

СУЧАСНІСТЬ

ЛИПЕНЬ-СЕРПЕНЬ 1974 — 7-8 (163-164)

Б. КРАВЦІВ: ОСІННІ СТАНСИ

**І. ГРИНЬОХ: УКРАЇНЬСЬКА
ГОЛОВНА ВИЗВОЛЬНА РАДА**

**К. ПАНЬКІВСЬКИЙ: МИКОЛА
ШЛЕМКЕВИЧ — ПУБЛІЦИСТ**

**УКРАЇНЬСЬКА ЖІНОЧА ПРЕСА
В МИНУЛОМУ, В УРСР І В США**

**В. НАГІРНИЙ: ІВАН ДЗЮБА
В ЦАРСТВІ ЖДАНОВЩИНИ**

**О. СОЛЖЕНЦІН: ЛИСТ ВОЖДЯМ
РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ**

**О. ЄСЕНІН-ВОЛЬПІН: ВАЛЕНТИН
МОРОЗ**

В. НЕКРАСОВ: КОМУ ЦЕ ПОТРІБНО?

“SUČASNIST” — JULI-AUGUST 1974
8 MÜNCHEN 2, KARLSPLATZ 8/III

НОВОВИДАНІ КНИЖКИ

ВАСИЛЬ СИМОНЕНКО

БЕРЕГ ЧЕКАНЬ

Перше видання цієї книжки, що вийшло двома накладами (в 1955-56 роках) — давно розійшлося. З уваги на тривалий попит на цю книжку, надруковано тепер друге видання, значно поширене. Окрім нових поезій, це видання додатково містить збірку новель "Вино з троянд". Книжка має 310 сторінок.

Ціна: 6.95 дол.

АННА АХМАТОВА-ГОРЕНКО

РЕКВІЄМ

Вперше українською мовою! Світової слави поема в перекладі Бориса Олександрова. Її авторку зараховують до "найбільших поетів 20 століття" (Poems of Akhmatova, New York Times Book Review, Oct. 21. 1973, p. 6). Книжка видана в мистецькому оформленні Мирона Левицького.

Ціна: 2 дол.

З замовленням на ці книжки просимо звертатися до видавництва "Сучасність".

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

ЛИПЕНЬ-СЕРПЕНЬ 1974,
Ч. 7-8 (163-164)
РІК ВИДАННЯ ЧОТИРНАДЦЯТИЙ
МЮНХЕН

Видає: Українське товариство закордонних студій «Сучасність»

Редакційна колегія: Вольфрам Бургардт, Іван Кошелівець, Богдан Кравців, Кирило Митрович, Аркадія Оленська-Петришин, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Богдан Рубчак, Марта Скорупська.

Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора і видавництва. Передруки крайових матеріалів дозволені за поданням джерела.

Резюме статей цього журналу друкуються і реєструються в "Historical Abstracts"

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien "Sučasnist" e. V.
8 München 2
Karlsplatz 8/III (Telefon 59 46 67)
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: I. Czornij

Druck: Gebrüder Westenhuber
München 12, Heimeranplatz 4.

ОСІННІ СТАНСИ

Богдан Кравців

ПРАОСІНЬ

То ранком із квітками квітли ми —
І юність радісна, привітна,
Моя яблуня, гілками світлими
Нам стукала в прозорі вікна.

Під вечір тремтимо осиками,
В осінню вкрившись неозорінь:
Дерева листя вже осипали
І в млі холонуть голі зорі.

НАВСОННЯ

Вже дні, як промені розколоті,
І листя кружелить навкруж.
Стоять клени й берези в золоті,
Грядки горять платками руж.

Повідлітали, наче маєво,
Пахучі червні й чебреці —
Самі лишаяючись, тримаємо
Осінки квітку у руці.

ПОЛІТТЯ

Об лутки вікон спершися на лікті,
Із тугою притаєною стежим,
За тим, що квітло на грядках уліті
Обабіч витоптаної стежки.

За тим, що повнило чарки по вінця,
Що полоняло мислі нам буремно,
Котилось золотом, червінцями —
Чого вже в пригорщ не зберемо.

РАНОК

Рве вітер знов вітрил полотнами,
На щоглу прапор сонця ізійшов —
І знову світла прозолотна мить
Пронизує блакитний неба шовк.

З серцями щасними і повними,
Зустрівши ранку радісний прибій,
Риштуємо, виводим наші човни ми
В далінь обмарливу — на море мрій.

УРОКИ

В далекий ранок, що будив нас півнями,
Поривом юности виводив до воріт
І мчав на хвилях річкової піняви —
Керуєм без упину пізніх мислей літ.

У спогади вникаємо знеможено,
Сантиментальні вірші пишемо й листи,
Пожовклим листям бродимо — й не можемо
У круг той чарівливий стежки ізнайти.

ПРОСЛАВА

Даремне й марно так себе морочимо
За слави незавершеної твори —
У хаті нашій радісно й наврочливо
Розмайним раєм грає рій дівтори.

В танку буяють внученята з висококом,
 То мчаться, осідлавши стілля й лави,
 І просять діда підіймати високо —
 До стелі їх — для бабиної слави.

ДИТИНСТВО

Знеобач пригади у мізку тенькнуть,
 Заб'ється думка крильцями, як птах.
 Виводить знов мелодію простеньку
 Сільське хлоп'я на дримбі ув устах.

Виходим знов на загородню стежку,
 Із хати — на зарінки й сіножать.
 І вслід за нами в просторінь бентежну
 Хлоп'ячі дні із батіжком біжать.

ПАМ'ЯТЬ

Були пожежі й відблиски заграв страшні,
 Багрили кров'ю дні в жорстокій скруті, —
 Та в світ вигнання, на дороги завтрашні
 Прослався світень із любистку й рути.

Мов проясень у тьмяному об'явленні,
 У спогаді тривають речі сутні.
 Гора над Свіржом, дім під квіттям яблуні
 І Ти — найперша у ліловій сукні.

БІЛА ПАННА

В рожеві сад стояв і квітла гречка
 Врожаєм білим медяної зваби.
 З прадавньої колядки панна гречна
 Приваблювала поглядом едwabним.

Із променів розсновувала п'яльця,
 На гуслах срібних вигравала ніби,
 І перед люстром станувши на пальцях,
 З волоссям сйиво заплітала в німби.

БЕЗСМЕРТКИ

З роботи квапимось додому, раді
І бруд і втому із обличчя стерти —
Чекають нас під вікнами на гряді
З весни Тобою саджені безсмертки.

Палахкотять у хаті тепло свічі,
Світінням лагоди усе пойнято
І будучим — незаймані і вічні —
Горять нам щасно очі внученняток.

ГОГОЗИ

Морочать дні погрозами морозними,
Ожинником чіпляються до ніг —
І тільки живо ягіддям гогозиним
На галявах багріє перший сніг.

Смакуєм озимків останні ягоди,
Визбируємо радощів кришки —
І маримо, пойняті миром злагоди,
Щоб відійти на той бік навпрошки.

БАГАТСТВО

Ввесь вік збираєм всячину невтишливо,
Щоб втрачені нагоди наздогнати,
І на відхіднім напропале пишемо
Усі скарби, маетки і манатки.

З дарів і жнив багатих літа й осени
Лишаємо для себе дрібку тільки:
У крайнебі віконнім клаптик просині
І тремт лелітний кленової гілки.

Осінь 1972 — весна 1973

ГУРАҒАН

Хосров Шахані

Хосров Шахані — один з найцікавіших новелістів сучасного Ірану. Родився 1929 року в Мешхеді, закінчив філологічний факультет Тегранського університету, працює журналістом, друкується в періодичній пресі з 1958 року. На Україні ім'я Шахані мало відоме. Російський переклад "Гураґану" був надрукований в серпневому числі журналу Новый мир за 1973 рік.

У нас мало що не всі провінції мають свої, тільки їм притаманні прикмети: родюча, нафтодайна, золотодайна, злиденна, набожна і т. п. Ми теж не пасемо задніх — наше містечко вітровійне.

Майже кожнісінької днини, ледве на світ благословиться, на місто з півночі налітає страшний гураґан. По полудні борвій міняє напрям, крутить-жене перед себе густі хмари піску та пилу. Ось уже рік скаженіє триклятий вітрище, і, звісно, навколо не те що дерева, а й бадилля посохло. Жити в такій дірі — суцї пекельні муки, повірте мені.

Раз увечері, рятуючися в хаті від чергової вітряниці, вирішив я скоротити години, пишучи листа вірному другові у Тегран (найулюбленіше зайняття більшости провінціялів — листування з друзями та ріднею). Отож згадав про се, про те, а, між іншим, натякнув, що й ворогові не побажаю жити у місті, де проклятуший гураґан перетворює день на ніч, де люди ходять зажмуривши очі, і ніхто не насмілиться роззирнутись навколо чи розтулити рота, а висловитись і поготів... Наступного ранку я вкинув листа у скриньку.

Проминуло з місяць. Якось, коли я не наважився вийти з дому, бо надворі шаленіла буря, до мене заглянув приятель. Мені здалося, що він подратований і

8 збентежений. Я ще й привітати його не встиг, як він, ну, мене картати:

— Їй богу, до віку не зустрів легковажнішої й безжурнішої людини! Сидить у чотирьох стінах і в вус не дме!

— А тобі кортить, щоб в отаку лиху годину я стовбичив на площі?

— Ось запроторять у каталажку, тоді втямиш, що й серед площі постояти непогано! — обурився він.

— Гаразд-гаразд, пожартував і досить, чай питимеш? — не надаючи ваги його словам, запитав я.

— К бісовій матері твій чай! — лютував приятель. — Скільки разів попереджав — не мели язиком! держи його за зубами! не ляпай дурниць! Не послухався — піди тепер полюбайся, який гармидер через тебе в місті!

— Через мене?

— А то через кого? Може через мене?

Його хвилювання передалось і мені. Бачу, справді таки щось трапилось, не даремно він так лається. А з другого боку — нічого поганого я не роблю. Сиджу собі тихесенько дома, вікна й двері позамикав — гурагану боюся.

— Розкажи ясно, що сталося? — прошу його.

— Що сталося? Уповноважені губернатора збирають підписи крамарів на базарі — шиють тобі справу!

— Справу? мені?! А що я накоїв?

— Догадайся! пометикуй! Ну яке тобі, йолопе, діло, що за погода в нашому місті — темрява непроглядна, чи сонце світить?

Щось мені ця фраза нагадала, десь я її чув раніше. От так оказія!

— То в чім я, власне, провинився?

— Знай, дурню: складено довжелезну петицію, і всі громадяни під нею підписуються. Там сказано, що в нашому місті з роду-віку не віяв вітер, що, завдяки безустанним турботам пана губернатора, пана голови міської ради та вельмишановних начальників різних відомств наше місто не має собі рівного в чистоті та порядку. Твердити протилежне може тільки зрадник і ворог. Підписані вимагають негайно віддати тебе під суд.

— Інакше кажучи, співгромадяни вимагають, щоб мене покарали?

— А що їм лишається робити? Мені теж довелося підписати — другого виходу не було.

Обхопивши голову руками, я натужно силкувався придумати, як виплутатися з такого становища. 9

— Ти з кимнебудь балакав? — поцікавився приятель.

— Та що ти! Хіба в нас можна балакати? Зо страху перед гураганом тут і слова ніхто не вимовить.

— А ти нікому не посилав листа чи листівки?

— У мене велике листування, — відказав я. — Але яке відношення має моє листування до цих подій?

— А чи не писав ти бува в листі, що над містом лютує гураган, що городяни задихаються від пилу та піску?

— Писав, своїм друзів.

— От дурень! Їж тепер кашу, що наварив. Отой твій лист саме і попав у відповідні органи. Вони переслали його панові губернаторові з вимогою негайно вжити заходи. Тепер тобі ясно, чого проти тебе порушили справу?

— Що ж ти мені порадиш? — злякано запитав я.

— Не знаю, вирішуй сам! Мало того, що пан губернатор оскаженів, та ще й кожен начальник відомства запрягся тебе провчити!

— Отож виходить, — промовив я, — що хоч у нас і віє вітер, а треба говорити, що вітру немає. Правильно я зрозумів?

* * *

Вранці по мене з'явилось двоє в цивільному й відвели до губернатора. Пан губернатор урочисто сиділи в центрі столу, а по обидва боки від нього розмістилися панове начальники поліції, жандармерії та відомства юстиції, фінансів, освіти, пошти й телеграфу. Керівники інших установ сиділи трохи осторонь... Присутні були також найстатечніші громадяни. В кімнаті запала мертва тиша.

Пан губернатор рухом запросили мене підійти ближче, вийняли з течки аркуш паперу й подали мені.

— Візьми цей лист і прочитай вголос! — прозвучав наказ.

Я пізнав свій почерк. Це був лист, що я його місяць тому послав друзів. Як він потрапив у відповідні органи, я не розумію й досі. Тремтячим голосом я читав листа, аж поки не дійшов до наступного місця: "... і ворогові не побажаю жити в місті, де через проклятий гураган люди ходять зажмуривши очі, і ніхто не наслідуюється роззирнутись навколо чи розтулити рота, а висловитись і поготів..."

Тут пан губернатор як підскачуть та як закричать:

— Ах ти сякий-такий! А ну кажи, хто щойно читав листа вголос?

— Ваш покірний слуга, — відповідаю.

— Як же ти, негіднику, смів запевняти, що в нашому місті ніхто не наважиться рота розтулити?

— Пробачте, ясний пане.

— Як то — пробачте? Кажи, бачиш ти перед собою спів-громадян, чи тобі повилазило?

— Бачу, ясний пане.

— Як же ти, дурню, смів написати, що в нашому місті ніхто не наважиться очі розплющити?

— Пробачте, ваша величносте.

— Скажи на милість, віє тут вітер?

— Ні, ваша величносте... але...

— Що, але?

Я глянув у вікно. Знадвору доносилося грізне завивання бурі, пил і пісок перетворили день на ніч. І тут краєчком ока я помітив начальника поліції — він розлютовано покусував довгий вус...

— Говори, говори, що але?

— Але нічого, ваша величносте.

— То дме тут вітер, чи ні?

— Ні, ваша величносте.

— Чого ж ти написав тоді, що в нас постійні вітровії?

— Пробачте, ваша величносте! В житті більше не писатиму листів... А на цей раз пробачте великодушно...

— Пробачити? Ти нас усіх оббрехав, звів нанівець наші заслуги, підірвав наш авторитет перед начальством, — і після цього ти ще смієш просити вибачення?

Присутні, мов маріонетки, захитали головами, показуючи свою згоду з паном губернатором.

— Бачиш оту карту? — спитали губернатор і повернули голову на короткій гладкій шиї до карти на стіні.

— Бачу, ваша величносте.

— Як тобі здається, що там на ній?

— Мені здається, що це карта нашого міста.

— Роздивися уважно і скажи, що намальовано на околицях міста?

— На околицях намальовані сосни, ялини та інша рослинність.

— Чи тобі відомо, що це означає?

— Ні... ваша величносте.

— Це карта заплянованих лісонасаджень. Вони заступлять путь гураганові. Ясно?

— Так, ваша вельможносте, ясно.

— А якщо тобі все так ясно, для чого ж ти написав того листа?

— З дурного розуму, ваша величносте. Я його написав ще до того, як був розроблений плян лісонасаджень.

Пан губернатор поклали передо мною перо й папір.

— Пиши пояснення, — звеліли вони. — "Дякуючи безустанним турботам пана губернатора та інших відповідальних осіб, — диктували пан губернатор, — наше місто перетворилося на найчистіше, найкрасивіше місто земної кулі. Завдяки зусиллям вищеназваних добродіїв, навколо міста створено смугу зелених насаджень і спеціальні вітровідвідні тунелі, в наслідок чого тут не буває ніяких вітрів та гураганів". Написав?

— Так, ваша величносте.

— Тепер підпишися!

— Слухаюся, ваша величносте.

— А тепер в присутності всіх високих урядовців і своїх співгромадян голосно повторюй за мною: "Геть запроданців і підлих наймитів! Геть запроданців і підлих наймитів! Хай живуть щирі піклувальники і батьки нашого міста!"

— ... щирі піклувальники і батьки нашого міста!

Потім пан губернатор продиктували секретареві зборів наступне рішення суду: "Оскільки обвинувачений при свідках визнав, що лист з такого-то числа такого-то місяця мав на меті оганьбити правдивих добродійців міста перед компетентними чинниками, згідно з пунктом "б" параграфу дванадцятого статті 247,966 закону про відповідальність за злісний наклеп, панове судді, враховуючи щиросердне каяття обвинуваченого та даючи йому максимальну пільгу, постановили: вищеназваний обвинувачений протягом шести місяців тричі на день по годині мусить вигукувати на головному майдані міста льозунг: "Геть запроданців!.." Засідання суду на цьому вважаємо закритим.

Мене охопив розпач. Під горло підкотився клубок — ні заговорити, ні заплакати. Судова колегія покинула залю, а за нею вийшов і я в супроводі представника влади.

На вулиці ми потрапили в таку піщану крутіж, що

12 відразу загубили один одного з поля зору. Вітрище свистів та завивав, і ми спинилися, зажмуривши очі, не сміючи розглянутися довкола. Мене поривало закричати: "Пане губернаторе! вельмишановні судді! Якщо це не гураган, то що воно до біса?!" Овва, через гураган не можна було й рота розтулити, а висловитися тим паче. Двері позамикані, ніде ні лялечки, а вітрище виє, мов голодний вовк, і змітає все на своєму шляху.

Переклад О. С.

НА ПОРОЗІ

Уляна Близняк

НА ПОРОЗІ

життя своїми різними дорогами
вітає хлібом сіллю
запрошує до танцю
    човни на озері пливуть, пливуть
    вітер підвіває
стежки вужами в'ються
покриті яблуками
молодість — в'язанка сподівань
хмари снів пливуть як човни
по морі неба по сонці сподівань
та як зловити сонце коли дощ
    дрібними діамантами
    сиплеться на місто
    срібними вужами
    в'ється по дорогах
    обтирає мої сльози
    обмиває мою душу
а я поїду на веселці
розвію хмари
візьму сонце
та понесу з собою
щоб освітило світ мій
щоб запалала променем моя дорога

14 ДО "РИТУАЛУ ВЕСНИ" СТРАВІНСЬКОГО

Ніч простягла свої
безмежні материнські руки над землею,
а самоцвіти тут і там
виблискують, як зорі, що попадали
з верхів і покотились по траві;
звуки сопілки допливають
до пристані глухої тишини:
Лукаш і Мавка десь загублені в тропічних нетрах?
В повітрі, як вужі, снуються тіні ночі,
предки із печер вигукують нелюдські звуки.

Вогонь!
Палає,
як кінь гривовою кидає
жорстоко,
палко.
В таємнім колі
танцюють тіні
відкопують, викликають предків
з печер, з вулканів, з-під землі.

Пальми сплять,
в далечині суворі чорні гори,
і місячне проміння
м'яко обгортає ліс.

УКРАЇНСЬКЕ ШЕВЧЕНКОЗНАВСТВО 1969-1972 РР.

Петро Одарченко

I

М. П. Комишанченко, *З історії українського шевченкознавства: Творчість Т. Г. Шевченка в оцінці дожовтневого літературознавства* (Київ: В-во Київського університету, 1972), 390 стор.

В передмові до цієї книжки зазначено, що Максим Павлович Комишанченко (1915-1970) писав цю працю як докторську дисертацію, а вийшла вона в світ як пам'ятник її авторові. М. П. Комишанченко — відомий дослідник історії української літератури, автор численних праць, ініціатор і упорядник двох книг тритомного видання *Світова велич Шевченка* (1964). За кілька місяців до смерті вийшла в світ його монографія *Тарас Шевченко в українській критичі (50-60 рр. ХІХ ст.)*. Посмертне видання поширеної праці Комишанченка охоплює не тільки 50-60 рр., а й 70-90 рр. ХІХ ст. Синтетичний огляд історії українського шевченкознавства за півстоліття безперечно важлива подія в дослідженні критичних і літературознавчих праць про Шевченка.

Не зважаючи на суворі цензурні умови, авторові пощастило дати хоч і не зовсім повну картину історії дослідження літературної спадщини Великого Кобзаря до 1917 року. На жаль, цінну розвідку М. П. Комишанченка надруковано лише в кількості 710 примірників. Цей небувало малий тираж свідчить про те, що теперішня цензура не хотіла, щоб книжка дійшла до читача.

Цінність книжки Комишанченка полягає в широкому фактичному матеріалі. Її слабкість — у тенденційних оцінках і висновках, а також у замовчуванні деяких важливих фактів.

16 Тенденційність відчувається також у характеристиці ідейної боротьби навколо Шевченка.

У першій частині (50-60 рр.) автор спочатку викладає й аналізує погляди Шевченка на літературу та його ставлення до українських, російських, польських та західноєвропейських письменників, зокрема таких як Данте, Шекспір, Байрон, Беранже, Барб'є, Міцкевич, Богдан Залеський та інші. Характеризуючи ставлення Шевченка до російських письменників, Комишанченко пише: "Український письменник безмежно любив і твори геніяльного російського поета О. Пушкіна". Далі автор згадує про ставлення Шевченка до Лермонтова, Гоголя, Герцена та інших письменників. Цитуючи окремі уривки з висловлювань Шевченка про Сковороду та Котляревського, Комишанченко пропускає окремі слова й речення, неприємні для вуха московських окупантів, перекручує деякі слова, а часом, уникаючи цитат, переказує своїми словами думки Шевченка. От декілька прикладів. "Т. Шевченко, даючи загалом позитивну оцінку творчості Сковороди, разом із тим відзначав, що він прагнув іти по шляху народності в українській літературі, але все ж таки народним поетом не став". Комишанченко не посмів процитувати такий уривок із передмови до нездійсненого видання *Кобзаря* (1848). Порівнюючи Сковороду з великим шотландським поетом Бернсом, Шевченко зазначив: "І наш Сковорода таким би був, якби його не збила з пливу латинь, а потім московщина". (*Тарас Шевченко: Повне зібрання творів*, т. 6. (К.: В-во Академії Наук, 1964), стор. 314). Цю цитату без усяких скорочень навів П. М. Попов у своїй статті "Шевченко і Сковорода" (*Матеріали до вивчення історії української літератури*, Том 2 (К.: Державне учбово-педагогічне видавництво "Радянська Школа", 1961), стор. 478).

Цитуючи висловлення Шевченка про *Енеїду* Котляревського, Комишанченко викидає останні слова речення: "... то тоді і скажете, що *Енеїда* добра, а все-таки сміховинна..." Поперше, останнє слово у Шевченка не прикметник "сміховинна", а іменник "сміховина". А подруге, кінець цього речення у Шевченка такий: "а все-таки сміховина на московський шталт". Цікаво, що цілу не скорочену цитату Комишанченко навів у своїй статті "Українська література в оцінці Т. Г. Шевченка" (*Матеріали до вивчення історії української літератури*, Том 2, К., 1961). Цілком можливо, що 1972 року пильні цензори викинули слова "на московський шталт".

Отже рік 1961 — час відносної "відлиги" — не можна

порівняти з 1972 роком — добою посиленого тиску з боку 17
московського офіційного великодержавного шовінізму.

У другому розділі "Боротьба навколо спадщини Т. Шевченка в російській критиці" автор дуже обережно висловлюється з приводу негативної рецензії В. Белінського на поему Шевченка "Гайдамаки": "Рецензія В. Белінського не дала широкого аналізу поеми Т. Г. Шевченка "Гайдамаки". Вона містила занадто загальні зауваження критика про твір". І далі, злякавшись своїх слів, Комишанченко додає: "Але об'єктивно цей відзив Белінського про поему, очевидно, мав позитивне значення для Шевченка" (42). Про вороже ставлення Белінського до української мови, до творчості Шевченка, до поеми "Сон" Комишанченко не згадує зовсім. Пригадаймо, що писав Белінський про Шевченка. "Новый опыт с п и в а н и й г. Шевченка... убеждает нас, что подобного рода произведения издаются только для услаждения и назидания самих авторов..." Шевченка — автора поеми "Сон" — Белінський називав "хохлацким радикалом". Далі Белінський писав: "Я чувствую личную ненависть к такого рода либералам... Мне не жаль его: будь я его судьей, я сделал бы не меньше..." Белінський надзвичайно вороже ставився до Шевченка, до української мови, до української літератури.

У висловленнях Белінського про Шевченка відчувається глибока ненависть зоологічного шовініста до української літератури і до її геніяльного поета. Проте ганебні часи, коли про Шевченка писали різні Бельчикови, Дмитерки та інші, минули, і Комишанченко не впадає в такі крайнощі, як його попередники, що мали нахабство писати, що Белінський "с глубокой симпатией относился к украинскому народу, высоко ценил его язык..."

Далі Комишанченко подав багато фактичних даних про позитивне ставлення багатьох російських письменників і критиків до творчості Шевченка. Процитував він і оцінку відомого критика Аполлона Григорєва: "По красі і силі багато хто ставить його (Шевченка) нарівні з Пушкіним і Міцкевичем: ми готові йти далі в цьому — у Тараса Шевченка є така краса вираження народної поезії, яка тільки іскорками виблискує в великих поетах — художниках, якими є Пушкін і Міцкевич".

У розділі третьому "Українська демократична критика про Т. Шевченка" Комишанченко докладно розповідає про численні статті відомих і невідомих авторів про Шевченка, зокрема таких як Павлин Свенціцький, який писав, що Шевченко своєю творчістю перевищив Байрона, Гете, Словацького та інших

18 світових геніїв: "Байрона розуміють два мільйони англійців, Гете — мільйон німців, Словацького — півмільйона поляків — Шевченка слухає, розуміє, з ним співає п'ятнадцять мільйонів! Тим він і великий, тим вищий понад усіх поетів!" (Львів, 1871). Так високо оцінив Шевченка сто років тому син польського шляхтича Павлин Свенціцький. Закінчується цей розділ оглядом праць і висловлень Ю. Федьковича про Шевченка.

У четвертому розділі "Творчість Т. Шевченка в оцінці української ліберальної критики" подано докладний огляд статей про Шевченка, надрукованих у журналі *Основа*, зокрема статей Л. Жемчужникова, Ол. Лазаревського, М. Чалого, В. Білозерського, П. Куліша, М. Костомарова та інших.

Далі автор дав огляд статей українофоба І. Кулжинського, "наклепницької" статті П. Мартоса і спростування цих наклепів у статтях М. Лазаревського.

Далі аж 46 сторінок присвячено темі Шевченко і Куліш. Автор показує еволюцію суспільно-політичних поглядів П. Куліша та зміну його поглядів на творчість Т. Шевченка. Комишанченко вважає, що в епілозі до *Чорної Ради* П. Куліш "тенденційно твердить, що українська нація стоїть вище від російської нації; що українська мова давніша і досконаліша за російську". У протилежність до тих советських літературознавців, які давали лише негативну характеристику П. Куліша, Комишанченко вказує й на позитивні сторони діяльності П. Куліша: "П. Куліш робив у тогочасних умовах багато корисного і як літературний критик. Він у складних умовах національного гніту захищав права українського народу на свою культуру, рідну мову і літературу" (111). Комишанченко також спростовує окремі фальшиві твердження советських літературознавців. Наприклад, він пише: "Слід сказати, що деякі літературознавці розглядають взаємини Т. Шевченка і П. Куліша занадто спрощено, прямолінійно, заявляючи, що поет, повернувшись із заслання, стає відразу на шлях непримиренної боротьби з П. Кулішем... В дійсності це було не так". І далі Комишанченко докладно доводить, що Шевченко прихильно ставився до Куліша в період після заслання. Комишанченко наводить багато цитат із статей Куліша про Шевченка. Між іншим цитує також висловлювання П. Куліша про російські твори Шевченка: "Про московські ж повісті скажу, що зневажиш ти їми себе перед світом, та й більш нічого... Москалі тичуть нам у вічі Халявським, Столбиковими і всякою гидотою, на котру самі ж його (Квітку), необачного, підбили. Так і тобі буде, брате! Якби в мене гроші, я б у тебе купив їх усі разом да й спалив".

Далі 38 сторінок присвячено темі "Шевченко і М. Костомаров". Ця частина праці Комишанченка також досить цікава. Комишанченко відкидає радянські фальшування взаємин Шевченка і Костомарова: "Радянські ж дослідники впродовж тривалого часу впадали в іншу крайність. Зараховуючи М. Костомарова безоглядно до ідеологів українського націоналізму, вони називали його підступним і хитрим ворогом Т. Шевченка". При цьому Комишанченко згадує наклепницьку статтю Л. Полухіна (1959) і критичне ставлення до неї О. І. Білецького в статті "Письменник і епоха" (1963). Комишанченко стверджує заслуги М. Костомарова, зазначаючи, що видатний український історик "зробив багато для піднесення соціальної і національної свідомости українського народу" (148). Негативно оцінюючи статтю М. Костомарова *Две русские народности*, Комишанченко, проте, частково виправдує М. Костомарова: "До того ж не слід також забувати, що національна обмеженість у наукових та публіцистичних виступах М. Костомарова проявлялася за умов жорстокого національного гніту на Україні, всіляких заборон і переслідувань української культури та її діячів" (155). Комишанченко пригадує, що стаття М. Костомарова *Две русские народности* побачила світ, коли на сторінках російської преси "настирливо поширювалися тенденційні, антинаукові твердження шовіністичного характеру про те, що український народ — це вигадка сепаратистів" (155).

Комишанченко засуджує пізніші погляди М. Костомарова, зокрема його "помилкові настанови для українських письменників — творити літературу лише для "домашнього вжитку". Полемізує Комишанченко з М. И. Новиковим (*Общественно-политические и философские взгляды Т. Г. Шевченко*, М., АН СССР, 1961), який, як каже Комишанченко, "апріорно називає" П. Куліша і Костомарова "українськими поміщицько-буржуазними націоналістами". Відкидаючи ці наліпки, Комишанченко показує різницю між обома видатними українськими діячами, підкреслюючи позитивні моменти в їх поглядах і в їх діяльності.

Далі Комишанченко аналізує статті Данила Мордовця про Шевченка. Докладніше зупиняється автор на поглядах Михайла Максимовича, на його ставленні до Шевченка. При цьому Комишанченко стверджує, що М. Максимович намагався "розглядати поетичну творчість Шевченка на тлі літературного руху України, наголошуючи на його зв'язках з літературними традиціями минулого і сучасного життя свого народу".

У п'ятому розділі "Т. Шевченко у галицькій літературній

20 критиці” Комишанченко розповідає про те, як високо оцінювали творчість Шевченка Я. Головацький, І. Вагилевич, Д. Тянячкевич (Г. Будеволя), К. Климкович та інші. Галицьким москвофілам Комишанченко дає негативну оцінку: “Москвофіли” висували ідею єдності з Росією, але спотворювали її консервативними поглядами... Вони були великодержавними шовіністами... ”Москвофіли” заперечували українську літературу...” Комишанченко стверджує, що “захоплення народівців музою Кобзаря, видання та розповсюдження творів поета мало для Галичини прогресивне значення”. Одночасно з цим Комишанченко зазначає, що “народовці” спотворювали й фальшували творчість Шевченка. Як приклад цього він вказує на статтю Є. Згарського “Неофіти” Т. Шевченка.

Варто згадати, що в цьому розділі Комишанченко наводить одну цитату з статті К. Климковича, користуючися статтею Л. Луцева “Тарас Шевченко в полеміці” (*Діло*, 11 березня, 1925).

*

Частина друга — 70-90 роки XIX століття має три розділи. У першому розділі “Пolemіка навколо спадщини Т. Шевченка в 70-их роках XIX ст.” автор висвітлює дискусію, в якій брали участь П. Куліш, Ом. Огоновський, М. Партицький, В. Барвінський, І. Білик, Ф. Вовк, М. Драгоманов та інші українські критики, літературознавці й публіцисти. Тут згадується брутальний напад П. Куліша на Шевченка в другій книзі *Истории воссоединения Руси*, осуд безглузлого випадку Куліша Костомаровим. Далі докладніше говориться про професора Омеляна Михайловича Огоновського (мабуть з пошани до професора Комишанченко називає не тільки його ім’я, а й по-батькові). Проте Комишанченко змушений був дати Огоновському наліпку “ліберально-консервативний діяч”, зазначаючи, що він на перший плян ставив національне, а не соціальне питання, що його *Исторія літератури* висвітлювала літературний процес на Україні “з буржуазно-націоналістичної точки зору”. На думку Комишанченка, О. Огоновський розглядав творчість Шевченка “статично, у відриві від визвольного руху”. Як приклад суб’єктивного підходу Огоновського до творчості Шевченка Комишанченко наводить таку цитату “... мусив поет тою своєю любов’ю обіймити також своїх ворогів, мусив їх від серця простити”.

Критично оцінює Комишанченко також думки Омеляна Партицького (лідера народівців), Володимира Барвінського та інших. “В. Барвінський — пише Комишанченко — прямо

говорить, що автор *Кобзаря* є співцем "національних змагань" 21 українського народу, його прагнень до "національної самостійності". Думку, висловлену Барвінським, поділяють і інші українські шевченкознавці, наприклад, Б. Грінченко, який підкреслив, що Шевченко визнавав "за кожним слов'янським народом право на національну самостійність". Але про це не згадує Комишанченко.

Позитивну характеристику дає Комишанченко громадському діячеві Галичини Володимирові Навроцькому (1847-1882), зазначаючи, що його літературно-критичні статті "турували шлях утвердженню традицій Т. Шевченка в українській літературі".

Дальші 11 сторінок присвячені братові Панаса Мирного Іванові Рудченкові, відомому під псевдонімом Івана Білика, що виступав проти бездарних поетів — епігонів Шевченка, а також проти невдалих російських перекладів творів Шевченка.

Важливе місце в історії шевченкознавства мав Федір Кіндратович Вовк (1847-1918) — талановитий етнограф, археолог, історик та публіцист. Він упорядкував і видав у Женеві *Кобзар* Шевченка, де було вміщено лише двадцять творів, але там були поеми "Сон", "Кавказ", "Посланіє", а також "Заповіт" та інші революційні твори Шевченка. Особливе місце в історії шевченкознавства займає стаття Ф. Вовка, опублікована в 1879 р. на сторінках збірки *Громада* під псевдонімом "Сірко". Назва статті "Т. Г. Шевченко і його думки про громадське життя". Відкидаючи твердження Ом. Партицького про те, що Шевченко не виступав проти російського самодержавства, а лише проти окремих царів, Сірко в своїй статті показав, що Шевченко був борцем проти російського царизму та самодержавства. Комишанченко вважає статтю Сірка "важливим кроком на шляху вивчення поетичної спадщини *Кобзаря*".

Дальші 26 сторінок присвячено важливій темі "Шевченко і Драгоманов". Аналізуючи відому працю М. Драгоманова *Шевченко, українофіли і соціалізм*, Комишанченко зазначає, що вона має "не стільки літературознавчий, скільки публіцистично-полемічний характер", що Драгоманов допустив "чимало хибних тверджень як про світогляд так і про творчість поета", що тут багато є помилок та перекручень, зумовлених не тільки відсутністю літературних джерел про Т. Шевченка, незнанням багатьох важливих фактів із життя й творчості поета, а — як зазначає Комишанченко — і "суб'єктивними факторами". М. Драгоманов пізніше не тільки визнав за Шевченком право

22 називатися генієм, але й зазначив, що національна свідомість Шевченка та його народолубство поставили його "як епохальне явище в історії громадської думки на Україні". Але Комишанченко не згадав про цю зміну поглядів Драгоманова на Шевченка.

Драгоманов прикладав великих зусиль для популяризації в Європі творів Шевченка та наукового вивчення його життя і творчости. Комишанченко згадує зокрема статтю Драгоманова, надруковану в італійському журналі. Але це питання недостатньо висвітлене.

В розділі другому "Творчість Т. Шевченка в оцінці ліберального літературознавства 80-их років XIX ст." спочатку дається загальна характеристика цієї доби: "Саме тепер остаточно зформувалася ідеологія великодержавного шовінізму, сповнена зоологічною ненавистю до так званих іногородців та іновірців. Права поневолених народів на розвиток своєї культури, мови, літератури офіційно заперечувалися, провадилася примусова русифікація їх". Автор при цьому відзначає найголовніших, за його виразом, "надхненників великоросійського націоналізму". Комишанченко позитивно оцінює шевченкознавчу діяльність журналу *Киевская Старина*. Далі він подає цікаві відомості про Василя Павловича Маслія (Маслова) та позитивно оцінює його роботу над біографією Шевченка. Далі йде докладна аналіза великої біографічної праці М. К. Чалого *Жизнь и произведения Тараса Шевченка* (К., 1882). Потім Комишанченко зупиняється на розділі про Шевченка в кн. Н. І. Петрова *Очерки истории украинской литературы XIX в.* (1884) та на цінній ґрунтовній праці-рецензії Н. Дашкевича на книгу Петрова, в якій Дашкевич заперечує твердження Петрова про неоригінальність української літератури та обґрунтовує не тільки самотність, "а й органічність її розвитку".

Третій і останній розділ "Боротьба за традиції Т. Шевченка в літературній критиці 80-90-х років XIX ст." присвячений головно Іванові Франкові як дослідникові творчости Шевченка. Тут відзначено великі заслуги Франка у виданні творів Т. Шевченка та опублікуванні його наукових розвідок про Шевченка. Комишанченко називає працю І. Франка над виданням творів Шевченка "подвигом Франка — шевченкознавця, поета-перекладача, бібліографа-популяризатора, текстолога-редактора" (371). Проте Комишанченко не проаналізував вичерпно величезну шевченкознавчу працю Івана Франка, не показав методів наукового дослідження творчости Кобзаря, не

з'ясував важливих досягнень І. Франка в науковому вивченні творчості Шевченка. Не можна також погодитися з твердженням Комишанченка, що "погляди Белінського і Драгоманова на "Гайдамаків" Франко вважав в основному правильними". Але Комишанченко з свого боку при цьому слушно зауважив, що Франко "зробив ряд істотних помилок в оцінці поеми "Гайдамаки".

Комишанченко не дав повного огляду історії українського шевченкознавства за 90 рр. Він зовсім не згадав видатних праць про Шевченка таких авторів як А. Лісовського (*Главные мотивы в поэзии Т. Г. Шевченка*, 1891), О. Колесси (*Шевченко і Міцкевич*, 1894), В. Шурата (*Замітки до поезії Шевченка "Чернець"*, 1894), М. Сумцова ("О мотивах поэзии Т. Г. Шевченка", *К. С.*, 1898), М. М. Лазаревського ("Из воспоминаний о Т. Г. Шевченко", *Р. Архив*, 1899), Ф. М. Лазаревського ("Из воспоминаний о Шевченко" *К. С.*, 1899) та ін. Можливо, що цей розділ Комишанченко не встиг достатньо й вичерпно опрацювати.

Закінчується книга Комишанченка "висновками", які є найслабшим місцем праці автора: тут маємо лише стереотипні шаблонні фрази про класову боротьбу, про російських революційних демократів, про радість Леніна з приводу заборони вшанування ювілею Шевченка.

З першого погляду здається, що праця М. П. Комишанченка цілком витримана в дусі офіційних більшовицьких інтерпретацій творчості Шевченка. Тут ідеалізується Белінський, тут лише обережно сказано, що рецензія Белінського на "Гайдамаки" містила "занадто загальні зауваження критика про твір", тут замовчуються справжні ворожі випадки російського критика проти української мови, проти української літератури, проти найвидатнішого поета України Т. Г. Шевченка. Але Комишанченко не міг інакше писати, він не міг ясно і упевнено сказати, що Белінський був російський шовініст, що він був проти революційних методів боротьби проти російського самодержавства, що він покладав великі надії на царя Миколу I, "который один по своей мудрости и твердой воле способен решить ее (селянську реформу) (Лист до П. Анненкова). Тим то й пояснюється зоологічна ворожість Белінського до Шевченка ("Шевченку послали ... солдатом. Мне не жаль его: будь я его судьей, я сделал бы не меньше"). Цього місця з листа Белінського Комишанченко, звичайно, не міг процитувати.

Комишанченко в дусі офіційної тенденції часто вживає фрази: "класова боротьба", "боротьба проти українського

24 буржуазного націоналізму” і т. д., згадає й цитує Леніна, дає різні наліпки українським діячам минулого і т. д.

Проте ця книга очевидно не сподобалася партійним бонзам. На їх думку “не всі питання автор розв’язав на однаково високому рівні”, і мабуть тому й книжку надруковано небувало малим тиражем — 710 примірників. Отже, відкинувши примусовий асортимент, данину “Кесарево — Кесареві”, ми прочитаємо в цій книзі й те корисне, яке ми називаємо “багатим фактичним матеріалом”. В ньому цінність книги покійного дослідника-шевченкознавця, якому ми вдячні за його працю.

II

Л. Ф. Кодацька, *Художня проза Т. Г. Шевченка* (Київ: В-во “Наукова думка”, Академія Наук Української РСР. Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка, 1972) 326 стор.

Праця Лариси Кодацької безперечно має науковий характер, не зважаючи на те, що в тяжких умовах советської цензури вона не змогла повною мірою дати об’єктивний огляд прозових творів Т. Г. Шевченка.

У вступі до своєї монографічної праці Л. Кодацька дає короткий огляд окремих розвідок і статей про прозу Шевченка. Згадавши про праці М. Костомарова, О. Пипіна, О. Багрія, О. Дорошкевича, Б. Навроцького, Є. Кирилюка та інших, Лариса Кодацька не згадала, вірніше не могла з цензурних причин згадати, ґрунтовну розвідку академіка С. О. Єфремова “Спадщина Кобзаря Дармограя”.

Книга Кодацької має чотири розділи: 1. Історія написання, збереження та друку повістей за життя Шевченка і після його смерті; 2. Проблематика повістей; 3. Жанрові особливості повістей; 4. Стиль повістей.

Л. Кодацька цілком правильно розв’язує проблему датування і часу написання повістей: “Усталена думка про те, що у повістях “Наймичка” і “Варнак” Шевченко поставив дати періоду до заслання з метою конспірації, залишилась поки що найбільш імовірною” (12). Не приховує дослідниця й негативної оцінки з боку тодішньої критики, зокрема Кулішевої оцінки й цитує лист П. Куліша до Т. Шевченка: “Не хапайся, братику, друкувати московських повістей. Ні грошей, ні слави з них не добудеш. Адже і Данте і Петрарка думали, що прославляться латинськими своїми книгами. Отак тебе морочить ся москальщина”. “Метод переконання щодо них (повістей) каже Л.

Кодацька був у нього (Куліша) надто рішучий і категоричний — 25 спалити їх”.

Причина такого ставлення, на думку Л. Кодацької, полягає в тому, що Куліш “боячись за репутацію Шевченка, як поета, відвертав його увагу від російських повістей найсуворішими їх оцінками” (48). І далі зазначає: “До геніяльного поета ставилися більші вимоги і в прозовому жанрі”. На питання, що саме спонукало Шевченка писати повісті російською мовою, Л. Кодацька не дає ясної й чіткої відповіді. Вона тенденційно відкидає твердження дослідників про те, що писання повістей було для Шевченка тільки випадковим і тимчасовим захопленням. А далі сама ж фактами спростовує свою думку, зазначаючи, що Шевченко передав редакції *Основи* велику кількість ще не друкованих поезій, але жодної з повістей не дав. Чітку й ясну відповідь на це питання в 20-их роках — коли вільніші були умови для українського слова — дали М. Зеров і С. Єфремов. “Хіба не ясно, — каже М. Зеров, — що інтимного внутрішнього споріднення з російською мовною стихією такою мірою як у Гоголя або у Куліша, у Шевченка не було ніколи. Не даром він так гостро картав “черстве кацапське слово”. Ще яснішу й повнішу відповідь дав С. О. Єфремов. Аналізуючи умови, в яких Шевченко писав російською мовою, С. О. Єфремов зазначає, що український поет змушений був писати російською мовою з цензурних міркувань. Єдиний шлях до читача був тоді лише через російську мову. Але, як тільки Шевченко одержав звістку про волю, він зразу ж вернувся до своїх плянів творчої діяльності рідною мовою і написав нову поему, присвятивши її своєму приятелю Кухаренкові. Отже російські повісті були, за виразом С. Єфремова, лише “сурогатом творчості”. Звичайно, Л. Кодацька не мала ніякої можливості навіть згадати про ці думки видатних українських літературознавців.

Позитивною стороною праці Л. Кодацької є спростування багатьох фальшивих тверджень советських писак, що писали в умовах жорстокого терору в 30-их та 40-х роках. “Дехто з дослідників 30-их років, — пише Л. Кодацька — розцінив оголошення *Основи* по-своєму (про продаж російських повістей Шевченка), вбачаючи в цьому своєрідний маневр українських буржуазних націоналістів приховати рукописи російських повістей від народу, бо ніби то гроші за них для родичів Шевченка були зібрані іншим способом серед “своїх”, самі ж повісті не продавались, а були передані М. Костомарову з єдиною метою — заховати їх! Але в цих міркуваннях — підкреслює Л. Кодацька — багато фантазії й упередженого

26 ставлення як до Костомарова так і до всіх знайомих поета". Дали Кодацька рішуче відкидає наклепи на Костомарова, які зробили редактори десятитомника Шевченка у своїх "Вступних зауваженнях до повістей" (у 3-ому томі десятитомника) і вихваляє Костомарова за збереження творів Шевченка. Вона називає поверховими судженнями підведення Куліша і Костомарова під одну плятформу — "буржуазного націоналізму".

У повістевій спадщині Шевченка Л. Кодацька відзначає такі основні проблеми: проблема освіти для трудового народу, проблема виховання у трудового народу почуття власної гідності, виведення у позитивному пляні героїв і месників-протестантів з низів і розкриття нелюдської суті солдатчини. Особливий наголос робить дослідниця на проблему виховання власної гідності: "Уболіваючи за долю України, за її соціальну і національну незалежність, — каже вона, — Шевченко завжди обурювався пасивністю народних мас". Далі вона стверджує, що Шевченко, показуючи хоробрі подвиги предків, намагався "розбудити серед закріпаченого народу приспане віками рабства прагнення до свободи і незалежності. Героїчним минулим українського народу Шевченко намагався виховати у своїх сучасників такі риси, як волелюбність, прагнення до кращого життя, зненависть до поневолювачів і відчуття власної гідності". На доказ своїх тверджень Кодацька пригадує, як Шевченко високо цінив солдата Андрія Обеременка за те, що він упродовж двадцятилітньої жакливої солдатчини не втратив своєї національної і людської гідності.

Аналізуючи повість Шевченка "Близнята", Л. Кодацька відзначає позитивний образ "заможного, гуманного й освіченого хуторянина Никифора Сокири". У цій повісті Шевченко доводить, що "самого родинного виховання для дитини не досить. Значно важливішим у формуванні її характеру є те оточення, в яке вона потрапляє, суспільні умови життя". В образі Сокири, зазначає Л. Кодацька, "Шевченко намагався показати кращого представника української нації, який, поважаючи культуру інших народів, не втрачав характерних для українця і тільки йому властивих ознак". Далі дослідниця додає: "Такими автор виводить і інших заможних хуторян та дрібних поміщиків, які живуть у мирі й достатках, користуються всіма благами природи... Якщо в них є наймити, то вони ставляться до них, як до рівноправних членів своєї родини". Як бачимо, Л. Кодацька правдиво аналізує образ позитивного героя цієї Шевченкової повісти.

Далі ще цікавіший висновок робить дослідниця: "Отже, як бачимо, заможний селянин-хуторянин, дрібний поміщик чи фермер-медик уявлялися письменникові ніби еталоном тих зразкових окремих господарств, з яких складатиметься майбутнє суспільство, в якому всі будуть рівними. Але ж за яких умов можна досягти цих форм життя для всіх людей? З творів Шевченка (і поетичних, і прозових) випливає одна відповідь: лише тоді, коли не буде кріпацтва, а позбутися його можна тільки шляхом селянської революції". Далі Л. Кодацька висловлює думку, що Шевченко мріяв про той час, коли "всі кріпаки, визволившись від поміщицького рабства, стануть такими, як Гирло, Сокира, Прехтели тощо".

В розділі "Жанрові особливості повістей" Л. Кодацька цілком слушно зазначає, що "повісті Шевченка не можуть бути зведені до формули залежності від російських і українських прозаїків 30-х - 40-х рр. ХІХ ст. чи західноєвропейських письменників. Вплив літературної традиції на творчість поета супроводжувалася водночас певним її подоланням, а в окремих випадках відмовою від неї".

Специфічною рисою повістей Шевченка є їх мемуарність, відзначає Л. Кодацька. І далі вона докладно аналізує цю жанрову своєрідність повістей Шевченка. Невід'ємними компонентами повістей зазначає Л. Кодацька, є їх фактичність і документальність.

В одному місці Л. Кодацька безпідставно і тенденційно повторює твердження советських фальсифікаторів про те, що Шевченко ніби то розглядав як "прогресивне явище" і "позитивно оцінював" так зване "возз'єднання України з Росією". До такого висновку Л. Кодацька прийшла, прочитавши Шевченків опис історичних пам'яток Переяслава, де є таке місце: "Это Успенская церковь, прославленная в 1654 году принятием присяги на верность московскому царю Алексею Михайловичу гетманом Зиновием Хмельницким..." Тут маємо лише констатування факту без усякої оцінки цього факту.

Так само Шевченко лише констатує факт, згадуючи про церкву, збудовану полковником прилуцьким Гнатом Галаганом, "тем самым, что первый отложился от Мазепы и передался царю Петру". Тут також немає ніякої оцінки — лише ствердження факту. Зате оцінки обох фактів є в поетичних творах Шевченка. Рішуче засудження так званого "возз'єднання" є і в "Розритій могилі", і в "Великому Льоху" і в поезії "Якби то ти, Богдане п'яний". Про негативну оцінку ката царя Петра всім відомо. Гната Галагана — зрадника України Шевченко називає в поемі

28 "Іржавець" "полковником поганим". В цій же поемі Шевченко висловлює жаль, що Мазепа і Палій не об'єдналися в боротьбі проти Москви.

Говорячи про Шевченкові описи могил, Л. Кодацька пише: "З могилами пов'язана вся історія України, волелюбні прагнення її народу. Вони вирости в наслідок звитяжної боротьби з поневолювачами, вони символізували собою нескореність людського духу, вони, врешті, були німим докором сучасникам за їх пасивність і цілковиту байдужість до свого безправного становища" (188).

В останньому розділі "Стиль повістей" Л. Кодацька виконує піонерську роботу, бо дійсно, як вона зауважує "аналізою стилю повістей Шевченка дослідники глибоко і всебічно не займались". Л. Кодацька відзначає суб'єктивність художньої прози Шевченка, розповідь ведеться у формі розмови автора з читачем. Ця манера була властива для письменників 30-х - 40-х рр. Проте ця застаріла манера найбільш відповідала його (Шевченка) складові характеру, його ліричній натурі. Далі дослідниця зазначає, що "характерною особливістю повістей Шевченка є велика насиченість їх ліризмом". Далі дослідниця аналізує пейзаж і портрет у повістях Шевченка, наводячи багато яскравих прикладів і цитуючи великі уривки з повістей. "Як і в описах картин природи, зазначає Л. Кодацька, на манері зображення персонажів позначився талант Шевченка-митця". Аналізуючи мову персонажів, зокрема українізм в їх мові, дослідниця цілком слушно відзначає непослідовність у вживанні українізмів та в поєднанні українських і російських слів.

Закінчується розділ короткою характеристикою композиційних особливостей повістей Шевченка. Стверджуючи чималі вади композиційного розташування матеріалу, Л. Кодацька лише поверхово торкнулася цього питання.

Л. Кодацька використала попередні праці О. Білецького, М. Шагінян, В. Рубана та інших, додала свої спостереження й зробила спробу першого монографічного дослідження художньої прози Т. Г. Шевченка. Деякі тенденційні хибні твердження авторки цієї праці пояснюються суворими цензурними умовами, їх легко помітити і відкинути.

III

Науковий характер мають дві книжки В. С. Бородіна Т. Г. Шевченко і царська цензура (Київ: "Наукова думка", 1969) 160 стор. Тираж 6000, та *Над текстами Т. Г.*

Шевченка. (К.: "Наукова думка" — Академія Наук 29
Української РСР, 1971) 220 стор., тираж 3000.

У першій праці на основі архівних даних висвітлено цензурну історію *Кобзаря* (1840), поем "Гайдамаки" (1841), "Гамалія" (1844), "Тризна" (1844), появу в світ *Кобзаря* 1860 р., подано документи про цензурний нагляд і переслідування творів поета за його життя. В кінці книжки додано фотокопію рукописної збірки поезій Т. Шевченка "Поезія, том I." — 94 сторінки. Тут видно, як цензура немилосердно викреслювала цілі строфи поезій Шевченка. Наприклад, закреслені такі рядки: "А до того Московщина, кругом чужі люди". "І розказують і плачуть, як Січ руйнували". Закреслено увесь вірш "Недавно я за Уралом блукав". Закреслено також 19 рядків із поезії "До Основ'яненка", починаючи із рядка: "Не вернеться! — загуло, сказало сине море".

Цінне текстологічне дослідження *Над текстами Т. Г. Шевченка* подає критичний огляд останнього академічного видання творів Шевченка з погляду текстологічного, на основі докладної аналізи текстів різних видань і різних варіантів творів Шевченка. Особливо складна історія тексту поеми "Гайдамаки". Шкода, що ця праця вийшла в світ так пізно. Якби вона була відома Л. Білецькому, то він, можливо, не наробив би таких надзвичайно прикрих помилок у своєму чотиритомному виданні *Кобзаря*. Додержуючися принципу переваги першої редакції й відкидаючи пізніші поправки поета, Л. Білецький так би мовити "узаконив" і всі друкарські помилки перших видань творів Шевченка. Л. Білецький увів текст: "В углу собакою дροжить", в той час як Шевченко в *Кобзарі* 1860 року виправив ці русизми і написав: "В кутку собакою дрожить". Поправки сорокап'ятилітнього Шевченка Л. Білецький вважав не вартими уваги, бо, мовляв, Шевченко був уже тоді старий — мав 45 років — і його розумові здібності й поетичний талант пригасали. Проти подібних "текстологів", що визнавали "канонічними" лише перші варіанти, перші редакції й ігнорували волю поета, ігнорували його пізніші поправки, виступає Бородин. Він стверджує, що Шевченко своїми поправками первісних текстів дбав про ритмічне удосконалення тексту. Бородин докладно зупиняється на полеміці між редактором варшавського видання творів Шевченка П. Зайцевим і О. Дорошкевичем. Не визнаючи принципу альбомності, що його додержувався П. Зайцев у виданні творів Шевченка, Бородин одначе приймає деякі твердження П. Зайцева: "Проте деякі міркування П. Зайцева з конкретних питань не позбавлені інтересу. Це, зокрема,

30 стосується й примітки до фрагмента "Стоїть в селі Суботові". Далі Бородін наводить таку цитату з примітки П. Зайцева: "Є поважні підстави думати, — писав П. Зайцев, — що це не окрема поезія, а епілог до "Великого Льоху". На таку думку наводить той факт, що поезія "Великий Льох" — єдина з "Трьох літ", під якою нема дати, а над поезією, традиційно званою "Суботів", що йде безпосередньо за "Великим Льохом" і не має назви, дата стоїть. Крім того, можна її уважати за епілог до "Льоху" також і з огляду на зміст. Підтверджує це й ритміка цієї поезії: вона така сама, як і "Великого Льоху". Таку довгу цитату наводить Бородін із третього тому варшавського видання творів Шевченка (стор. 226). З цією думкою П. Зайцева цілком погоджується Бородін, наводить нові докази її слушності і в кінці розділу про "Великий Льох" робить такий висновок: "Традиція роздільного друкування "Великого Льоху" та фрагмента "Стоїть в селі Суботові" суперечить змістові і не відповідає автографу поета. Майбутнє наукове видання Шевченка повинне покласти їй край. "Стоїть в селі Суботові" — не окрема поезія, а складова частина містерії "Великий Льох", її закінчення (епілог), і має друкуватися в її складі" (181).

IV

Збірник праць 18-ої Наукової Шевченківської Конференції (К., 1971), 309 стор., тираж 800 примірників.

У *Збірнику* вміщено 18 статей. Перша стаття ювілейна — Є. Кирилюка "Шевченко і Котляревський". (Конференція відбулася 1969 року в Черкасах). Аналізі окремих творів Т. Шевченка присвячені такі статті: А. Бондаренко, "Образ народного співця в поемах Шевченка "Сліпий" та "Великий Льох"; Л. Кодацька, "Автобіографічний елемент в повістях Шевченка"; В. Микитась, "До порівняльної характеристики поем "Чернець" Шевченка та "Іван Вишенський" Франка"; Н. Чамата — про чотиристопний ямб у творах Шевченка.

Найбільше статей присвячено питанням текстології: Ф. Ващук — "Творчо-редакційна робота Шевченка над поезією раннього періоду"; В. Бородін — "До історії тексту *Кобзаря* 1860 року"; І. Олійник — "Граматичні правки в рукописах та першодруках". Дослідженню мови Шевченка присвячено дві статті: П. Тимошенко — "Морфологічні риси мови творів Шевченка (Прикметникові та споріднені з ними займенникові, діеприкетникові і числівникові форми)"; Л. Добржанська та О. Мельниченко, "Словник крилатих виразів Шевченка". Три статті

присвячено питанням перекладів творів Шевченка німецькою і азербайджанською мовою. Особливо цікава стаття О. Миронова про переклад поезії Шевченка "Садок вишневий коло хати". Автор статті наводить тексти дев'ятох перекладів цього вірша німецькою мовою і дає аналізу архітектоніки, строфіки, лексики, троп, граматичних особливостей, розміру, рим і ритмомелодики. Миронов приходить до висновку, що кращим і адекватним перекладом поезії Шевченка "Садок вишневий" на німецьку мову є переклад Еріха Вайнерта, який переклав біля 8000 рядків Шевченкового *Кобзаря* (1959).

Особливої уваги заслуговує стаття Д. Наливайка "Драгоманов — популяризатор Шевченка в Західній Європі" (149-168 ст.). Ця стаття подає цікаві факти, яких немає у згаданій книжці М. Комишанченка. До того ж окремі місця цієї статті викликають певні алюзії до сучасної дійсності, такої схожої до 70-х років минулого століття. Року 1873 в італійському журналі надруковано статтю Драгоманова "Український літературний рух в Росії і Галичині", а року 1878 опубліковано славнозвісну брошуру Драгоманова *Українська література, заборонена російським урядом*. Ця брошура, опублікована французькою мовою, була перекладена німецькою, італійською, еспанською і сербською мовами. Д. Наливайко у своїй цікавій статті зазначає, що велика заслуга Драгоманова полягає в тому, що він наголошував на політичному змісті творчості Шевченка, що він показав західнім народам, що українська література "одна з найдавніших і найцікавіших у слов'янському світі, що їй властива глибока оригінальність". Особливо значним явищем, каже Д. Наливайко, "була книжечка Драгоманова *Українська література, заборонена російським урядом*, яка призначалася для Паризького літературного конгресу 1878 року. З'явилася вона як палкий протест патріота проти варварського акту царату — сумнозвісного Емського указу 1876 року, який ставив українську літературу поза законом... Ще влітку 1876 року він виступив у німецькій демократичній пресі проти царської політики національного нівелювання, заявляючи, що ця сваволя лише посилить рух самозахисту українського народу". Історію української літератури Драгоманов ділить на такі етапи: 1. Література Київської Русі, яка не поступалася тогочасному західноєвропейському рівневі, 2. Література XVI-XVII ст., яка зазнала відчутного впливу Ренесансу й реформації і нова українська література — з кінця XVIII ст. Драгоманов дав найвищу оцінку Шевченкові, показуючи його як великого українського поета, творчість якого співзвучна визвольній

32 боротьбі всіх народів. Далі Наливайко відзначає, що ця праця Драгоманова мала великий відгомін у Західній Європі. Під впливом брошури Драгоманова серед учених Європи виник великий інтерес до української літератури і до її геніального поета Шевченка. Наливайко цитує уривок із праці італійського вченого Чамполі: "... Такий поет як Шевченко, не тільки живописець національного життя, не тільки виразник національного почуття і співець давніх діянь — він провідник, вчитель і пророк народних мас".

Наприкінці варто згадати статтю Є. Кирилюка "Ідеологічна боротьба навколо творчості Шевченка" (*Радянське літературознавство*, 3, 1972, стор. 62-72). Спочатку Кирилюк згадує про погляди на творчість Шевченка Куліша, Драгоманова, Партицького, Огоновського, а також представників "найреакційніших великодержавних кіл" — Флоринського, чорносотенця Демченка та інших. Потім двома словами згадує так звану "буржуазно-націоналістичну" інтерпретацію спадщини Шевченка (С. Єфремов, М. Грушевський та ін.). Потім співає оди партії більшовиків, Леніну, Жовтневій революції, лас "недобитків контрреволюції" (Варшави, Праги, Берліну, Львова й Ужгороду). Далі ще соковитішою лайкою поминає "націоналістичних зубрів і бандерівських недобитків". І, нарешті, робить масований напад на УВАН: на статтю В. Міяковського (не називаючи його по імені), на П. Одарченка за рецензію на Кирилюкову книжку про Шевченка (1951) та за рецензію на 3 і 4-ий збірники наукових шевченківських конференцій, на Богдана Кравцева за збірник статей про Шевченка в Денисюковому перевиданні варшавського видання творів Шевченка, на Є. Пеленського за статтю "Чар Шевченка", на М. Глобенка за статтю "Живий Шевченко", на Т. Осьмачку за статтю "Воїстину ти наш поет", на В. Міяковського ("відомого нам колись як початкуючого історика") і на Івана Дзюбу: "І нас обурює, що в цій брудній, злочинній компанії на сторінках горезвісної "Сучасности" опинився, свідомо пішовши на те, і критик І. Дзюба" (70). Кирилюк лас Дзюбу за те, що без його відома в *Сучасности* надруковано його статтю "Шевченко і Хом'яков". "Чому ж націоналісти підхопили опус І. Дзюби?" — запитує Кирилюк і далі сам же відповідає на це питання: тому що "великодержавна лінія московського слов'янофіла Хом'якова ототожнюється націоналістами з центром світового комуністичного руху".

На жаль, Є. Кирилюк нічого не згадує про Шевченківський збірник УВАН, виданий у Голляндії англійською мовою. До нього мабуть ще не дійшов цей збірник, бо ж на рецензію П.

Одарченка, написану 20 років тому він тільки тепер зареагував. 33
Та й сам Кирилюк прекрасно розуміє, що його брушура про Шевченка, видана 1951 року, не має ніякої вартости: вона є документ доби жадливої ждановщини, доби нестримного розгулу російського великодержавного шовінізму, доби страшного терору.

Не зважаючи на дуже несприятливі умови, на посилення русифікації, на цензурні утиски, на явні рецидиви сталінщини, на посилення репресій та нагінок на українську культуру, українські шевченкознавці за останні роки зробили хоч і невеликий, але все таки цінний вклад у вивчення життя й творчости Т. Г. Шевченка. Розвідка про художню прозу Т. Г. Шевченка, огляд історії шевченкознавства за другу половину XIX століття, текстологічні дослідження, опублікування документальних матеріалів, зокрема факсиміле рукописної збірки поезій Т. Г. Шевченка (Поезія, том I, 1859 р.), дослідження оточення Шевченка періоду заслання, статті про окремі аспекти мови Шевченка, про ритміку його поезій та про переклади творів Шевченка іншими мовами — така в основному тематика шевченкознавчих праць за останні роки. У цих працях є певна доля примусового асортименту — тенденційности, спотворення, фальшування, цілком непотрібного цитування творів Леніна, гострих висловів на адресу так званих "українських буржуазних націоналістів", шабльової фразеології тощо. Проте ці примусові елементи дуже легко виявити й відкинути. І тоді залишиться цінне осердя фактичного матеріалу, нових даних, важливих знахідок, обґрунтованих висновків. І все це — кінець кінцем — поширює й поглиблює наші знання про життя, світогляд і творчість геніяльного поета і національного пророка українського народу Тараса Григоровича Шевченка.

ТВІР ПРО БАГАТОЛИКІСТЬ ТИСЯЧО-ЛІТНЬОГО МІСТА

(ОЛЕКСА ІЗАРСЬКИЙ, *КИЇВ* РОМАН (МЮНХЕН: СУЧАСНІСТЬ, 1971)

Іван К-ий

"Суходоли культури і мудрости постають з коралевих рифів, з кільчення забракованих варіантів попередніх майстрів, жалюгідних дрібниць, непрошеного простацтва, з квіту споконвічних думок".

Це одна з численних сентенцій найновішого роману О. Ізарського *Київ*. Датований 1971, твір вийшов 1973 року і становить основну і найбільшу ланку у "п'ятикнижжі" (п'ятьох романів) Ізарського, що розповідають про життя юнака Віктора до і після його перебування у Києві.

У Києві відбулося всебічне зростання Віктора і з печаттю цього міста він піде на захід, — у ще нескінчену життєву повість.

Тож роман про "суходоли культури і мудрости", про місто славного університету та про його студентів у тридцятих роках двадцятого століття.

Що "суходоли" наявні — стверджує сама повість і всякяння у неї — небуденна інтелектуальна насолода, що її створюють розсіянні у творі рясні афоризми, парадокси, дотепи. Між ними: "Справедливість це ж не зрівняння, це індивідуалізація", чи "Кінострічку буття захищено точними і гострими сигналами інстинктів". Численні ствердження таких, і загально прийнятих, і оспорюваних, істин, як, що "з одноманітності повтору і з відтворення зразків проростає оригінальне мислення, порив, творчість і культура". Про дружбу: "Що це, насправді, поодинокі збіжності і цікаві їм протилежності смаків і поглядів? Адже не суцільне прилягання душ?" Про немолодих жінок у давніх подружжях, що їх чоловіки цілують лише "на залізничних станціях, в портах і на летовищах, при зустрічах і на прощання". Або:

"ідилії...пересохли. Сонцем зійшов над ними глузд", чи "так мовчати вдається лише справжнім профанам та ще справжнім знавцям" і сотки подібних блисків.

Про Київ складено багато панегіриків. Запал авторів доводилось пригашувати і німець Йоганн Гербіній у книзі *Підземний Київ*, що вийшла у Єні, 1675 року не погоджувався з гадкою "декого з істориків ніби Київ стоїть на місці древньої Трої та що Овідія було заслано у Київ".

Але для таких юнаків, як Віктор, Київ таки найпишніше місто вселенної. Воно входить, як диво прошите сріблом і золотом, у твір з першої сторінки і до останньої залишається мінливістю "у найрізніших реєстрах казковості". Дія роману відбувається на тлі трав'яних ярусів Дніпра, на світлій площі Софії, у колодязі Великої Прорізної, перед Оперою, біля Золотих Воріт, у центрі і в далеких передмістях. Віктор одурманений цим містом, "українським Римом на горах", де водоспадом ллється день "через бляшані дахи і обліплені різнобарвною лускою мансарди", де "лява з Хрещатика і з Олександрівської" затоплює Царську площу і стікає узвозом на Поділ.

Точність опису міста бездоганна: закріплено шляхи трамвайних ліній, плетиво бічних вулиць та окремі будівлі. Зокрема трамвай, особливо лінія вісімки, що його немає у селах і містечках, звідки посунули студенти до Києва, посідає почесне місце у романі. Розлогою мовою літописця згадано про дії окремих будинків, про те, як "сто років тому Вікентій Беретті вибрав під університет...двадцять три десятини ґрунту на найвищій над містом горі. Закладання будови відбулося... тисяча вісімсот тридцять сьомого року. З Софійського собору рушила урочиста процесія..." На давніх зображеннях Віктор вглядається у міщанські і сільські хати і снує візії про майбутні багатопверхові дільниці. Вивчивши минуле міста, він спроможний бентежити питаннями навіть родовитих киян: "Хто побудував Ковнірів корпус лаври?... А друкарню, дзвіницю Дальніх і Ближніх печер, Кловський палац?" Студентка-киянка не чула ні про Академію, ні про Смотрицького, ні про Сковороду, — усе це їй "наче з історії Тибету". Тож Віктор заздрить долі інших міст і прагне увічнити Київ так, як це вчинили для Берліну Гутцков, Шпільгаген, Фонтане, як "його карбують новітні майстри: Гайм,...Деблін". Згадує і про Париж у творах Бальзака (що його "Київські листки" збирається проаналізувати), Золя, Ромена, Дюамеля...

Віктор добачив у місті "куток всеукраїнський", знає, де "укріплені торсами бурштинові стіни і решта склепінь головної брами Києва", де, за буденними дверима і вікнами б. Колегії

36 Галагана, "вирошувався розум і плекався хист", де театр Садовського, "вулиця корифеїв української культури" і колонада білого димка декабристів, Раєвського, де можна ще добачити вхід через старі двері, з передпокою "застояного... принадного часу". І це поруч асфальтової ріки Хрещатика і "базальтових хвиль" Миколаївської вулиці.

Одначе тогочасний, щоденний Київ не був ані минувиною, ані вигаданою у юнацьких мріях майбутністю. Це була ніби столиця, що її трамвай на Солом'янку кінчався посеред вигону, де "пісок, глина, пил на спориші", — тло майбутніх фільмів про життя бідаків, про місто, де не можна роздобути кімнати, де у перший день травня відразу "пустопорожньої пихи незчисленних оркестр, бичачого гупання барабанів", де непереборні будні, коли нарастають "небратерські почуття до нерозпізнаних у ранковому тумані людей".

Віктор перебуває понад усіма цими небратерськими почуттями і тому він може щодня дорізьблювати "хвилюючу панораму кам'яних хвиль на горах". Тоді зникає контакт з дійсністю і в уяві пропливають будівничі міста, письменники, вчені, богослови, політики, давня Академія, "як біблійний стовп вогню в пустелі".

Прозріння у Київ у Віктора не випадкове. Він сюди прибув, знаючи багато більше від інших і, бувши заворожений книгами, вміє плекати свої здібності, "обгородитися хвилерізами", слідувати "за графіком праці". Університетські професори дивуються, зустрівши такі лінгвістичні здібності, тонкий розум, поетичний хист і смак. У мурах університету виростає майбутній письменник і учений, що його доповіді, — неуспіх у непідготованих слухачів, — здобувають визнання фахівців. Він, що шукає "архирозумної мети історії", — центр свого оточення: "Ти... легко впливаєш на поверхню людського моря", каже одна з його сателітів-дівчат.

У попередніх і наступних творах Віктор діє у родині, тут, як студент, він самостійний. Із своєї відірваності добачає, як занепадає тато, як він подрібнішав, висох, вицвів, як закам'яніла за півроку мама і як "на її свіжу смолу осіла паморозь". Родина тепер це "колючий букетик домашніх болячок", примрячений великим містом, де багатство "нових і нових облич".

Твір виразно автобіографічний, автор цього не приховує, навпаки: "Чому такі зайві...наші інтимні визнання... в колі близьких у родині? Чому те саме безоглядно дарується безіменному споживачеві мистецтва?"

Автобіографічність надає творові вартість документу доби й у ньому легко визбирати зарисовки тогочасних середовищ, хоч би

студентського. Молодь з'являлася до Києва у вишиваних сорочках, у косоворотках, знаходила "мерзенне пристановище в облізлому гуртожитку" з нестерпним патяканням неперемінливої компанії або у якійсь кухні бідаків, де ранком пробудження "на верблужих горбах ліжка в холодному закутку". В університеті, — де зустрінулися селюхи і різношерсті городяни, — "не згода і братерство народів", а "море вогняних відсвітів пожеж".

Талановитим і витривалим поведеться щось здобути, інші пробудуть свої студентські роки осамітнено, прирослі до чужого кореня випадкового мешкання. Зникне з аудиторій молодь у вишиваних сорочках, — найрізніші обмеження витискають її з вузів назад у село. З ними зникають сподівання на розцвіт свого міста, на майбутнє країни.

Автор переборов спокусу сентиментально-патріотичного звеличування цієї молоді. Навпаки, "можна знесилитись, а не довести" декому з колгоспників ані тези про животворчий вплив старого мистецтва на сучасне життя, ні переваги гуманітарної освіти. Навпаки, професори терпеливо морочаться з ними, боячись "зрадити антипатію до селянок, дівок і парубків у стінах університету". У творі записано і про "гідкий мовний суржик" студентки, про її запал, гамірку непритомність і сліпоту "містечкової дикунки", але багато й про здобування знання, коли "голова мутніла — стільки відповідальних рядків, термінів, старих граматичних форм, нових слів", про кохання, надії, читальні, аудиторії та страшні іспити, коли "Міппа...не хвилювалась, а дерев'яніла".

Тогочасні професори, — за справжніми, чи дещо зміненими прізвищами, — портретно очеркнені, між ними осяяний Зеров, двопляновий Лобач ("Бездонна серйозність і гальмо, опір, усередині, а театр, цирк, цирк, блазнювання — назовні"), Дубович, знавць, чутка була, двадцяти чотирьох мов і літератур. У творі про Кучабського, Горолівського й інших, що вийшли колись з славної школи Потєбні, Весоловського, Шміта, Гілярова. Це ті, що про них, звичайно, не згадується в історії університету, опублікованій у Києві 1959 року. Між викладачами часів Ізарського більшість саме тих, що їх приречено на забуття, як Ольшанський, — "голомозий, з риб'ячим ротом, набубнявілими очима", чи Леся Криницька, — як хлопчак і "підстрижена під хлопчика".

Перед очима Віктора відбувається винищення професури. Відразу після останнього іспиту заарештували Алісу Гільдебранд, перед світанком, забрали з ліжка Аполлона Лобача. Допитуються про їхнє, ще дореволюційне, життя, про давні зустрічі з Сумцовим і

38 Багалієм. А "у вівторок ранком університет охнув: "ув'язнено проф. М. М. Мойсю.

Викреслено курси з історії мистецтва, "по світу розвезено знахідки наших надр і урожай нашого генія", неможливо користуватись бібліотекою Ханенків, над закордонними виданнями встановлено особливий нагляд.

Учені переглядають свої книжкові скарби, — там стільки небезпечного, — *Київська старовина*, *Україна* Грушевського. Тисне цензура, студентські вірші відкинено, бо "автора причарували формалістичні викрутаси...зброя це в руки міжнародного фашизму". Рятують у самоцензурі, — краще вже досліджувати російсько-українські літературні зв'язки.

Страх перед фізичним насиллям проорює прірви в душах. Десятиліття заслань і таборового животіння витворюють відчуження, "гори нагортають поміж рідними й близькими".

Люди втомились, населення виснажене. "Рівняння на низи! Тотальна пролетаризація". Навіть родина Віктора, що перебувала у дещо кращих матеріальних обставинах, на обід має "як не гречаний куліш або картопляний суп з овочевими котлетами чи вінігретом, то пісний борщ з картопляниками". У інших "скибки хліба на голому столі, тарілка картопляного супу".

"Безправ'я і сваволя" спричинили "безмежно вбоге вмєблювання звичайного людського життя", становище, коли "народ вважає мізерність нашого життя за нормальність", а "страх і нужденність" відвертають від інтелектуальних зацікавлень. Вчитель з Сорочинець нічого не знає про мистецько-історичну вартість Покровського собору чи про місцевий рід полковників Апостолів. Наявне бажання, "як від берега", відштовхнутися від людей. "Щоб нікого-нікого, крім родини".

Жінки і матері, хоч і перебувають у фокусі "чудернацьких передбачень і ще потворніших передчувань", намагаються "над проваллями...наводити мости".

Дехто з юнаків також наводить мости, — заглибленням у науку, неприхованим іншемиленням, про ще інших невідомо, — опозиціонер чи сексот, як той, що тримає у куферку чотири томник забороненого Єсеніна. Хоч студенти, у нічних розмовах, оминають згадувати про те, що діється навколо, то все таки у кожного залишалось схоплювання "таємничих ходів нецензурної думки". — А у запалі суперечок забувалось і про самоцензуру, з'являлась готовість помандрувати на Колиму, Воркуту, але, щоб "підкинути і своє слово у вогнище". Сукупність їхніх слів, стверджує Ізарський, була "пробою серця і думання самого

народу". Ляля їх всіх, як націю, вважає "за субстанцію невичерпну і безконечну", а Вікторовий батько прихильно спостерігає мешканців гуртожитка: "не людська потереть, а юний ліс, зелене пагіння".

Але, і студенти, і їхні батьки заселяють Колими, — зелене пагіння пригасало, беззаконня ("Тому що воно споконвічне? непоборне") ставало нормою, хвилювала лише безпосередня загроза. У брудній їдальні, у випарі капусняків, зголоднілі розлючені черги студентів; вибухала клясова нехіть, зненависть до інтелігента, було це безпідставне, проте наявне, "било з незбагнених глибин ключем".

Це так про юний, студентський Київ.

Ізарський відштовхується від штампів, тож рясні його тропи, особливо метафори, сприймаються по-новому. Наснажено міниться багатство кольорів, що ними найчастіше сприймає світ Віктор. У барвах і початок твору, увертюра *Києва*, де про синій шовк ріки, зібганий оксамит Лівобережжя, про те, як "зазеленіла, засвітилась площа Софії". Тоді у місті маяли "жовто-зелені прапори осені. Жовто-зелено-багряні..." Була осінь сповнена "ефектів освітлення і чудес піротехніки", її волога пробігала листям дерев "наче хвилька лаку". На передмістях палахкотіли стовбури червоних сосон, а "відсвіт полум'я...ворушив жерсть пересохлого листя". Узимку, сніг у Києві це "світи різноманітно освітлених і різноманітно отінених зірок на пухкому бруку". Кольорами вимальовані й інтер'єри, де "червоні і жовті тіні вітражів" під ногами, де "між гіллям — пройнята сонцем цівка аквамарину". Так само і люди, хоч би Мірра: "Торс — смуга жовтогарячої з чорним... дама на скринці з-під шоколядних цукерок: партії білим розбавленого сонця, багрянцю з жовтневого садка і калинових коралів, вино-жовтих топазів під повіками".

Увага Віктора вибирає неймовірний дріб'язок: "паркетне плесо", "травинки над дерев'яним пішоходом провулків", "на тротуарі... іржа брунатною скалкою, суміш запахів у коридорі, сліпуча лямпа...", "узлісся зачісок, ... руки, пальці, нігті". Усе це — "щілини в таємничу печеру, вікна, двері в дім".

З такої спостережливості виростає письменник, і на матеріалі *Києва* можна б скомпонувати розділ до майбутнього твору "Письменники про літературну працю", — популярного у світовому літературознавстві.

Зрештою викання письменника у власну творчість не рідкісні. Томас Манн розповів у *Романі одного роману* про те, як він творив свого *Доктора Фаустуса*, а Ізарський згадує про Жюля Ромена,

40 про типологію сучасного роману, — про твір "документальний, підкреслено автобіографічний".

Автобіографічність це пригадування: "Що за бездонна книга — наша пам'ять". Дивується Ізарський, доповнюючи гостроту пам'яті точністю записника, нотаток, "історіями зустрічей з царства ідей, друків".

Автор-Віктор знає, що його нотатки стануть первісною редакцією майбутньої серії романів, їх "можна буде використати для роману про юнь тридцятих років, про вогні університетських вікон".

Це буде також подрібний опис окремих будівель, мешкань, плян університету, розклад лекцій, програми курсів, іспитів. Події відбуваються на розі Малопадвальної, "біля дверей крамниці", а "вісімка" "повз хемічний корпус університету покотилася з гори понад ботанічним садом на Солом'янку". Наташа Лісовська померла 15 листопада, а про Бориса Левковича читач знає не лише родинні подробиці, але і про його знайомих.

Автор любить, либонь, зайві уточнення, підкреслюючи їх різними "рівно" ("рівно на чверть путі", "рівно третя година"), "дослівно" ("дослівно; через місто по діагоналі", "десять разів, дослівно") та, "точно". Про Театральний ресторан автор додає, що він "на Фундуклеївській і Володимирській, насупроти опери".

У згадуванні про літературну творчість не приховується авторовий улюблений засіб далекого і близького пляну. "Красномовство" облич і речей здобувається розгляданням "то в мікроскоп, то в телескоп". Цим шляхом автор зауважує, як нелегко "впоратися з роздьорганими люттю губами", як швидко жбурляють "з обличчя на підлогу облудну маску велелощів".

Облич у творі багато, описано їх якнайкоротше, наприклад, лише, що воно "нагадувало автопортрет Ван Гога", а Хая, господиня мешкання — "куріпка-голошийка".

У творі добачено, як зима просувається "в дзенькоті продавленого підметкою білявого льодку в сухій канавці", добачено "гармошку сходів" і сотки подробиць міського краєвиду.

Це все ілюстрація до Вікторового вrostання в "ґрона метафор, у хмари мітів", до його благання в богів "мовного дощу", після якого він просушує "барвне роздолля", а вилов вганяє "у клясичну форму"; до його розуміння, що "досить ключа, кількох тактів мелодії", щоб висловити "півтони почувань і навіпл розчахнуті думки", щоб дійти "від дисонансу частин до консонансу твору".

Щасливий юнак іде соняшними плесами київських вулиць "як берегом теплого моря", у жидівки Єви "в очах — небажання зріти,

небажання жити. В руки б їй келех цикути! Біблія! Біблія!”, Ніну з натовпом виштовхнено з аудиторії, у юрбі вона потопала, видно було “зняту в небо руку над головами і плечима”. Небо у громовицю схоже на “металюргійний завод”, люди снують “павутиння почувань і нитки думок”, за ними “піски сумніву і підводне каміння жалів”.

Мова *Києва* напевно накличе на автора напади піклувальників “чистоти і правильности”. Але, це роман про місто, де вживали російської або мішанини мов. Повітря міста входить у твір також і мовою автора, який має добре вигострений слух, щоб дозволити собі часті зсуви у “неправильности”. Він відчуває “колгоспну прозу” молодика у вишиваній сорочці, “одеський словесний вінегрет”, що його мають за літературну мову, не помічаючи “найгрубіших українізмів”, занотовує про одного з персонажів, “як над полями його звичної (російської) мови відчувається українська стихія”. Дівчині, що вживає української мови “бракувало середніх реєстрів, знання слів, типових для міського побуту”. Звідси побутова животрепетність розмов у *Києві*: “Перед ким це ти вздумала уніжаться? Ах, ти, паразитка...!” “Пішли?”, “Паняйте додому”, “Почухраємо додому”, і в мові автора; “тарабанити” оберемок постелі, “рихтувати” ліжко й ін.

Поруч — запашність народної мови, з її “козуб здоров’я”, “борулі води”, “Горе ти моє, журба!”, “корцем лиха”, “три чисниці до смерти”, — та вишуканість літературної мови з різними “химородь обложних дощів і басмання злив”.

Зростання письменника відбувалось вростанням у шедеври світової літератури. У *Києві* багато про західньо-європейську літературу і майже бібліографічний, опис її творів, розкиданий по усьому творі. У вітрині книгарні Віктор розглядає давнього, ще з Полтави улюбленого, Ромена Ролляна його *Світанок* і *Жана Крістофа*. Мистецтво художнього перекладу, бажання “піднести український прапор” над недосяжними досі Рільке і Верленом були ступенями його зростання. У розмові з літературознавцями “твердим берегом” Віктора була *Людська комедія* Бальзака, *Руггон Макари* Золя, *Франсова Сучасна історія*, *Тібо дю Гара*, а приятельці він радить написати монографію про героїнь Ібсена.

Одночасно звертання до своїх книг, захоплений вигук про діячів Могилянської академії: “Які пахучі письмена залишили нам! Яка безумна доброта мудрих!”. Їхні стародавні “слова, імена, книги, назви заграли наче музичні скриньки Моцартового часу”. І роздумування над пізнішим занепадом, коли “і провінційне і мізерне” письменство було скупчене на “заповіднім народо-

42 любовстві” та позначене недостатчею “філософського мислення і системи”, а ще пізніше увійшло у добу стинання талановитих паростей.

Вивчення західних літератур привело до необхідности “уточнити і почуття, і думки”, скласти “небуденну мозаїку слів”, відчутти у словах “теплі пласти”, та “густі гнізда”. Студент починає розуміти поезію, як “прозоріння у суть речей”, захоплюватися компактністю “то голого, то метафоричного вислову”, сприймати “громові заряди чуттєвої й інтелектуальної інтуїції”; навчився закріпляти у пам’яті влучні “солинки” з-поміж “посліду байдужих слів”. Слово Віктора стає “багатоплянове, навіть спектральне”, ставлене часто руба, під незвичним кутом. Професор припускає, що ця “густота, інтенсивність, частота, своєрідна кутастість і нова, поруч традиційної, пластика — це і є наступний поверх нашої літературної мови”.

Далі — успіхи творчости, коли Віктор переписав збірку своїх поезій *Великі радуги*. Та коли у журналі *Література* з’явилась його перша друкована річ: “Ім’я і прізвище, заголовок у рукописі — одно, передруковані на машинці — друге, в журналі — третє”. Сколих радости, — “в грудях і під чуприною не гасло сяйво багато діб підряд”.

Позаду лишилась провінція, Сонгород (“морська трава і стружки ... за присадкуватим склепом кооперації, зелено-брунатна толока, вигорілий степ”), Київ був столицею, а у майбутньому чекала Європа. Талановите Вікторове покоління прагне зачерпнути з джерел, подихати Європою, “Акрополем світової культури”. У наступних книгах про Віктора буде, яким виявився цей Акропіль, але тепер, у Києві, Вікторові спокою не давали назви університетських міст, — Гайдельберг, Ваймар, Кенігсберг, — міражами з’являлися Німеччина, Франція, Італія, що їх доторкнулися покищо міг лише через книги. Про Рільке юнак у Полтаві нічого не знав, у Києві він вже перекладає цього поета й отримує, як нагороду за успіх, *Книгу годин*, особливе видання — “готичне плетиво жовтогарячих і чорних літер, ... тонким пером віньета триптих”.

Вислід негаснучого захоплення Заходом, — його праці в університетських *Наукових записках*: “Редакції Вертера” та переклад *Вільгельма Телля*.

І відворотно-невідклично, через Захід до рідних Сонгородів, бо і “Де ж розквітнути мистецтву і культурі, як не на ґрунті... розчеплень людських почувань і думань... тисячолітнього вмирання і безнастанної онови?” Але ніяк не ідеалізування

Сонгородів, де квітне "наша романтична, сентиментальна й пусто-порожня любов до України", де плакається "перенаголошення провина потворного ворога".

Звідси шукання пояснень, роздумування над явищами "дво- і багатомовності літератур, народів і держав: Бельгія, Швейцарія, Фінляндія...". І вкінці підсумок у діялозі про патріотизм. Це — "Patria cara, carior libertas, veritas carissima". А націоналізм: "Veritas cara, carior libertas, patria carissima"... А шовінізм? — "Хвороба. Медичний термін. Психіатрія".

Дія твору охоплює три передвоєнні роки та рік воєн, — з Фінляндією і Німеччиною та таких подій, як пакт про дружбу Німеччини і Росії та зрив на Закарпатті. Люди розгублені, налякані, але багато і радісних: "Я втомлююся й одужую. Здається настає наш час".

У передчуванні великих змін "в один бік потекли ріки давніх надій і відвічного страху". Приплив час і Вікторові попросити місто свого зростання, де він мріяв, що світло вікон університету спроможне буде "кряти споконвічну і безпросвітню ніч над Україною".

У цьому місті він багато сприйняв, а найголовніше — відчув красу людяности, "сонцем промережане небо людської доброзичливости", і це, либонь, основна мелодія твору. На тлі чорних воронів, арештів, терору, кільчиться людяність; "розум заперечить неприязнь і відчуження між людьми, ... роз'ятреність національних і ... соціальних почувань". Тож твір про потаємну людську природу, про те, що можливо таки добачити "повсюдний полиск сліпучих правд", що "людські будні підбито першорядним чудом". А звідси — віра "в неймовірну простоту... здійснимість чуда на землі, в досяжність людського щастя".

Наступні твори Ізарського напевно виявлять, що ця віра передчасна, але вони ствердять і спасенність тієї віри, що її носієм став головний герой твору — вічне місто.

Про Київ пізніших, 1941-1943, років писала Докія Гуменна (*Хрещатий Яр*, 1956). Київ Гуменної також місто спіткань і розставань, її твір також закінчується від'їздом, коли "дальше і дальше втікає назад заворожений страхом, похмурий Київ".

Ізарського *Київ* починається мажорно, переливами барв, цікавими зустрічами. У стиску університетських черг Віктор побачив тоді метку дівчину з Кубані, що просувалася швидше від інших, "нагоди найдрібнішої не марнувала ані на мить".

По чотирьох роках, у зловісних громовицях війни, віжджавши назавжди з міста, Віктор, у потязі, знову зустрічає, —

44 символічну, в'їздом і від'їздом, — кубанку. Чорнява красуня тоді здобувала світ, тепер вона плакала. "Майбутнє обіцяло зоологічну зненависть.. старанно замасковані пастки". Вікторовий тато передбачав цю війну, коли "на брук гамузом упадуть двері і вікна".

Університет відчалив у невідомий рейс. Одна казка закінчилася, надійшла нова, "наче про Мазепу вона, про Петра".

ЛЕВ ГЕЦ

Святослав Гординський

Об'єднанню Мистців Українців в Америці пощастило влаштувати невелику, але добірну виставку малюнків і рисунків Лева Геца, померлого 16 грудня 1971 року в Кракові. Його життєвий шлях описаний зв'язко в каталозі виставки, тож переповідати його не буду. Скажу тільки, що з Гецом відійшла одна з найбільш творчих постатей нового українського мистецтва. Сьогодні, з перспективи трьох-чотирьох десятиріч, ми бачимо, яке поважне було його мистецтво, як тонко і творчо віддзеркалював він у ньому панівні тоді мистецькі течії символізму, а згодом експресіонізму й конструктивізму. Не диво, що він звернув на себе увагу Асоціації Незалежних Українських Мистців у Львові, яка і влаштувала його індивідуальну виставку в залах Музею НТШ та видала монографію про його творчість пера Павла Ковжуна.

Першорядний рисівник, Гец створив цілі серії рисунків з пам'ятників українського народного будівництва, в тому старовинних церков. Окремо треба згадати цілі цикли його архітектурних рисунків з польських історичних будов, особливо Кракова, сьогодні в польських музейних та університетських збірках, частинно вже видані в окремих монографіях-альбомах.

Мистецтва Лева Геца неможливо відірвати від його діяльності громадської, від цілості його українського патріотизму. Треба зважити, що молоде українське мистецтво в перші роки після Першої світової війни було творене ще недавніми вояками українських армій. Були там Ковжун і Лісовський, Бутович і Холодний-молодший, Перфецький і Крижанівський, Дядинюк і Обаль, Борачок і Цимбал, щоб

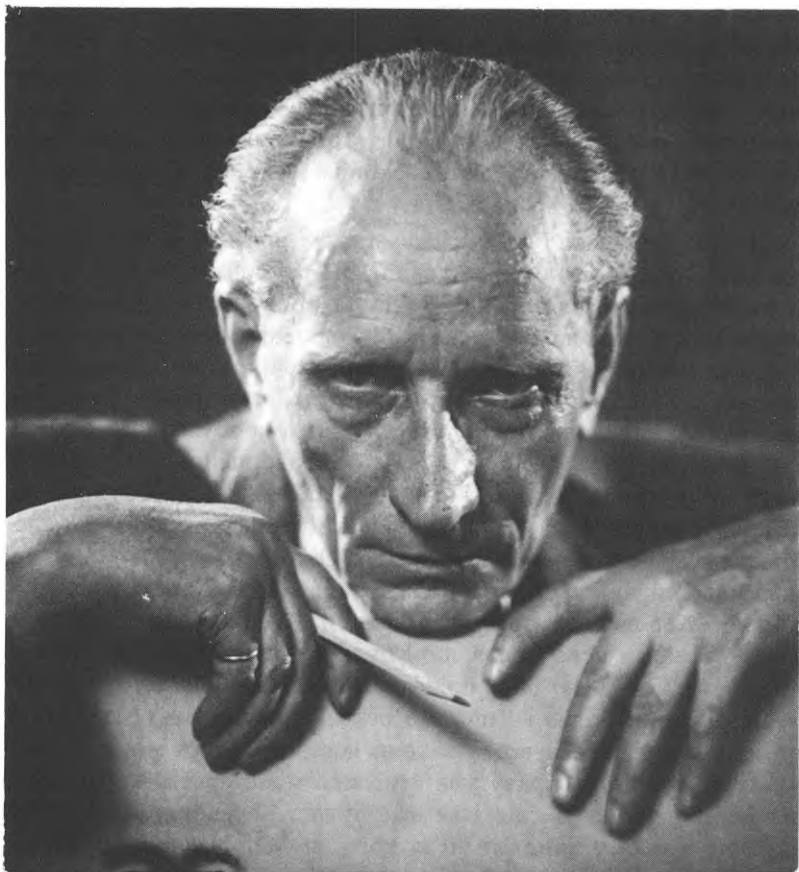
*Слово на відкритті посмертної виставки мистця в Нью-Йорку
1 лютого 1974 р.*

46 згадати тільки найважливіших. Всі вони не визнавали ніякого розриву між їхньою українською особистістю і їх мистецькою творчістю. Один з найактивніших між ними, Гец, як січовий стрілець і молодий мистець, залишив нам один з найкращих і найглибших мистецьких документів доби — свою *Стрілецьку антологію*. Це велика книга-альманах, виповнена оригінальними рисунками і малюнками самого Геца та інших стрілецьких мистців, передусім Куриласа, з додатком також ручно виписаних у графічному стилі текстів поезії і прози, між ними віршів Романа Купчинського і Василя Бобинського. Увесь цей твір поданий у стилі панівного тоді символічного модернізму і він дуже добре передає тодішні українські настрої доби катаклізму Першої світової війни. Гец зумів передати цю історичну вагу книгу до Риму, де вона тепер зберігається в монастирі оо. Василіян. Видання цієї антології в такій формі, як вона є, тобто факсиміле, повинно стати однією з найперших культурних амбіцій української спільноти в діаспорі.

Другим важливим твором, також історичної вартости, є Гецовий альбом рисунків *Домбе*. Після війни він, як і багато представників української інтелігенції і селянських діячів, був інтернований у польському концентраційному таборі Домбе біля Кракова. Цей твір складається з низки рисунків на окремих клаптиках паперу, дбайливо вліплених у книгу-альбом. Між рисунками — сцени таборового життя (в таборі було до 12 тисяч в'язнів, з яких майже половина загинула з голоду й від тифу), портрети різних осіб, між ними визначних діячів української культури і політичного світу. Як і антологія, цей альбом також знаходиться в Римі і він також вартий видання, як автентичний і драматичний документ доби, створений талановитим мистцем.

Вирвавшись з Домб'я, Гец записався до Краківської Академії Мистецтв, яку закінчив 1924 року. Диплом академії давав право навчання в школах, і Гец перейшов на посаду вчителя рисунків до гімназії в Сяноці, що й дало йому матеріальну базу для мистецької творчости. Одночасно він звернув увагу на багатство й архаїчність форм лемківського мистецтва та потребу його збереження. Це довело 1930 року до заснування окремого музею "Лемківщина", душею якого став сам Гец. Влітку 1970 року я звернувся до нього і прохав подати мені коротку історію того музею, передусім список ікон, які він музеєві придбав. Він і прислав мені коротку, але вартісну записку, інформації якої я використав у своїй монографії про українську ікону. Мені йшлося передусім про ствердження того, що найкращі ікони сяніцького

Лев Гец (фото останніх років)

музею, широко виставлювані в західньому світі як "польські ікони" та видавані німецькими видавництвами в кольорових великоформатних репродукціях, це власне ікони відкриті, зреставровані і законсервовані Гецом. Цю довідку Геца прочитаю при кінці моєї доповіді, разом з вибором з його листів.

Згодом отримав я від Геца деякі важливі дані про складниці-магазини ікон, куди польський уряд, для збереження від розкрадання, почав масово стягати ікони із ще зацілілих церков. Такі складниці, деякі згодом перетворені на музеї, постали у Ряшеві, Новім Санчі, Ланцуті (де є збірка понад 800 ікон), Бечу біля Горлиць та ін. Мушу сказати, що Гец дивився тверезо на справу української мистецької старовини, відібраної поляками від українців. Польща все таки мала і має досить інтелігенції, яка

48 спроможна оцінити об'єктивну вартість іконописного мистецтва і забезпечити йому охорону в музеях. Про консерваторську працю польських спеціалістів Гец висловлювався позитивно, а до справи теорії про "польську ікону" не прикладав особливого значення, вважаючи, що сам польський католицизм інстинктивно обороняється проти втручання східних духових і мистецьких елементів.

В 1951-58 роках Гец був викладачем рисунку в Краківській Академії Мистецтв. Перейшовши на емеритуру, він почав порядкувати свій мистецький архів та робити заходи для його збереження в українських руках. Він систематично упорядкував 13 томів різних мистецьких матеріалів українською і польською мовами, туди входив його щоденник, мистецькі записки, листування, витинки з преси тощо. Роками пробував примістити ці матеріали, як теж частину своїх найважливіших мистецьких творів у якомусь з музеїв Львова або Києва. Еміграція не входила спершу в рахубу, бо вивезти щонебудь можна було тільки за дозволом польського уряду. Отож улітку 1969 року Гец їздив у цій справі до Львова і Києва, але з його заходів нічого не вийшло. Керівники музеїв у Львові і Києві довго крутили і просто боялися перебирати щонебудь з його творів, аж один з наших мистців дискретно поінформував його про те, що в цій справі рішає не Львів і Київ, а Москва. Тому йому, польському громадянину, треба вести заходи через польське міністерство культури, яке його справу має передати міністерству в Москві, і там шойно вирішать, що і як має бути... Гец покинув будь-які старання в цьому напрямі після того, як у польських урядових колах йому заявили, що його мистецька творчість має вартість також і для Польщі та що на вивіз мистецьких творів зможе отримати дозвіл тільки тоді, коли це будуть речі другорядні.

Тоді я почав робити заходи, щоб Гец добився дозволу зробити свою виставку в Римі, привіз туди частину своїх кращих творів та при тій нагоді сам приїхав до Риму. Я обіцявав йому зорганізувати кошти тієї поїздки і перевозу експонатів. Саму поїздку і виставку мав би фірмувати Український Католицький Університет ім. Папи Климента в Римі. Гец дуже зрадів з цього запрошення, проте, порадившись з деякими з польських мистців, прийшов до висновку, що сама назва "український католицький університет" згори заріже всю справу в польських урядових колах, і отак з того пляну нічого й не вийшло. Я незабаром покинув Рим, а Гец пішов до шпиталю на лікування і відклав набік усі пляни поїздок.

Я хотів би сказати ще кілька слів про ті враження, які Гец виніс із своєї поїздки на Україну влітку 1969 року. Вони були якнайгірші, не зважаючи на дружнє прийняття, яке зготували йому мистецькі кола. Враження ці добре відбиває лист Геца до Василя Касіяна, копію якого Гец прислав мені. Він завжди болів тим, що України немає не тільки як державної одиниці, а й тим, що в широкому світі Україна ніде не проявляється — ні в політиці, ні в мистецтві, ні в музиці, ні навіть у копаному м'ячі, хоч українців часто можна зустріти на різних виступах — але під чужою маркою. Біль цей у Геца не впливав з будь-якого почування меншевартости, він у листах до мене проти цього сам застерігався, але факт, що він був, сказати б, "хворий на Україну". Він радів кожним українським успіхом, що виходив поза льокальні рамки, — фактом видання англомовної *Енциклопедії Українознавства*, фактом того, що в Римі український мистець керує цілим штабом італійських мозаїстів, що в Канаді українського скульптора обрано членом Королівської Академії. Він мені писав, яким щасливим і гордим він почувався, коли отримав від мене монографію Архипенка *50 творчих років* і коли показував її польським мистцям і професорам академії. Тут Гец почував себе членом однієї великої української мистецької родини, без власних спеціальних амбіцій чи анімозій. Про нього можна сказати: він жив для українського мистецтва.

Теперішня виставка творів Лева Геца, хоч і невеличка і, зрозуміло, не показує найкращих його речей, дає все таки добрий переріз його мистецької творчости, його вишуканого смаку і технічної майстерности. І як такий, Гец — маляр справжньої мистецької культури, увійшов уже в історію українського мистецтва. Нам приходить тільки побажати, щоб з такої багатой його мистецької спадщини збереглося якнайбільше, він бо належав до тих, хто формував нове українське мистецтво — розумно, культурно і пристрасно.

ЗАПИСКА ПРО МУЗЕЙ "ЛЕМКІВЩИНА" В СЯНОЦІ

Музей "Лемківщина" в Сяноці заснував Лев Гец, артист-маляр і гімназійний професор, 1930 року. Заслуженими для музею були його члени учителька Ірина Добрянська, д-р Франц Коковський, проф. Іван Флонт і частинно о. Степан Венгринович. Музей працював від 1930 до 1944 року. Всіх членів було 41. Музей приміщувався в гр.-кат. плебанії при церкві. В музеї було 10 відділів упорядкованих і багато експонатів як музейний матеріал. Консервацію ікон виконував Лев Гец і етнографією відала Ірина Добрянська. До музею тягнув я людей з

50 авторитетом, крім згаданих осіб були там ще суддя В. Шулякевич, о. Є. Константинович, проф. В. Чайківський, і д-р В. Блавацький. Властивими працівниками музею були Лев Гец, І. Добрянська і Ф. Коковський, решта були лише титулярні особи. Музей не мав ніяких підмог і вдержувався зі скромних членських вкладок та окремих збірок-дарів. До найцінніших речей належала збірка ікон і рукописні церковні книги. Був теж відділ тканин, дуже цінний, збір фелонів, антимінсів, чаш (дерев'яних, олов'яних, скляних, срібних і золотих), монстрацій дерев'яних. Був теж ряд різьб церковних, дуже цінні царські врата, перші дзвони, гармата з козацьких часів, олов'яні тарелі до хрещення. Велика збірка з с. Бахіра — тілопальні могили (до 30) з-перед трьох тисяч років тому. Було теж багато музейних публікацій. Музей видав три випуски бібліотеки "Лемківщини".

За німецьких часів об'єднано два музеї — польський, закладений 1934 року, разом з "Лемківщиною" і там був я головним директором. З грошей музею перевів я консервацію замку і на фасаді відкрив два вікна чотирираменні ренесансові. Дослідив я разом 106 сіл. Список ікон, що їх мав музей "Лемківщина", мені неможливо подати, бо не маю книг, але за каталогом виставки "Ікони з Польщі", що відбулася 1966 року в Реклінггаузені, музей мав такі ікони:

1. Христос-Пантократор, 15 ст.;
2. Преображення Христове, 16 ст.;
3. Богоматір з Дитям на престолі, 16 ст.;
4. Богоматір Одигітрія, 16 ст.;
5. Розп'яття Христове, 16 ст.;
6. Св. Симеон Стовпник, 16 ст.;
7. Різдво Марії, 17 ст.;
8. Св. Микола, 17 ст.;
9. Св. Петка (П'ятниця), 17 ст.;
10. Свв. Косма і Дем'ян, 16 ст.;
11. Деїсус, 16 ст., три дошки, 110 × 201 см. кожна.
12. Тайна вечеря, 17-18 ст.;
13. Розп'яття, 18 ст.

Треба пам'ятати, що наша праця дала товчок для створення музею польського, який закладено 1934 року проти нас і що став товчком для музею сканзенівського, що розвивається тепер.

До року 1944 масток музею був такий:

1. Книгозбірня	654
2. Ікони	175
3. Загальна збірка	438
4. Архів документів	2820
5. Укр. документи з війни	255
6. Нумізматика	444
7. Медалі	46
8. Вишивки	314
9. Одяг лемків	58
10. Писанки	210
11. Світлини	320
12. Українські банкноти	50
13. Картки	100
14. Дуплікати	2200

Не знаю, чи Вас вдоволить тим, що тут написав. Пам'ятайте, що це слова останнього робітника на терені музейництва на Лемківщині — отож живого свідка.

Краків, 26.X.1970

Лев Гец

ЛИСТ, НАПИСАНИЙ ПІСЛЯ ПОЇЗДКИ ДО КИЄВА

Краків, 6.VII.1969

Любий Друже!

Вчора написав я листа, а сьогодні, при неділі, доповнюю. Немає просто кінця в описах про те все, що бачив я у рідній хаті. Залежить від настроїв. Як згадав я вже попередньо, я їхав у Київ з моїм власним ладунком і там стрінувся з природою і минулою архітектурою. Серце вискакувало на саму думку, що я в столиці України. І жити можна, коби тільки рідна мова, своя скарбниця, влада і — воля. Без тих емблем нас немає і жити трудно. Живеш заляканий і забіганий. Україна, хоч зверху поблискує часами книжкою, то не побачиш її на передових місцях. Вона не вміє копнути м'яча, на Беннале її не видно, їй не прислуговує медала, їй кажуть тільки продукувати... А тут народ до 50 мільйонів. Або ти не розумієш, або, брате, темний ти і нема кому тобі роз'яснити, що живеш у раю. От такі то враження бувають, а якщо щось не влад, то вина тут тих, що володіють.

Може і добре, що бачив я Київ зверху, в своїй повній красоті. Може і правду кажуть, що винні тут в першій мірі самі українці. Треба зазначити ясно, що нездорове тиснення гнобить усіх і ширить тяжку хворобу аж до затрати. Заляканість — не культура, а ланцюг на губі — не воля. Аби не фантазувати, я пригадаю слова Андрія Малишка, написані до мене 1963 року:

"На п'яти сторінках, надрукованих на машинці, була анонімка на мене, що коштувала чотири місяці слідства. І ви думаєте, що за ці чотири місяці я написав хоча б один вірш? А з Сосюрою було ліпше? А такі, як М. Рильський, О. Довженко, Ю. Яновський, Остап Вишня, а навіть Корнійчук і В. Василевська були тягані за *Богдана Хмельницького*. Не краще жилося і старшим майстрам. Скільки було витрачено дорогої творчої енергії, нервів і крові тільки на те, щоб довести, вони ч е с н і люди!"

Якби я Вам щось не доповів, то зробив за мене Малишко. Може то все й прискіпшило музей на кладовищі в Києві, яким я так був зачудований. Тільки дух по них остав і не було вже з ким побалакати. А Ви питали, чи стрінув я яких мистців?

Бувайте, Святославе, здоровий і не беріть до серця минулих уже слів. Все ж таки дух остав.

Лев Гец

Дорогий Василю Касієне!

Спасибі Тобі за добре слово і знай, що кожне добре слово це підйом на духу, це один шабель угору у творчості. У нашому зрілому віці ми баянсуємо пройдений шлях і рахується тільки те, що на кінці. З віком нам шумить слава, охота до пам'ятників, колекціонерства наших слідів, часами й злудний добробут, але, на дні, деь там глибоко, звучить слово УКРАЇНА, Батьківщина, рідна мова і наша МАТИ. Хоч би не знати які вінці вбирано нам на голову, то одне тільки важне — чисте сяєво любови до волі і чистоти народу. Проминуть злуди, гордість, зарозумілість і самолюбство. У Києві подобалися мені всі дерева, вода в Дніпрі, церковні мури і синє небо. Тільки не міг я зрозуміти браку рідної мови і рідного серця. На науку не було часу. І було б гарно почути від Тебе слово поучення мене в моїй безрадності. Ти, мій рідний, одноліток, автохтон, можеш більше знати від мене, і Ти, як брат мій, при кінці своєї мандрівки можеш відкрити своє серце і злучитись з серцем моїм. Часом здається, що тут я є більше чистим сином свого народу, чим ви всі там. Скажи, друже, промов, розкуй кайдани і відіхни свіжим, свобідним повітрям. Піди вперед, не стій на місці, візьми Матір свою за руку і підведи ближче до мене. Нехай і я, на чужині, почую радісну пісню від Касіяна. Бракувало мені дуже Тебе в серці України і не здобув я Тебе для себе, хоч був так близенько. Скажи бодай зараз — де поділася милозвучна мова України, підстава нашого буття? Нема її в світі, не чути в хаті і не видно синів її в житті. По кутах вона криється, когось боїться, душиться в собі.

Сядь у куточку, примкни двері і розпиши широкий, як степ, лист до Лева Геца і поясни, де поділася рідна мова, де сини Неньки і чому мовчить глухо Шевченко? А Київ — місто чудове, широке, зелене і позолочене. За теплі слова дякую, і як би було гарно і добре, якби Ти трохи того тепла післав Левкові у Краків. Здоровлю Тебе серцем,

Лев Гец

НА ПОЧАТКАХ УКРАЇНСЬКОГО ВІДРОДЖЕННЯ (V)

Юрій Лавріненко

VII. "УКРАЇНСЬКА ІРРЕДЕНТА"

"Усі народи на світі завжди боронили і боронитимуть вічно життя своє, вольність і власність".

Історія Русів.

"Я хотів рятуватись від твого правління, жахаючись його жорстокостей".

Василь Каразин (Лист до імн. Павла I)

"Нехай буде незгасне світло Києва... нехай світло в світло не через темряву перенесеться, але нехай кінець його з'єднається з початком без перервання!"

*Опанас Лобисевич. Лист до архієпископа
Георгія Кониського (Петербург, 1794).*

"Треба старатися, щоб навік і саме ім'я гетьманів щезло!"

*Катерина II в "інструкції" з приводу указу
про скасування гетьманату України (1764).*

*"Ясна річ... ім'я гетьманів як існує, то більше тисячі літ
буде!"*

*Тимофій Калинський, "Листування між
патріотами сього краю".*

У попередньому розділі показано, з яким хистом, державним розмахом та історичним успіхом Василь Каразин організував і виборов перший університетський центр України в Харкові (а в тодішньому Харкові четверта частина будинків ще була під солом'яними стріхами!). Досягнув цього успіху Каразин

Продовження. Див. ч. 5 (161) за травень 1974.

54 способом організації власної української сили — громадського руху. Досі якось не звертали уваги на те, що із спорудженням модерного, за європейським зразком, університету зародилась у Харкові третя, після Києва і Львова, столиця України — і перша столиця Українського Відродження. Імперський уряд, хоч не зразу догадувався про велетенські українські задуми Каразіна, — інстинктивно і за усталеною традицією на кожному кроці ставив Каразінові перепони. Але Каразін переміг! Цей чин став основним фактом і змістом всієї біографії Каразіна. І хоч Каразін майстерно користався тактикою поєднання незалежної української дії з всеімперсько-легітимістичним льюалізмом супроти монаршої корони, ця тактика вичерпала себе досить скоро: українського маркіза де Позу з його позиції при троні повалено. Та Каразін, мабуть, і передбачав це; він майже без вагань пожертвував своєю унікальною позицією і кар'єрою реформатора великої імперії, особистого "друга"-дорадника імператора. Для нього вже втратила вирішальне значення стара козацько-старшинська (канцлер О. Безбородько) концепція розв'язки проблеми України "у межах і засобами всієї імперії". Каразін фактично вже іде незалежно шляхом до незалежності свого рідного краю.

Такого маштабу діяч з такими успіхами не міг "упасти з неба". Для зрозуміння "загадки Каразіна" не вистачає самого (див. попередні розділи) учнівства у Сковороди, впливу козацько-аристократичної спадщини роду і всієї Слобідської України. Грунт для феномену Каразіна ширший і глибший — всеукраїнський. Ми знаходимо його в гіпотетичній добі "української ірреденти" останньої третини 18 століття. До неї належать перші 29 років життя Каразіна, роки народження (1773) і формування індивідуальності Каразіна як українського діяча.

Це зобов'язує, перш ніж перейти до огляду конкретного "відродженського" доробку Харківського університету, зробити, порядком гіпотези, екскурс в "українську ірреденту", а власне в її аспекти, важливі для формування Каразіна в його віці між 17 і 29 роком.

Що ж це за час? І чи справді це окрема доба в історії України 18 століття? В інтенцію цього есею, звісно, не входить наукове обґрунтування такої окремої, ще не дослідженої у своїй багатоскладовій цілості доби. Ні, завдання тут значно простіше — побачити, в якій атмосфері народився і виріс майбутній перетворювач провінційного Харкова на третю столицю України і першу столицю Українського Відродження. Незвичайно

складна картина того часу, останньої третини 18 століття. З одного боку, фізичне, моральне, культурне народовбивство, геноцид, русифікація, розмноження русифікованих одворянених егоїстичних "пацюків", приречення на смерть української нації. З другого боку, гаряча політична й культурна активність "луччих людей" України, завдяки яким "смерть перелетіла над українською нацією" (вислів М. Грушевського з іншого приводу). Перед нами доба найвищою мірою драматична, напружена, сповнена ударів і антитез, варта активістичної назви "українська ірредента".*

"Українська ірредента" не досягла своєї безпосередньої мети — зберегти козацько-гетьманську державу й лад. Але своїм активізмом (думка-слово-зброя) об'єктивно започаткувала майбутнє Українське Відродження (вживаю цей термін не в звуженому до мови, літератури, "культурництва" сенсі, а в розумінні більш чи менш повного життєвого процесу нації). В такому розумінні безсмертна *Енеїда* була не початком, а одним із наслідків початку Відродження, що зав'язалося в "українській ірреденті".

Парадоксальним чином (поза шасливим винятком Г. Сковороди) Василь Каразин дістав змогу повніше ознайомитися з діями та ідеями часу "української ірреденти" в самій столиці імперії Петербурзі. Тут утворилася поважна й авторитетна українська колонія** і в її складі цінний прошарок "козацьких

*Ірредента — італ. — *irredenta* з латин. *redimere* — визволяти. Тут у значенні руху людей поневоленої нації за порятунку від поневолювача. Термін "українська ірредента" для окремих епізодів кінця 18 ст., мабуть, уперше застосував Олександр Оглоблин ("Василь Капніст", *Люди старої України*, Мюнхен, 1959, стор. 85, 94). В Оглоблина цей термін зринув у працях про цікаву формацію діячів, так зв. "новгородсіверців" (зокрема "Новгородсіверський патріотичний гурток автономістів 1780-90 рр.). Дозволю собі тут користатися гіпотетично терміном "українська ірредента" для всіх українських дій, скерованих на врятування козацько-гетьманської держави й ладу в останній третині 18 ст.

**Освічені сини козацької аристократії були в Петербурзі на посадах у важливих імперських установах, як от сенат, синод, колеґії міністерств (закордонного, адміралтейства, державних маєтків, банку, в медичній колеґії); в Академії наук, у військових школах, у гвардії, в корпусах морському, суходільному, артилерійському, інженерному, горському тощо, тощо. Вони утворювали в Петербурзі, — пише історик, — поважну і досить авторитетну українську колонію, що була пов'язана з російською інтелігенцією і навіть керівними урядовими колами Росії, але зберігала разом з тим найщільніший зв'язок з своєю батьківщиною". (Олександр Оглоблин, *Люди старої України*, 1959, стор. 82-83).

Цікаве підтвердження цього знаходимо в знаній харківській промові В. Каразина 31 серпня 1802: "Знані здібності земляків наших; в столицях звикли вважати таланти природним добром нашим", — хвалився Каразин, прибувши з Петербургу (див. у попередньому розділі).

56 інтелектуалістів” та діячів, поруч яких не бракувало, звичайно, і денационалізованих кар’єристів.

Василь Каразин прибув до Петербургу 1790 року здобути вищу освіту й дорогу в широкий світ. Переїнятий пристрасним гоном культурного росту, Каразин задля здобуття вищої освіти став молодшим офіцером (сержантом) лйб-гвардії Семенівського полку. Це була, власне, не служба, а шляхетський статус, який давав кошти прожитку і багато вільного часу. Каразин за кілька років закінчив (з великими успіхами в науках) Горний корпус, що вважався кращою вищою школою столиці.

Серед семенівців Каразин знайшов багато “единоземцев” (його власний вираз). Земляцький сантимент того часу зберігся в Каразина до семенівців на довгий час. Коли (здається, в 1820 році) наслідком заколоту в Семенівському полку семенівцям грозила страшна кара, — Каразин з безоглядною відвагою вступився за семенівців в офіційному листі до уряду. Обвинувачення в недисциплінованості Каразин відхилив із гвардійців на командування, яке зірвало солідну дисципліну семенівців диким знущанням над найдорожчою для них вартістю — “гідність людини”.*

Проф. Дмитро Багалій свідчить, що Василь Назарович Каразин “завжди вважав і називав себе українцем”.**

Військова служба не вабила Василя Каразина. Закінчивши Горний корпус, Каразин залишає Семенівський гвардійський полк і цілком посвячується самоосвіті. Біограф відзначає в тодішнього Каразина, поруч доброго опанування точних і природничих наук, також знання європейських мов і світової літератури з суспільних проблем (Н. Тихий, “Василий Назарович Каразин (его жизнь и общественная деятельность)”. *Киевская Старина*, 1905, кн. I, стор. 15).

Лектура Василя Каразина в молоді його петербурзькі роки була велика. Спершу він захоплювався творами французьких просвітників-енциклопедистів 18 ст. (хоч при тому цінував і писання Шатобріана, одного з перших ідеологів західно-європейського консерватизму). Каразина зацікавила творчість

---

*“О, народе единий! — писав Каразин. — Я стаю перед тобою на коліна: сльози сповнюють очі мої. Я гордий тим, що до тебе належу!” (В. Н. Каразин, “Из записок, писанных к графу В. П. Кочубею”. *Полярная Звезда*. 1862, кн. 7, вип. 2, стор. 61). (Курсив Каразина).

**Д. Багалей, *Монографии и статьи по истории Слободской Украины*. Харків, 1913, стор. 163. Російський біограф підкреслює щось інакше в ситуації Каразина: “Його вважали за людину небезпечну і старались уникати його” (*Русский Биографический Словарь*, том VIII, стор. 490).

англійських ідеологів молодого тоді капіталізму, як, наприклад, Ієремія Бентам, що захищав від фєвдального абсолютизму свободу індивідуальної приватної капіталістичної власности, ініціативи і конкуренції.

Рівнобіжно Василь Каразин ніколи не переставав цікавитися сучасним і минулим України. Він іше десь з дитинства збирав свій власний архів, цікавився матеріялами з історії України; зрештою написав ряд праць з української історії; дехто визнає за ним місце в українській історіографії, відзначають навіть вплив праць В. Каразина з історії на формування Миколи Костомарова як історика.*

Які ж джерела історичних зацікавлень і знань Каразина? Поза родинним архівом матеріної лінії історичного роду Ковалевських, лінії, що виходить від Семена, рідного брата Івана Ковалевського (генерального осавула гетьмана Хмельницького, його провідного дипломата й дорадника, командувача козацької кінноти), поза цим джерелом власного роду до диспозиції Василя Каразина в Петербурзі був великий історіографічний набуток того часу. "Все багатство української історіографії і всієї громадсько-політичної думки другої половини 18 століття, а особливо 1780-90-их років, часів найцікавіших найполітичніших у всьому "найполітичнішому періоді української історії", як влучно назвав 18 століття М. П. Драгоманов" (Олександр Оглоблин, *Люди старої України*, Мюнхен, 1959, стор. 177). Неймовірно, щоб це багатство свого безпосереднього оточення й часу могло лишитися поза увагою такої виключно допитливої натури, як Василь Каразин. Ми бачимо плоди цього історіографічного багатства "української ірреденти" у подальшій праці Каразина (але демонстрація цього виходить поза межі нашого есею).

Зацікавлення Каразина історією виявилось навіть у його офіційній службовій кар'єрі. Каразин працював перекладачем чи секретарем у головній медичній колегії або в Державному скарбі, у прихильного йому міністра Д. П. Трощинського, видатного українця. Він узяв на себе завдання "зібрати матеріяли до історії медицини в Росії, також і до історії фінансів" (див. "Формуляр В. Н. Каразина" в цит. книжці Г. П. Данилевського, стор. 104). Для цього досліджував державні архіви Петербургу й Москви.

---

*Л. К. Полухін, *Формування історичних поглядів М. І. Костомарова*, Київ: в-во Академії наук УРСР, 1959, стор. 93; див. ще Л. А. Коваленко, "Роль революціонерів-дворян і прогресивних дворянських істориків", *Історіографічні дослідження в Українській РСР*, Київ: в-во "Наукова думка", 1971, стор. 178-179.

58 Дослідження вийшло таке солідне, що за нього Каразина нагородили підвищенням до ранги колежського асесора. Для нас цікаве в цьому епізоді те, що Каразин використав працю в державних архівах для вивчення документів про Україну, на що пізніше посилався в своїй історичній роботі "Взгляд на украинскую старину", (*Молодик на 1844 год*, Харків, 1843). Тоді ж Каразин мав нагоду ознайомитися з матеріалами "Катерининської" законодавчої комісії 1767 року, у яких мусіли бути і п'ять славетних меморандумів Григорія Полетики, вплив яких помітно на декотрих писаннях Василя Каразина (див. про це в другому розділі).

Не тільки різні праці з історії України міг черпати Василь Каразин від сучасного йому руху "української ірреденти". Може, ще більш важливими в його ідейному формуванні в Петербурзі були його знайомства і зв'язки з видатними українськими діячами того часу. Крім уже не раз згадуваного нами Дмитра Трошинського (1749-1829), особливу вагу мають зв'язки Каразина з Василем Капністом — другою після Григорія Полетики провідною постаттю того часу, але більш причетною до руху "ірредентистів".*

На жаль, про особисті зв'язки, надто українські, В. Каразина в Петербурзі 1790-их років рідко хто згадує. Може тому, що він був тоді молодий і ще маловідомий. Навіть порівняно докладний біограф Каразина, його земляк із Слобожанщини Г. П. Данилевський, обмежується на цю тему півфразою: "цей екзальтований український Ломоносов, як його називали тоді (1798, — Ю. Л.) *друзі*"**... Імен тих "друзів" не подано.

■ Після цих конспективних згадок про роки Каразина в Петербурзі (це були 1790-ті роки) згадасмо не менш конспективно ті моменти, що склалися на цілість історичної атмосфери, з рухом "української ірреденти" включно. У цій атмосфері ідейно формувався майбутній засновник Харківського

*Про зв'язки Василя Каразина з Василем Капністом нове дослідження подає таке: "Перебуваючи у Петербурзі в 1790-их роках, Каразин знайомиться з В. В. Капністом, М. Карамзиним, О. Радішевим". Або ще: "Капніст листувався з О. О. Паліциним та В. Н. Каразиним" (Л. А. Коваленко, *Велика французька революція і громадсько-політичні рухи на Україні в кінці XVIII ст.*, Київ: в-во Київського університету, 1973, стор. 78, 105).

**Г. П. Данилевський, "Василій Назарьевич Каразин". У книжці Г. Д-го *Украинская Старина...* Харків, 1866, стор. 104. Передруковано також у *Сочиненіях Г. П. Данилевского*, том 21, Петербург, 1901, але без прикінцевого "Списка сочиненій В. Н. Каразина с 1807 по 1842 г."

університету. Специфічно активний і всебічний український рух останньої третини 18 століття виник як відповідь на відомий катерининський "присуд" смерті українській нації. Під гаслом "недокінчене завершуємо!" (тобто антиукраїнські дії Петра I) Катерина II задумала рядом послідовних концентрованих ударів швидко донищити Україну як націю.* Цікаво — як на цей вирок смерті відповіла козацька нація? Вона відповіла "українською ірредентою" — започаткуванням Українського Відродження.

Кілька імен і прикладів.

Рік 1767: Григорій Полетика, в ролі обраного українського депутата і фактичного лідера всіх українських депутацій, виходить на всеімперський форум пишного багатолюдного квазі-законодавчого зібрання так званої "Катерининської комісії о новом уложеніи законів". Полетика подає зібранню п'ять своїх славетних меморандумів, в яких з великою історичною, державно-правною ерудицією відважно опротестовує анти-українську політику російського уряду, доводить підметність, суттєвість української нації, як у своїй державно-історичній, людській (вселюдській) суті — "народу вільного", не завойованого. Вимагає відновлення гетьмансько-козацької держави і реабілітації первісного сенсу Переяславських трактатів, як (Великої хартії вольностей) Magna Charta Libertatum українського народу.**

*Цікаво поставити ці загалом відомі удари в хронологічному порядку:

1764: скасування гетьманату України.

1765-69: "Рум'янцевський Генеральний перепис Малоросії". Проваджений методом військового погрому з переписом людей, майна, тварин і "навіть риби в ставках". Ліквідація козацтва як соціального стану.

1775: підступне зруйнування (союзної у війні з Туреччиною) Запорозької Січі.

1776: "навічне" ув'язнення Петра Калнишевського, останнього кошового Запорозької Січі, в холодному, сирому без вікон кам'яному мішку в вежі на Соловках, без права тюремних прогулянок і контакту з людьми.

1783: указ про запровадження на Лівобережній Україні кріпацтва російського зразка.

1786: позбавлення Київської Академії матеріальної бази. 1780 — згоріла бібліотека Академії.

Поза тим усі ті роки тривав безперервний масовий державний терор (діяла так звана "тайна експедиція"), катування, смертні кари, запроторювання на російську Північ і на каторгу в Сибір...

Це, звичайно, ще далеко не все... Але досить — сама мартирологія, хоч і як вона потрібна (історія "як нас били й нищили") — ще не являє історії живої нації.

**Бібліографічну довідку про п'ять меморандумів Григорія Полетики подано

Льояльність Г. Полетики і частини козацької старшини до імперської корони якраз тоді діставала від тієї корони "в лоба", і це відкидало опозицію льоялістів у баянс більш незалежницьких елементів "української ірреденти". Це, до речі, демонструє наступний приклад:

Григорій Долинський (1713-99), лідер протиросійської "ніженської демонстрації" 1767 року, на зборах ніженського і батуринського шляхетства дістав "наказ", як депутат до Комісії, з пунктом про дозвіл обрати гетьмана. Спроба російської влади змусити ніженські збори змінити свою постанову дала протилежні наслідки — пункт про відновлення гетьманату стверджено, а на депутата до законодавчої Комісії обрано незламного Долинського (внук гетьмана Мазепи, "головний економ" при гетьмані К. Розумовському, організатор поштової служби на Україні, автор чи співавтор видатного документу "української ірреденти" — "Заява-протест" (поширювана в багатьох рукописних копіях). На ніженських демонстрантів упали типово російські своєю нагальністю і брутальністю кари: тюрма, кайдани, етапи, каторги, досмертні ув'язнення, позбавлення всіх прав.* Але ці поліційні звірства не могли змінити ні депутата, ні резолюцію, лише піднесли її морально-історичну вагу. Такі протиросійські демонстрації траплялись у той час і по інших містах.

Доба руху "української ірреденти" мала двох співзвучних їй видатних філософів — Григорій Сковорода (1722-94) і Яків Козельський (1729- після 1795).

Роки 1769-70: Григорій Сковорода визволяється з задушливих обіймів офіційного російського і русифікованого "світу" і починає свою легендарну українську подорож учителя, філософа, проповідника культу ранку, міту воскресіння-відродження, як універсального способу тривання вічного "древа життя". У час насильного зливання України з Росією Сковорода проголошує

в D: Doroshenko, A Survey of Ukrainian Historiography, New York, 1957, стор. 79-81.

Це була все ще легітимно-всеімперська концепція розв'язки української справи в межах і засобами всієї імперії. Зрозуміле, чому Г. Полетика офіційно тримався цієї концепції: тоді ще повною силою тривав тиск на Україну вікових ворогів з півдня (Туреччина) і з Заходу (Польща). Одночасна війна на третій фронт (російський) була безвиглядною. Відітіла ще одна тодішня праця Полетики під характерним заголовком "Як влаштувати Україну так, щоб це було на користь російської держави без порушення прав і вольностей України".

*Олександр Оглоблин, "Григорій Долинський", *Люди старої України*, Мюнхен: в-во "Дніпрова Хвиля", 1959, стор. 24-31.

таку філософську тезу: "Змішування природ, їх злиття є справжнє ідолоскаженство і розрив з блаженною природою і незнання про Бога.* Взагалі далекий від політики, Сковорода, одначе, в багато чому був дуже співзвучний з головними настроями доби "української ірреденти": і своїм незалежним мисленням антитезами, і змаганням за правду та визвольне пізнання істини, і особливо проголошенням "вольности" за найвищу цінність.

Сучасником В. Каразина в українській колонії в Петербурзі був знаний у той час філософ Яків Козельський, син сотника Полтавського полку, вихованець Київської Академії, потім закінчив університет у Петербурзі, у 1757-66 роках викладав у вищих військових школах столиці, пізніше працював у Сенаті та в законодавчій "Катерининській комісії". Автор кількох філософських праць, видав свої *Статті про філософію та її частини з французької енциклопедії*. З цієї книжки Козельського сучасники знайомилися з французькими просвітниками-енциклопедистами: Гельвецієм, Руссо, Монтеск'є. Хоч він був релігійною людиною, одначе протестував проти змішування філософії з релігією; февдальній сваволі самодержавія протиставляв принцип законності і рівність усіх людей перед законом. Визнавав природне право людини, заперечуючи кріпацтво і самодержавіє. Козельський один з перших теоретично засудив февдально-кріпацький лад і в цьому був попередником О. Радіщева (а не навпаки, як твердять радянські історики). Козельський також засуджував загарбницькі війни і поневолення націй.** Тут згадано ті елементи філософії Козельського, що могли бути співзвучні з світоглядом Василя Каразина і мати вплив на останнього. У світлі згаданих поглядів Козельського він здається характерним сучасником доби "української ірреденти".

Григорій Покас, подібно Долинському, — провідник однієї з козацько-старшинських антиросійських демонстрацій у час виборів до законодавчої "Катерининської комісії" 1767 року. Автор незалежницького спрямування впливової в свій час праці з історії України — *Описаніє о Малой Росіи*, що поширювалася в рукописних копіях по верхніх і середніх козацько-старшинських

*Цитата в Дмитра Чижевського, *Філософія Г. С. Сковороди*, Варшава, 1934, стор. 81. Цікаве, що П. Куліш, попри його критичне ставлення до мови творів Сковороди, визнавав філософа за піонера Українського Відродження: "З тобою, Грицьку, воскресення твого народу почалось" (Поема "Грицько Сковорода").

**Д. Х. Острянин, *Розвиток матеріалістичної філософії на Україні*, Київ, 1971, стор. 41-45.

62 колах, отже, не виключене, що могла бути доступна і Василеві Каразину. Знавці вважають цей твір Покаса за "предтечу" *Истории Русов*.

Василь Капніст (1756-1823), видатний письменник тієї доби, автор *Ябеди* (комедії, що задовго до Гоголевого *Ревізора* висміювала російський бюрократичний світ. Капністова "Ода на рабство" (1783) звучить як відважний протест проти указу 1783 року про закріпачення "посполитих" і селян Лівобережної України, поєднує соціальний протест із національним — з мотивом поневоленої України, як "скорбної вдовиці" (пізніше відомий шевченківський мотив).

Для соціально-національного діапазону всенационального, сказати б, характеру "української ірреденти" в даному випадку слід відзначити, що "Оді на рабство", народженій у сфері козацької аристократії, на соціальних "низах" у той час вторувало "Турбаївське повстання" на Полтавщині (1789-93), в якому закріпачені вимагали скасування указу 1783 року і повернення до їх попереднього козацького стану. Повстання було виключно вперте й остаточно ліквідоване тільки методом поголового вивозу населення повсталого села в інші сторони краю. Цікавий і такий хронологічний збіг — саме в час Турбаївського повстання, в 1791 році, Василь Капніст звернувся до уряду Пруссії по допомогу козацькій нації. Ми вже згадували про зв'язки Каразина і Капніста та листування між ними.

Павло Денисенко (Денисів), депутат до законодавчої комісії 1767 року, увійшов в історію як один із провідників антиросійського повстання Кременчуцької і Власовської сотень Дніпровського пікінерського полку.

"Пікінерські повстання 1767-70 років" були протиросійські (на відміну від протипольської гайдамаччини того самого часу). Це був протест козаків проти злиття їх із загальною масою російських військ, що робилося шляхом перетворення козацьких полків на російські так звані "карабінерські" і "пікінерські".

Передумов для переможного загального збройного повстання тоді не було, але спонтанні збройні виступи проти російських порядків траплялися не раз у добу "української ірреденти". Характерна для тодішніх настроїв мас населення незвичайна популярність Семена Гаркуші, героя усних народних переказів.* Колишній запорожець, учасник воєн із Туреччиною,

---

*На підставі таких усних переказів-легенд про Гаркушу вміщено нарис в *Українском Альманахе* (Харків, 1831), що його видав гурток студентів Харківського університету. Гаркуша тут нагадує собою пізнішого Устима

учасник гайдамацького повстання (знав Гонту) — Гаркуша в 1772-84 роках очолював селянські повстанські загони на Чернігівщині, Полтавщині, Катеринославщині і в районі Канева.

Повстанські настрої були не тільки в козацьких і селянських "низах"; також і для козацько-старшинської частини руху "української ірреденти", як свідчить історик, "найголовніше значення за тих обставин мала військова підготовка повстання" (Оглоблин, "Василь Капніст" *Люди старої України*, Мюнхен, 1959, стор. 86).

В епохи боротьби на життя і смерть люди розшаровуються на безстрашних і заляканих. "Українська ірредента" кінця 18 століття має ще ту заслугу, що чітко розділила сучасників на дві категорії: "луччі люди" — і "оспалі", егоїсти-"пацюки", "ябедники"-донощики. З-поміж багатьох "луччих людей" доби "української ірреденти" не можна не згадати тут ще бодай кількох.

Петро Калнишевський (1691-1803), останній кошовий Запорозької Січі, герой воєн з Турецькою імперією, оборонець, господарник і цивілізатор українського степу, фундатор кількох відомих соборів, замучений за те, що захищав степові землі Запоріжжя від колонізації і загарбання їх російським імперським урядом.* Підступно, порядком союзницьких відносин, схоплений російським військом у 1775 році, у 1776 році привезено його до Петербургу і тут засуджено "навечно" в кам'яний мішок у вежі на Соловках. Та не в тому чудо, що старий козак витримав, (без ознак фізичного чи психічного заломання) 25 років кам'яного мішка без права звичайних для тюрем прогулянок у тюремному дворі і без права контакту з людьми, — а в тому, що коли в 1801 році прийшло йому царське помилювання і дозвіл вийти на волю, — Калнишевський відхилив царську ласку і залишився закінчувати життя в тюрмі. Перетворив цим своїм гордим "останнім рішенням" безвісну глуху рабську смерть на легендарні "страсті" сина "народу вільного", морально незламного.

Антін Головатий (помер 1797), визначний вояк, дипломат, організатор і творець нової української землі — козацького війська на Кубані. В 1792 році, прибувши до Петербургу з дипломатичною місією, як кошовий Чорноморського козацького Кармелюка. Також Г. Квітка-Основ'яненко, "Преданія о Гаркуше", *Современник*, 1842.

*Дипломатичні й інші заходи в цій протиросійській обороні згадано у видатній праці покійної Наталії Василенко-Полонської *The Settlement of the Southern Ukraine (1750-1775)*, New York: The Ukrainian Academy of Arts and Sciences, 1955, стор. 299-303, 305-318, 320-321.

64 кого війська (територія його була тоді між річкою Бугом і Дністром), рядом спритних маневрів і використанням тодішніх специфічних ситуацій виготорив у Катерини II 30 000 квадратних кілометрів території по річці Кубані, переселив туди валками через степи 25-26 тисяч запорожців з майном, клейнодами, архівом і зброєю, збудував з ними 40 козацьких станиць з власним керівним центром містом Катеринодар (засн. 1794). Пізніше на вільну від кріпащини Кубань переселилися колишні козаки з Чернігівщини, Полтавщини і Слобідської України ("військові обивателі"). Серед кріпацького моря російської імперії Кубанське (спершу зване Чорноморським) українське козацьке військо під умілим проводом своєї козацької старшини зберігало свій внутрішній традиційний козацький лад і самоуправу. І навіть на підставі власних архівів написало пером козацького старшини А. Туренка свою першу історію.

Історичний чин Головатого переможно завершив майже столітню епопею Запорозької Січі 18 століття, яка під тиском двох імперій міняла свій центральний осідок кілька разів у кількох державах, але серед постійних бур зберігала свій внутрішній лад і організацію. Головатий успішно завершив і включив цю епопею живим складником у нове Українське Відродження. Доказом цього стали не тільки запорізькі мандри в підтексті *Енеїди* Котляревського, а також твір Квітки-Основ'яненка "Головатий" (*Отечественные Записки*, 1839, том VI, стор. 1-29). Тарас Шевченко під свіжим враженням твору Квітки прославив Головатого, як символ невмирущості ("До Основ'яненка", один із перших поетичних творів Шевченка). До речі, при утворенні Харківської учбової округи (січень 1803), мабуть, не без участі Василя Каразіна, до складу округи включено і козацьку Кубань. Козацький історик Кубані відзначає допомогу Харкова в створенні на Кубані власного шкільництва.*

Тимофій Калинський, народився в першій половині 1740-их років, помер коло 1808 року. Один з активних діячів характерного для останньої третини 18 століття руху документації історії України і зокрема її козацької провідної верстви (яку, між іншим, ставив вище московського дворянства). Майстер епістолярної публіцистики, що була головним засобом і жанром української публіцистики того кризового часу, упорядник рукописної збірки

---

*А. И. Туренко, "Исторические записки о войске Черноморском (со времени поселения оною на всемилолюбивейше пожалованной земле по 1831 год)", *Киевская Старина*, 1887, книги 3, 4, 5, 6-7. Про допомогу Харкова кубансько-козацькому шкільництву див. у кн. 6-7, стор. 342. Туренко написав цю працю не пізніше 1838 року.

під назвою "Переписка між патріотами сього краю для загального добра" (Д. Міллер, "Нариси з історії і юридичного побуту старої України", *Киевская Старина*, 1897, квітень, стор. 1-47). Калинський писав про себе: "...я все розшукував і розшукувати буду для загального добра. І славу свого перед цілим світом заслуженого народу до останніх сил моїх захищати не перестану". "Радий померти, захищаючи спільні наші переваги і свободу" (О. Оглоблин, *Люди старої України*, Мюнхен, 1959, стор. 34). Калинський очевидно розумів, що боротьба за традиційно-українські права козацької аристократії була фактично боротьбою за збереження провідної верстви української нації, боротьбою проти обезголовлення нації. Катерина II, касуючи указом 1764 року гетьманат України, писала в інструкції: "...треба старатись, щоб навик і саме ім'я гетьманів шезло" (М. С. Соловйов, *История России*, кн. VI, том 26, стор. 29-30). Калинський ніби у відповідь писав: "Ясна річ, що гетьман — не тільки генерал-фельдмаршал, а наче який владний принц, і ім'я гетьманів як існує, то більше тисячі літ буде" (Оглоблин, там само, стор. 43). Калинський болів не тільки за козацьку старшину, а й за рядове козацтво, що його тоді закріпачувано. Він вважав усе українське козацтво за "чин лицарський і стан шляхетський", тому й рядове козацтво не має підлягати позбавленню особистої свободи та закріпаченню (там само).

Опанас Лобисевич (1732-1805). Один з видатніших українських діячів "новгородсіверської" формації. Автор першого твору українською мовою *Вергилиєви Пастухи*. "Попередник Котляревського".* Та найбільше вражає в писаннях Лобисевича те, що цей "козацький інтелектуаліст" побачив крізь майже непроглядну тодішню "українську ніч" і зформулював чи не головне стратегічне завдання історичного моменту: зберегти світло старого і козацько-гетьманського Києва і долучити його до нового світла Українського Відродження, прихід якого він сам явно відчував і власним трудом приспішив. Мова про знаменитий Лобисевичів лист 1794 року з Петербургу до архієпископа Георгія Кониського (1717-95) — одного з останніх ще живих тоді могіканів бароккової культури минаючої доби, колишнього викладача й ректора Києво-Мазеповіянської Академії, архієпископа білоруського, видатного церковного оратора, автора бароккової драми *Воскресение мертвих ... страждующим всім неповинно в віці сім блаженно, а обидящим*

*Н. Петров, "Один из предшественников Котляревского, Аф. Кирил. Лобисевич", *Сборник по славяноведению*, I. СПбурбург, 1904.

66 *гибельно* (Лобисевич за своїх учнівських років бачив виставу цієї драми в Київській Академії 1746 року). Лобисевич пише в листі до Г. Кониського, що хоче видрукувати в Петербурзі "трагедію" Кониського та інтерлюдії до неї Танського ("Вирша, говореная запорожцами на Світлий Воскресенія Христова праздник"). Лобисевич просить допомогти розшукати ці твори. Своєму намірові він дає таке вимовне пояснення:

"Нехай нащадки побачать століття життєпис живий, нехай буде незгасним світло Києва... нехай *світло в світло не через темряву перенесеться, але кінець його нехай з'єднається з початком без переривання*".*

Ентузіаст і охоронець бароккової спадщини попередньої доби, Лобисевич поєднує традицію з новаторством: він один з перших ставить завдання творити нову власну українську літературну мову. Пише перший твір цією мовою. Там і там у Лобисевича проявляється горда певність, що жива "проста" розмовна мова українська може бути придатна висловлювати "дорогоцінні думки".

Цю віру в вищі культуротворчі можливості "простої" розмовної української мови підтвердив ділом, мабуть, молодший сучасник Лобисевича в Петербурзі Олексій Павловський (бл. 1770- по 1822) — автор першої граматики української мови (започаткована, мабуть, 1792, подана до Академії 1805, затримана друком з позанаукових причин до 1818 року).**

Павловський починає книгу характерною для українського визвольного руху останньої третини 18 ст. тезою про історичну державну самостійність "країни малоросіян", про окремішність

---

*Лист Лобисевича до архієпископа Георгія Кониського передруковано "додатком" до цит. монографії Олександра Оглоблина *Опанас Лобисевич. 1732-1805*, Мюнхен-Нью-Йорк, 1966, стор. 82 (курсив мій).

**Ю. Шевельов. "Грамматика, що належить до історії літератури (Грамматика малоросійського наріччя Павловського та її автор)", *Слово*, зб. 2, Нью-Йорк, 1964, стор. 177-197.

Як Олександр Оглоблин своїми науково-історичними першоджерельними силуетами *Людей старої України* і монографією *Опанас Лобисевич*, так Юрій Шевельов науковою розвідкою про Павловського роблять, кожний у своїй галузі, важливий вклад в уточнення трудної проблеми початків Українського Відродження. У світлі тих праць початок виявляється ранішим за появу *Енеїди* Котляревського, а, отже, більш безпосередньо зв'язаним з козацькою добою України. Якоюсь мірою до такого висновку прислугуються, мабуть, і дослідження Дмитра Чижевського про українське літературне барокко та про філософію Г. С. Сковороди (оскільки вони сягають другої половини 18 ст.). З новітніми науковими досягненнями українознавства наче зникає та "п'рива", що так довго існувала (в уяві українців) між козацько-гетьманською добою 17-18 сторіч і новою добою Українського Відродження 19 ст.

їхнього "національного характеру", що його декотрі позитивні риси "відрізняють їх, можливо, від усіх інших мешканців земної кулі".* А закінчує книгу прямим закликом "зберегти й розвивати українську й інші не-російські мови імперії. Юрій Шевельов відзначає корисний вплив книжки Павловського на пізніші (драматичні) твори Котляревського, як також те, що Павловський почасти випереджає навіть появу українського, романтизму, харківську школу романтиків (цит. праця, стор. 196). Між іншим, харківські "відродженці" на чолі з Квіткою-Основ'яненком одержали книжку Павловського досить швидко і дружньо-критично обговорили в своєму колі (І. Ільєнко, *Григорій Квітка-Основ'яненко*, Київ, 1973, стор. 131).

Короною руху "української ірреденти" можна вважати *Історію Русів*. Вона дала синтезу історіографічних здобутків епохи — від Г. Полетики до Покаса і Калинського. Професор Дмитро Дорошенко поставив значення цієї книги на рівні *Кобзаря*: "... ні одна книга, — пише Дорошенко, — не мала у свій час такого впливу на розвиток української національної думки, як 'Кобзар' Шевченка... та 'Історія Русів'".

Інший авторитетний історик дає не нижчу оцінку: "...політичний трактат, втілений в історичну форму". "Вічна книга України", "деклярація прав Української нації".** "Вступна стаття Олександра Оглоблина до першого україномовного видання *Історії Русів* являє собою майстерний підсумок багаторічних наукових досліджень, і нам лишається тільки одіслати до неї читача. *Історія Русів* написана, на думку Оглоблина, "не раніше 1796 року, а найправдоподібніше між 1802 і 1805 роками" (там само, стор. VIII).

Зробімо підсумок. Доба, в хронологічних межах якої народився, ріс і оформився як особистість Василь Каразин, умовно названа тут як доба "української ірреденти", була багата різними подіями й українськими ініціативами. Ця доба багато чого дала своїм дітям, у тому числі й Українському Відродженню 19 століття. Вона повернула приглушеній катерининським геноцидом нації її національно-історичну пам'ять і свідомість (історіографія і політичні трактати остан-

*О. Павловский, "Вместо предисловия к 'Грамматике Малороссійского наречія'". П. М. Федченко, *Матеріали з історії української журналістики*, Випуск I, Київ: в-во Київського університету, 1959, стор. 320.

**Історія Русів, Нью-Йорк, в-во "Вісник", 1956. Редакція і вступна стаття О. Оглоблина, переклад В. Давиденка. Цитата з Д. Дорошенка, стор. V.

68 ньої третини 18 століття). Вона показала, що навіть за найтрагічніших обставин можна боронитися від загибелі не тільки дефетичним, легальним способом — будівництвом і реформами "спільної" імперії, а й незалежним власним окремим шляхом всебічного відродження нації. Серед вихорів смерті й нищення вона дала сковородинську віру в "вічність життя", у міт Відродження. На місце втраченої української літературної мови ця доба започаткувала творення нової живої української літературної мови й літератури...

Тільки одного не дала та "материнська" для Каразина доба, бо й сама, мабуть, не мала: власної національної організації, будь-якого власного організуючого центру, в будь-якій ділянці й формі, може, навіть у самій ідеї. Якщо не помиляюся, далі "Новгородсіверського патріотичного гуртка" не пішло. Чи тут подіяв паралізуючий шок скасування таких центрів козацької державної України як гетьман і його адміністрація, або як військовий центр — Запорозька Січ, або як культурний центр — Києво-Мазеповіянська Академія? А чи тут діяв постійний протиукраїнський терор, що залякував, русифікував і породив — на противагу "луччим людям" — поклонників всеімперської корони? Мабуть, усі ці причини разом наче паралізували в тілі нації її "організаційний нерв".

Важливе те, що наприкінці доби "української ірреденти" надходила пора, коли окремі люди, як от Василь Каразин, відчули цю слабкість своєї доби — брак організаційного первня. Василь Каразин, народжений з талантами винахідника-вченого точних наук, присвятив усі свої зрілі роки організаційній праці. Йому належать три організаційні ідеї: 1. Організація власними українськими силами й коштами першого новачасного університетського центру України (Харківський університет). 2. Ідея організації українського капіталу. 3. Ідея "держави слівен" на стику трьох імперій — Турецької, Австрійської, Російської. У попередньому (шостому) розділі ми бачили, як Василь Каразин здійснив свою першу організаційну ідею — Харківський університет. У наступному розділі поглянемо на "відродженські" здобутки, що їх зразу почав давати той університет: філософія нації, перша періодична преса, літературні альманахи, харківська школа романтиків, "слов'янський ренесанс".

УКРАЇНСЬКА ГОЛОВНА ВИЗВОЛЬНА РАДА

У 30 РІЧНИЦЮ ЇЇ СТВОРЕННЯ

о. Іван Гриньох

Народ, який стоїть у боротьбі за своє повне суверенне життя у власній державі, обов'язково мусить шукати орієнтирів у своєму історичному минулому. Та не тільки це: він, аналізуючи критично це минуле, мусить знайти ті елементи, які творять тривкі основи під його майбутнє суверенне життя.

Тому то і зрозуміле, що український народ відзначає з пошаною ті історичні акти, які стали милевими каменями на шляху до здійснення його змагання за свою суверенну державу. Одним із таких актів нашої найновішої історії було створення Української Головної Визвольної Ради в 1944 році, що силою тодішніх внутрішньополітичних умов й укладу сил стала найвищим керівництвом діючих на Україні підпільних визвольних сил.

Правда, боротьба проти двох займанців, гітлерівської Німеччини і більшовицької імперіальної Москви, з одного боку, і зовнішньополітичні умови — з другого, не дозволили завершити політичного процесу, що його першим кроком було створення УГВР. А втім, у тому створенні є елементи, які — як позитивні у державницькому мисленні та в аспекті боротьби за державність і будови власної суверенної держави — треба відзначити.

Справа не в тому, щоб відгребувати з попелу те, що впало жертвою ворожого українській державності супротивника, яким у всій українській історії був російський імперіялізм, без уваги на внутрішню систему свого правління — царську чи більшовицьку. Як відомо (і цього, відзначаючи 30 річницю УГВР, ні її надхненникам-ініціаторам, ні тим, що в живих залишилися, членам та учасникам її I пленарного Великого Збору нема чого соромитися) — УГВР перестала діяти й існувати на українських

70 землях. Вона, як єдине керівництво підпільно-революційних, політичних і збройних сил, все ж таки проіснувала шість років у безперервній боротьбі з російсько-більшовицькими поневолювачами, безпосередньо після того, як гітлерівсько-німецькі займанці залишили українські землі в період, коли головою її Генерального Секретаріату, а водночас головним командиром УПА і головою Бюро Проводу ОУН був ген. Тарас Чупринка — Роман Шухевич, і по його смерті в 1950 році бодай три роки (до 1953), коли силою умов мусіла бути припинена організована підпільна боротьба. Вже сам феномен — дев'ять років опору одній з найбільших сьогодні потуг світу, опору російсько-більшовицькій імперії, дуже вимовний. При тому не можна забувати, що і в подіях та актах, які стали вже історією, є багато того, що залишається живим і не затертим у пам'яті поколінь. До таких подій чи актів у визвольних змаганнях українського народу належать і акти 22 січня 1918 і 1919 років, до них належить і 1 листопада 1918 року, до них треба зарахувати акти створення Карпатської України в 1939 році чи проголошення державності 30 червня 1941 року. В дальшій черзі подій до них треба додати ще створення УПА восени 1942 року і, вкінці, створення Української Головної Визвольної Ради влітку 1944 року. Всі ці події-акти є тісно між собою пов'язаними ланками одного й того самого ланцюга на шляху дозрівання народу і його поступових досягнень у змаганні за повноту життя — в індивідуальному, громадському, суспільному і державному аспектах. І шлях до росту і сили українського народу не може пролягати через протиставлення одних подій-актів іншим, а має йти так, щоб на всьому, що творче і позитивне в них усіх, мобілізувати весь народ до боротьби, дуже часто за своє тільки існування.

До творчих у найновішій історії українського народу подій і державницьких актів зараховуємо виникнення УГВР і проголошені нею державницькі акти: Універсал, Плятформа і Програма.

На іншому місці друкується частина цих письмових актів; завданням цієї статті не є зупинятися на критичній аналізі всього того, що було в цих актах проголошене. Доводиться тільки ствердити: ці письмові акти мобілізували всі шари українського народу на боротьбу з ворогами української самостійної держави, і вони, якщо взяти до уваги соціальну програму, включали елементи притаманні поступовим політичним колам Заходу. Ось приклад.

У 1949 році автор цих рядків мав нагоду зустрічатися і бути в гостях у лідера голляндської робітничої партії, померлого вже перед роками Коос Форінга. Голляндська робітничка партія у своїй програмі соціалістична, правда, не доктринерська, але демократична й ідеологічно не пов'язана з марксистською ідеологією. Нагадує радше англійських лейбористів.

Коос Форінг, тоді голова партії й її парламентарний лідер, незвичайно зацікавився соціальними програмами українського визвольного руху. Познайомившись з свого часу поширюваною програмою Української Повстанської Армії *За що бореться УПА...* і з програмою УГВР, прийнятою на Великому Зборі, Коос Форінг з визнанням сказав: "Ваша програма в соціальному аспекті багато чіткіша і далекоглядніша, ніж та, що ми, голляндські лейбористи, сьогодні тут прагнемо здійснити".

Документи УГВР, а тим самим її Великий Збір, були датовані 14 червня 1944 року, хоч збір відбувся в днях 11 до 15 липня, роблено це з конспіративних мотивів, щоб увести в оману тодішню окупаційну німецьку владу. Всі документи були видруковані і розповсюджені зараз же по їх прийнятті і по закінченні Великого Збору УГВР, в якому взяло участь понад тридцять учасників і разом з тим її засновників. Під час збору десятки людей, виконували різні служби: збройна військова охорона, польова жандармерія, цілий гурт зв'язкових до відповідальних керівників підпілля і командирів УПА, які брали участь у Великому Зборі, людей, що забезпечували постачання. Пленарні наради УГВР відбувалися на лісничівці в лісовому масиві трикутника, що його творять містечка Стрий-Турка-Борислав. До самої лісничівки доїзд був важкий, одною польовою дорогою, якою могли проїхати тільки вози, запряжені кіньми, або вершники. Для автомашин лісничівка була неприступна. З уваги на конспірацію, щоб уможливити спокійний перебіг нарад, доступ до лісничівки був повністю в руках збройної охорони, складеної з вояків УПА.

Очевидно, виникнення УГВР не прийшло, як *deus ex machina*. Його попередили довгі шукання за розв'язками, приготування, розмови з десятками чільних діячів в українському суспільстві.

Незвичайно цікава була б відповідь на питання, що властиво було причиною створення УГВР? — Чи і чому треба було такий твір покликати до життя? Відповідь, хоч не вичерпна, але правдива оця: визвольна боротьба за часів німецької окупації українських земель у 1941-43 роках набрала таких розмірів і так

72 охопила всі шари українського населення, що цю боротьбу, в формах організованого підпілля і в формах новопосталої Української Повстанської Армії, треба було завершити, створюючи єдине керівництво цієї боротьби. Після окупації українських земель німецькою воюючою стороною і зараз же після перших виявів німецької політики супроти українських державницьких прагнень, виявів, що позначилися не тільки у ворожому ставленні, але й у конкретних винищувальних діях, дальша боротьба лягла на плечі самостійницької Організації Українських Націоналістів (ОУН). Коли велику кількість її головних керівників ув'язнено і посаджено в концентраційні табори, інші її керівники почали розбудовувати підпільні кадри і готуватися до одвертої боротьби з новим окупантом. Новим, бо попередній — російські більшовики, залишили під ударами німецького воєнного противника українські землі. Та підпілля і його широкі кадри не можуть існувати без співчуття і дієвої підтримки населення, конкретно всіх його шарів. Те населення помагає підпіллю; воно також терпить, може, найсуворіші репресії з боку ворога, як арешти, нищення садіб, всякі пацифікаційні акції тощо. Але більшість цього населення не є приналежне до якоїсь революційної організації. З посиленням підпільно-революційної боротьби і з метою успішніше протиставитися ворогові дійшло восени 1942 року до створення Повстанської Армії. І знову стався такий феномен: вояцтво, яке спочатку рекрутувалося з лав організованого підпілля, з часом, через приплив добровольців-повстанців, у своєму складі не було приналежне до самої підпільної організації — ОУН. Вояком-повстанцем ставав українець, що готовий був боротися за українську самостійну державу. Оці факти поширення боротьби на всі шари українського населення, на участь у боротьбі, безпосередній чи тільки допоміжній, селян і міщан, інтелігентів, чоловіків і жінок та збройних сил УПА, — поставили перед проводом ОУН вимогу шукати нового оформлення керівництва визвольно-політичної боротьби. Шукати водночас також чіткої нової програми, якщо попередня була недосконала чи недостатня. Так дійшло до скликання III Надзвичайного Великого ЗБОРУ ОУН у серпні 1943 року.

Не належить до нашої теми обговорювати на цьому місці ті внутрішні зміни, які були ухвалені на цьому зборі щодо самої ОУН і її ідеологічних позицій, соціальної програми, державно-політичної концепції і самої її внутрішньої організаційної структури. Це були далекосяжні зміни, що виникли в боротьбі і в конфронтації з самим дійсним життям. Назву тільки кілька з тих

змін, що їх здійснено в ОУН у серпні 1943 року: відідеологізування, схвалення демократичної основи в державному будівництві, відкинення т. зв. провідницького, тобто вождівського принципу, відкинення монопольності однієї групи в державному будівництві і в боротьбі за державу, демократизація організаційної структури, у висліді чого скасовано пост т. зв. провідника Організації, а замінено його т. зв. Бюром Проводу, складеним з трьох його членів. На цьому Надзвичайному Великому Зборі ОУН, саме у висліді тих далекосяжних змін у самому нутрі ОУН, вирішено поробити заходи для створення загальнонаціонального, на широкій політичній і громадській базі побудованого керівництва дальшою підпільно-революційною боротьбою.

Виконуючи це рішення, ряд уповноважених на це керівних членів підпілля почали вступні розмови з визначними українськими діячами на політичному, громадському, церковному і науковому полі, щоб дійти до створення загальнонаціонального представництва. Трудністю, і то важкою, було те, що в тодішньому укладі українського суспільства не існувало партійно-політичного широкого вахляра, що давав би можливість створити найвище керівництво визвольної боротьби за прийнятим у демократичному світі ключем партійного представництва на базі окремих фракцій. Політичні партії, які існували до 1939 року на західноукраїнських землях у межах Польщі, припинили свою діяльність і були не чинні за німецької окупації. Залишилися тільки колишні їхні лідери. Окрім самостійницької ОУН, ще тільки ОУН, керована полк. А. Мельником, мала свої організовані членські кадри. Було логічне, що перші зондування щодо створення загальнонаціонального керівництва революційною боротьбою скерувалися в напрямі цієї другої націоналістичної організації. Розмови почалися вже у вересні 1943 року. Між уповноваженими співрозмовцями (згадуємо тих, хто вже не живе) були Осип Бойдуник від ОУН, керованої А. Мельником, і Михайло Степаняк від ОУН, керованої вже від серпня 1943 року Бюром Проводу з Романом Шухевичом, Ростиславом Волошином і Дмитром Маївським у складі. Розмови відбувалися здебільшого у Львові, на квартирі Осипа Бойдуника при вул. Тарнавського.

Перешкодою в узгідненні бази домовлення було те, що численні керівні кадри ОУН під керівництвом А. Мельника були тоді на легальному становищі, хоч, звичайно, їхня організація, в умовах німецької окупації України, легальною не була. Логічно, з уваги на евентуальні репресії, ті діячі не були згідні стати на

74 чіткому зформулюванні завдань цього загальнонаціонального керівництва. У принципі була згода щодо потреби, навіть конечности загальнонаціонального керівництва, була також згода щодо мети визвольної боротьби — створення самостійної соборної української держави, були навіть далекосяжні узгодження щодо соціальної програми. А втім, не могло дійти до узгодження щодо того, проти кого треба боротися. Самостійницька ОУН, яка вже від серпня 1941 року вела підпільну боротьбу проти німецько-гітлерівського окупанта, що диспонувала вже великими підпільними збройними кадрами, наполягала на тому, що покликана до життя найвища рада (назва не була ще устійнена) мусить виразно проголосити, що бореться проти обох займанців, проти обох тоталітаризмів, байдуже — чи ним є гітлерівський націонал-соціалізм, чи московський комунізм. ОУН вимагала цього, бож вона вже насправді боролася з обома тоталітаризмами, боролася політично, пропагандивно і збройно. ОУН під керівництвом А. Мельника наполягала радше на загальниковому формулюванні: боротьба проти більшовицької Москви та проти всіх ворогів української державности. Хоч можна було мати, з уваги на легальне тоді становище згаданих керівних діячів ОУН, керованої А. Мельником, зрозуміння до такого формулювання, одначе, ніяк не можна було вдоволитися ним, бо воно на цей час було віджиле, і, що найважливіше, не було мобілізуюче. Один і другий тоталітаризм, німецький і російський, були однаковими ворогами українського народу й однаковими ворогами української державности. Розмови затягалися, боротьба і зокрема, як ще згадаємо, зовнішньополітичні заходи самостійницької ОУН вимагали якнайскорішої розв'язки. Правда, у першій концепції (домовлення між обома ОУН) певну роль відігравав момент привернення, якщо не організаційної, то бодай дієвої одности колись однієї націоналістичної організації.

Коли ж вигляди на домовлення і побудову найвищого керівництва, в основному з опертям на обидві вітки ОУН з участю інших політичних і громадських сил — коли ці розмови не давали результатів і коли напереломі 1943 і 1944 років німецька влада виарештувала майже всіх членів Проводу ОУН з полк. Мельником включно, треба було шукати інших розв'язок: почалися індивідуальні розмови з політичними і громадськими діячами, керівними репрезентантами українського суспільства, з пропозицією ввійти до найвищого керівництва визвольною боротьбою й очолити його. Були різні труднощі, зокрема те, що,

за винятком тих керівних громадян, що вже жили на підпільному становищі, всі інші ще жили легально; а свої довоєнні політичні партії, як згадано вже, розв'язали, дарма, що в тому часі політичні партії інших народів (поляків, чехів, французів) вели підпільну боротьбу проти німецьких окупантів. Ті діячі просто відмовлялись від усяких розмов з підпіллям, отже про їх участь у плянованому органі керівництва народною боротьбою не могло бути мови. Та, з другого боку, треба з визнанням до десятків людей, українських визначних громадян і політиків того часу, ствердити, що багато з них погодилося, не зважаючи на особисті небезпеки для них, а не раз і для їх родин, взяти участь у створенні такого керівного органу і самим включитися в дальшу визвольну-революційну боротьбу.

Були між ними українські громадяни зі східних і західних областей України, були відомі політичні діячі і лідери з різних політичних партій від часів визвольних змагань у 1917 і дальших аж до безпосередньо передвоєнних років, були люди непартійні, були націоналісти, але були також ще недавні члени комсомолу, словом, усі засновники УГВР віддзеркалювали широкий вахляр української політичної і громадської думки.

І якраз це, тобто включення в боротьбу широких кіл населення України, було основною причиною створення УГВР, бо сама боротьба переростала вже виміри одного політичного угруповання, в даному випадку самостійницької ОУН. Боротьба, так у своєму ідейному зрізничуванні і багатстві, як і в своєму поширенні на широкі маси населення вже не вміщалася в рамках однієї організації ОУН, хоч не можна заперечувати, що ця організація залишалася і далі рушійною силою в революційній боротьбі. Але ця найміцніша і майже єдина за того часу діюча революційна сила, що вела боротьбу проти обох окупантських імперіальних потуг, гітлерівської Німеччини і більшовицької Росії, спромоглася на один незвичайний крок, на який звичайно неспроможні політичні партії: вона, ця ОУН, не вважала владу за свою самоціль; вона, коли широкі маси охопила визвольна боротьба, вирішила ділитися владою у керівництві.

Після майже цілого року приготувань дійшло 11 липня 1944 року до скликання Великого Збору УГВР, до її уконституювання і переходу у дальшій визвольній боротьбі з позицій монопольного керівництва визвольною боротьбою від однієї політичної організації, в даному випадку самостійницької ОУН, на позиції загальнонаціонального, політично різновидного керівництва, яким стала Українська Головна Визвольна Рада. Не можна не

76 згадати також й іншої причини переходу на позиції загальнонаціонального керівництва. Цією причиною були вимоги зовнішньополітичного характеру. При Головному Проводі самостійницької ОУН діяла і по Надзвичайному III Зборі ОУН у серпні 1943 року референтура зовнішніх зв'язків, що закодовано називалася Р-33. Після самого Збору ця референтура під керівництвом Миколи Лебеда розгорнула жваву діяльність, метою якої було ліквідувати побічні фронти, концентруючи боротьбу на фронтах протинімецькому і протиросійському, вийти з ізоляції, в якій опинилася українська визвольна боротьба, зневалізувати союзників-сателітів гітлерівської Німеччини і т. д.

Як один з тодішніх працівників на зовнішньополітичному відтинку, хочу вказати на те, що чужі чинники, з якими довелося вести розмови і з якими дійшло до узгоджень у дальшій визвольній боротьбі, ці чужі чинники, що були державами і організаціями, бажали договорюватися не з якоюсь однією політичною, нехай і міцною організацією, але з всенациональним керівництвом визвольною боротьбою, що в очах тих чужих чинників було б рівнозначне у своїй відповідальності і своїх компетенціях з неначе урядом самостійної української держави, очевидно, у процесі її поставання.

У вересні 1943 року почалися розмови представників ОУН з представниками польської підпільної Армії Крайової, т. зв. делегатом Жонду (Уряду в Лондоні) на край і т. зв. грубою чвіркою. Першим досягненням цих розмов було припинення взаємної боротьби між польським і українським підпіллям, виявом чого був відомий жовтневий 1943 р. Комунікат Проводу ОУН й аналогічні кумунікати польської Армії Крайової. Розмови велися аж до лютого 1944 року і закінчилися домовленням, що його документом став спільний протокол, підписаний з польського боку від імени делегата Жонду на край і головного командування Армії Крайової, а з українського представниками існуючого в процесі постання загальнонаціонального керівництва, яким стала шойно в липні 1944 року УГВР.

У листопаді і грудні 1943 року дійшло після довгих розмов до договору з Угорщиною ще за часів регента Горті. Угорські військові і політичні представники уряду бажали говорити тільки з керівництвом усією українською визвольною боротьбою, керівництвом, яке відповідало і за ОУН, і за УПА, і за весь український народ. Такого керівництва в листопаді-грудні 1943 року ще не було, але воно вже було в стадії постання, і тому

представники українського підпілля, що на запрошення урядових кіл Угорщини приїхали до Будапешту на розмови, говорили від імени всенационального керівництва. Подібно було також і з Румунією. Всі вони очікували від української сторони, що вона репрезентуватиме всі діючі політичні і збройні сили. Справа не в тому, що і Угорщина і Румунія були сателітами Німеччини, справа в тому, що обидві держави втримували свої залоги на Україні, і ці залоги треба було неутралізувати, щоб концентрувати свою боротьбу на фронтах проти найбільших ворогів — гітлерівської Німеччини, і більшовицької Москви. Справа також у тому, що Угорщина, Румунія і Польща — сусіди України. Треба було почати впорядковувати сусідські взаємини.

Великий Збір УГВР ухвалив свою плятформу і програму дій і боротьби. В окремому Універсалі УГВР звернулася до всього українського народу. Великий Збір обрав свої органи: Президію, яка разом із секретарями мала діяти між пленарними зборами, і Генеральний Секретаріят, як виконавчий орган. Головою Генерального Секретаріату обрано Романа Шухевича, що водночас перебував Секретаріат Військових справ, а разом з тим був головою Бюра Проводу ОУН і лишався далі головним командиром УПА. Голова Генерального Секретаріату покликав на пости Генерального секретаря внутрішніх справ Ростислава Волошина і Генерального секретаря зовнішніх справ Миколу Лебеда.

Всі названі керівники ресортів почали відразу діяти вже в новій структурі політичного керівництва. Так само почала діяти Президія, президентом якої став обраний на Великому Зборі відомий на Україні громадсько-політичний діяч — Кирило Осмак, що відразу перейшов на нелегальне становище життя у підпіллі. Його відвідини багатьох загонів УПА, присяги вояків і випусників старшинських і підстаршинських шкіл спричинилися до популяризації боротьби в нових її структурних формах.

Перший Президент УГВР, ув'язнений пізніше більшовиками, помер у Владимирській тюрмі. Смертю воїнів загинули насамперед Генеральний секретар внутрішніх справ Ростислав Волошин, а в 1950 році ген. Роман Шухевич.

Організована підпільна боротьба, керована УГВР, на Україні припинилася. У боротьбі або у в'язницях та концентраційних таборах праці і смерти загинули головні керівники визвольно-революційної боротьби, між ними й творці УГВР, учасники її Великого Збору, та обрані ним керівники окремих ділянок політичної боротьби.

Українська політична еміграція, активізуючися вже на чужині, а не в умовах тиску і боротьби, не усвідомила важливості цього останнього етапу визвольної боротьби. Не входимо в причини цього факту. Стверджуємо лише такий стан. Навіть заклики воюючої України кінця сорокових років не зворушили сумління українських політиків на еміграції. Політичні групи на чужині почали нав'язувати свої дії не до всіх творчих актів недавньої української історії, аж до актів УГВР 1944 року, а до тих, які тільки тій чи тій групі були до вподоби: одні до актів визвольних змагань 1917-20 років, інші до акту 30 червня 1941. У своїх програмових позиціях більшість політичних угруповань повернула на старі позиції 20-их і 30-их років. З досвіду останніх визвольних змагань українська політична еміграція нічого не навчилася. Почалася взаємна боротьба за владу, яка перестала існувати, за впливи на суспільство, яке розпливалося по країнах, і за дрібні загумінки; при тому забувалося, що тільки на базі гармонійного пов'язання всіх творчих актів у безупинному ланцюзі визвольної боротьби українського народу можна будувати його майбутнє.

У 30 річницю УГВР треба сказати одне: УГВР перестала існувати так, як перестали існувати всі уряди української держави останнього століття. І цих органів ніхто на чужині не воскресить. Те, що не знищене, що житиме в українському народі на українській землі, — це сама боротьба у різні часи і в різних видах, та її Програмові Концепції, це також окремі державно-творчі акти, між ними й акти УГВР, яких не скреслити з історичних аналізів українського народу. І хочеться вірити, що живий український народ нав'язуватиме до цих актів і до ідей, які в них покладено, та в дальшому змаганні дійде до ще не здійсненої мети: до створення своєї суверенної держави і до покликання свого суверенного уряду.

ПЛЯТФОРМА УКРАЇНСЬКОЇ ГОЛОВНОЇ ВИЗВОЛЬНОЇ РАДИ

ПРИЙНЯТА ВЕЛИКИМ ЗБОРОМ УГВР В ЛИПНІ 1944 РОКУ

i

1) Український національно-визвольний рух, створення Самостійної Української Держави та боротьба за її закріплення в 1917-1921 рр. поглибили національну свідомість і посилили політичну активність українських народних мас.

Упадок української держави в наслідок чужого завоювання, зумовленого недостатнім внутрішнім об'єднанням українських національних сил, полегшив чужинцям запанувати на Україні. Це панування позначилось небувалим гнітом, масовим пограбуванням українського народу, поверненням його селянства і робітництва у справжнє кріпацтво, з нещадною експлуатацією і винищенням мільйонів мас голодом і терором. Це страшне і криваве лихоліття упродовж 25 років навчило українські народні маси, що ніякий чужий політичний та соціальний устрій не піде їм на користь і що тільки власна національна суверенна держава є єдиною передумовою та запорукою нормального життя і духового добробуту народних мас.

2) Сучасна війна між двома тотальними силами, московсько-більшовицьким та німецько-гітлерівським імперіялізмами, ведеться за володіння в першу чергу українських земель, як вихідних позицій до панування у Східній Європі, а навіть у всій Європі. Обидві ці сили — це непримиренні вороги ідеї української державности. Вони стоять на позиціях тотальної, колоніальної експлуатації українських земель та їх населення. Вириваючи українському народові всі матеріяльні і господарські засоби, вони нещадно винищують провідні національні українські сили, нищать національну культуру і національну свідомість у масах, колонізують край чужим населенням, а українське населення масово вигублюють, або вивозять за межі України.

3) Проте ця війна виснажує також наших ворогів і приводить їх до соціального та політичного розкладу. Це створює сприятливі

80 передумови для визвольної боротьби поневолених народів та полегшити їм остаточну перемогу.

4) З уваги на це, необхідно:

а) у вирі сучасної тотальної війни оборонити український народ та його провідні кадри перед фізичним винищенням;

б) повести його до боротьби за своє визволення і власну суверенну державу.

Для здійснення цих завдань потрібний єдиний всеукраїнський національний фронт, організований на основі об'єднання всіх діючих національних українських сил, які змагають до української суверенної держави, і єдиний керівний центр.

Тому за ініціативою Української Повстанської Армії (УПА), що утворилася в процесі збройної боротьби українського народу проти грабунків і насильства окупантів над мирним українським населенням, зорганізувався із представників усіх українських земель та українських політичних середовищ всеукраїнський провідний центр під назвою: *Українська Головна Визвольна Рада (УГВР)*.

II

ЦІЛІ Й ЗАВДАННЯ УГВР

1) Об'єднати і координувати дії всіх самостійницько-визвольних сил українського народу на всіх землях України та поза ними для національно-визвольної боротьби проти всіх ворогів українського народу, зокрема проти московсько-більшовицького і німецько-гітлерівського імперіалізмів, за створення Української Самостійної Соборної Держави (УССД).

2) Визначити ідейно-програмові напрямні визвольної боротьби українського народу.

3) Керувати всією національно-визвольною боротьбою українського народу аж до здобуття державної незалежності і створення органів незалежної державної влади на Україні.

4) Репрезентувати, як Верховний всеукраїнський центр, сучасну політичну боротьбу українського народу в краю і за кордоном.

5) Покликати до життя перший український державний уряд та скликати перше українське всенародне представництво.

III

ОСНОВНІ ІДЕЙНО-ПРОГРАМОВІ ПРИНЦИПИ

Збереження життя нації, національної єдності і культури — це перша і найвища ціль всякого здорового національного організму;

національна суверенна держава є головною запорукою збереження життя і нормального розвитку нації та добробуту її громадян.

Тому українська нація в цей час повинна віддати всі свої сили на здобуття і закріплення власної держави.

Всі політично-активні українські чинники повинні сконсолідуватися в боротьбі за Самостійну Українську Державу, усунувши всякі суперечливі питання соціально-політичного порядку, які без здобуття власної держави не мають під собою реального ґрунту.

Боротьба за національну самостійну державу може бути успішною тільки при умові, що вона буде проводитися незалежно від політичних впливів сторонніх сил. На тій підставі УГВР визнає такі принципи своєї діяльності:

1) УГВР прагне до відбудови Української Самостійної Соборної Держави на всіх землях українського народу засобами революційної боротьби проти всіх ворогів державної самостійності українського народу, зокрема проти більшовицьких і німецьких окупантів та у співпраці з усіма прихильниками такої самостійності.

2) УГВР твориться на принципі повної політичної незалежності своїх прагнень від впливів сторонніх сил і чинників.

3) УГВР об'єднує всі провідні політичні елементи, незалежно від їх ідейного світогляду та політично-групової приналежності, що стоять на ґрунті політичної суверенності української держави та політичної незалежності українських визвольних прагнень.

4) УГВР приймає для об'єднання національно-визвольних українських сил у боротьбі за УССД таку політичну соціальну платформу:

а) забезпечення народно-демократичного способу визнання політичного устрою в українській державі шляхом загального народного представництва;

б) забезпечення свободи думки, світогляду й віри;

в) забезпечення розвитку української національної культури;

г) забезпечення справедливого соціального ладу в українській державі без клясового визиску і гноблення;

ґ) забезпечення справжньої законності в українській державі й рівності всіх громадян перед законом;

д) забезпечення громадянських прав усім національним меншостям на Україні;

е) забезпечення права рівних спроможностей на освіту для всіх громадян;

є) забезпечення у трудовій господарській діяльності для всіх громадян вільної ініціативи, регульованої вимогами і потребами цілоти нації;

ж) забезпечення вільної форми трудового землекористування

82 з визначенням мінімальних і максимальних розмірів для індивідуального землекористування;

з) усупільнення основних природних багатств країни; землі, лісу, вод і підземних скарбів з передачею рільних земель у постійне користування трудовим хліборобським господарствам;

и) удержавлення важкої індустрії і важкого транспорту, передача кооперативним об'єднанням легкої і харчової індустрії, право широкого вільного кооперування дрібних продуцентів;

і) забезпечення вільної торгівлі в унормованих законодавством межах;

ї) забезпечення вільного розвитку ремесла та права на творення індивідуальних ремісничих варстатів і підприємств;

й) забезпечення права на вільну працю для фізичних та умових працівників і забезпечення охорони інтересів робітництва соціяльним законодавством.

5) УГВР провадитиме свою боротьбу за УССД в союзі із всіма поневоленими народами Європи й Азії, які боряться за своє визволення і визнають право України на політичну незалежність.

6) УГВР змагає до порозуміння і прагне мирного співжиття з усіма сусідами України на принципі взаємного визнання права на власні держави на етнографічних землях кожного народу.

МИКОЛА ШЛЕМКЕВИЧ — ПУБЛІЦИСТ

Кость Паньківський

Не було ділянки громадського життя, яка не цікавила б Миколу Шлемкевича, не було ділянки культурного життя, у якій він не визнавався б, у якій не міг би працювати.

Міг стати науковцем. Ділянкою його університетських студій була стисла філософія. Його докторська праця — це трактат про істоту філософії, що його після повороту з шкіл додому наново опрацював і поширив. Вона знайшла високу оцінку в компетентних колах управи Наукового Товариства ім. Шевченка, яке обрало його своїм дійсним членом. Під назвою *Філософія* появилася вона як чергове наукове видання товариства.¹

Міг стати педагогом. Мав для того не тільки формальні дані. Людина з його знанням і здібностями була б знайшла без

Статтю Костя Паньківського, який у січні 1974 року помер у США, ми одержали від Романа Савицького. Цю статтю К. Паньківський прочитав на вечорі в пам'ять Миколи Шлемкевича в Літературно-мистецькому клубі в Нью-Йорку 13 березня 1970 року. Бібліографічні примітки до статті склав Р. Савицький. — Редакція.

1. Докторська дисертація в оригіналі *Das Wesen der Philosophie* була написана весною 1926 року у Віденському університеті. Згідно з документами в архіві М. Шлемкевича, він захистив дисертацію відмінно, і одержав високу письмову оцінку цієї праці 12 червня 1926 від своїх професорів М. Шліка і Р. Райнінгера, з рекомендацією друкувати її. Пізніше, 20 жовтня 1928, Наукове Т-во ім. Шевченка у Львові потвердило окремим письмом що "працю *Істота філософії* прийнято до друку у виданнях Секції Філософічної на підставі реферату проф. д-ра Стефана Баляя". Фактично, ця перша більша праця М. Шлемкевича появилася українською мовою аж 1934 року під назвою *Філософія*, як том ч. 17 Історично-Філософічної Секції НТШ. Оригінальний німецький текст дисертації донедавна вважався втрачений, але сьогодні віднайдений і зберігається у Бібліотечі УВУ, Мюнхен. Згаданого реферату чи рецензії С. Баляя віднайти не вдалося.

84 труднощів, як у нас казали, "посаду", якщо не в державній, то в приватній школі. Бо був вродженим учителем, любив навчати.

Міг стати критиком — літературним, мистецьким, музичним. Його вигострена інтелігенція, багатий глибокий розум при надзвичайній працьовитості і пильності давали йому змогу виявити себе у всякому напрямку. Всі ці ділянки не тільки любив, а й розумів.

Але він не пішов жодним із тих шляхів. Його громадський нерв, його політична жилка перемогли. Змістом його життя стала публіцистика. Він гордився званням публіциста, боронив того свого статусу завзято і завжди, проти всіх, хто бажав поприятельськи чи по-ворожому, бачити його ким іншим.

"І ще і цим разом — писав він — треба пригадати те, що також підкреслене в передмовах до інших моїх праць. Ясно, що промови — це публіцистика, а не наука. Але й доповіді-етюди, так само підводяться під поняття публіцистики. І я прохаю шановних читачів ставитися так до цих речей. А то, не зважаючи на мої відверті попередження, до моїх писань часто підходять, як до наукових трактатів, і після цього роблять мені незаслужені зауваги, мовляв, я не дотримуюся наукових вимог. Мені чужий науковий фанатизм, і так само далекі мені посягання дивитись на мої думки, як на науково доказані правди. І в цьому немає якоїсь удаваної скромності. Публіцистика, як я її розумію, не є незрілим яблуком-зелепугою, передчасно обірваним із дерева наукового пізнання. Публіцистика — це саме процес дозрівання громадської думки, процес, що завершується світоглядом суспільства, передусім його провідної верстви, і філософією її інтелектуальних верхів. Це моє переконання я старався розвинути в етюді про публіцистику.²

■

Із Миколою Шлемкевичем, який дуже швидко у наших взаєминах став Миколою Івановичем, я познайомився особисто в половині 1943 року. Він став тоді членом новоствореної, при президії Українського Центрального Комітету, політичної ради. Перед УЦК, до того часу допомоговим комітетом, кожного дня ставали все гостріше нові політичні проблеми. Треба було обмірковувати вже в ширшому колі, і підготовляти дію, а якщо

2. *Верхи життя і творчості* Промови-доповіді, Нью-Йорк-Торонто: В-во "Ключі", 1958. Тут етюд про публіцистику п. н. "Новочасна потуга" — розроблення ідей, заторкнених ще раніше в журналі *Проблеми* ч. 1-2 (Мюнхен, 1948).

служило вміння, передбачати. Треба було на допомогу людині такої, якою був саме Шлемкевич.

Наприкінці 1920-их років я знав дуже здалека М. Іванейка, автора філософічних есеїв і репортажів з подорожі по Австрії і Німеччині.³

У тридцятих роках він виявляв себе вже як журналіст і публіцист у газетах і журналах політичної групи "Фронт Національної Єдності".⁴

Але вперше ми зустрілися 1942 року на терені спілки "Українське Видавництво". Це було у Львові одиноким видавництвом і його фактичним духовим провідником був М. Шлемкевич. Фінансових труднощів не було, найважливішими проблемами було здобути побільше паперу і як тільки можна викрутитися від цензури. Це робила дирекція добре. Багато зроблено. Ученим, письменникам й іншим діячам культури допомагав головний редактор Шлемкевич морально й матеріально. Ось огляд праці видавництва чужими очима. Померлий недавно у Швейцарії польський мислитель і публіцист Єжи Стемповський, родом з України, добрий знавець українських справ і української культури, написав у своїх спогадах *Щоденник подорожі по Австрії і Німеччині* — Рим, 1946 року: "Переглядаю з великим зацікавленням каталог львівського українського видавництва за роки 1942-1943. В тих роках і в тих умовах жоден з народів континенту не здобувся на подібне літературне і видавниче зусилля". У цьому зусиллі М. Шлемкевич відіграв чи не першу роль.

Аж на терені політичної ради УЦК зблизили нас спільні міркування і подібна оцінка проблем. Тривожні, але цікаві своїм розвитком подій, були останні місяці 1943 року у Львові, ще більше рік 1944 і в краю і після ісходу в Німеччині. Зустріч з людьми Великої України викликала свого роду революцію у наших поглядах на український світ. Із наших вузьких рамок галицького життя ми впливали на широкі загально-українські води. Нашим завданням — галицьких українців — якби не казати, привілейованої в той час частини українського народу, мусів стати захист усіх українців. Гуртові людей, що тоді творили естаблішмент, тобто Український Центральний Комітет

---

3. *Літературно-Науковий Вістник* у рр. 1928-30 помістив разом 9 частин-есеїв під збірною назвою "Вітер", підписаних "М. Іванейко" (псевдонім М. Шлемкевича). В подібному пляні були "Листи з Парижа" (разом 18 частин), друковані в *Новому Часі* від лютого до червня 1929 за підписом "М. І-ко".

4. М. Шлемкевич був головним редактором журналу *Перемога* і співредактором тижневика *Батьківщина*, і щоденника *Українські вісті*.

86 і Видавництво, прийшлося під проводом проф. В. Кубійовича і головного редактора М. Шлемкевича вийти, як я це раз визначив, "на тернистий шлях зусиль відповідального українства за кордоном до єдності". Першими партнерами до розмов були Володимир Андрійович Доленко і Василь Васильович Дубровський — керівники харківського громадського комітету, єдиної дійсно організованої і дисциплінованої групи з Великої України, які прибули до Львова. Питання узгодження поведінки і тактики супроти німецької влади перейшло швидко в суто політичну ділянку — плянування на майбутнє. Воєнна ситуація повністю змінювала наше життя. Радянські війська не тільки залляли всю східну Україну, вони ввійшли широким фронтом до Галичини. Час розбудови праці УЦК і Видавництва закінчився, почалася ліквідація й евакуація. Микола Іванович звільнявся поступово з праці у видавництві, він достосовувався до нових умов і переходив на нові рейки діяльності. В той час почав діяти Шлемкевич, як широкого масштабу політик, але передусім публіцист.

Про того Микола Івановича, з яким я з тих часів співпрацював дружньо 25 років, хочу поділитися думками з Вами, як сказав би він, — "приятними і прихильними приятелями". Насамперед погляд на час і середовище, з якого він вийшов.

Микола Шлемкевич був дитиною громадської атмосфери і клімату галицької землі його юнацьких років. Дитиною, що її виростила чудова природа теплого Поділля у бучацькій землі багатій історичними спогадами давніх років часів Хмельниччини, Дорошенка і не менш багатій подіями в час його молодости. Народився 1894 року,⁵ а його гімназійні і студентські роки припали на десятиріччя перед першою світовою війною. Це важливий час політичного розвитку українського народу. Посів духа Шевченка почав давати саме тоді добре жниво. Це час жвавого розвитку літератури, мистецтва, театру, науки. Культ слова, неспокою духа, що шукав нових шляхів, давав надію на якесь краще життя. Це бурхливий час усвідомлення робітництва і селянства обабіч Збруча, але завдяки умовам конституційного й релятивно демократичного австрійського режиму, передусім у Галичині. Робітники і селяни включалися вже не як одиниці, але як загал у процес народного відродження.

5. 27 січня, в. с. Пилява, Бучацького повіту, в родині о. Івана Шлемкевича і Ядвиги Бучацької. Освіту здобував спершу в народній школі в с. Сновидів, потім у гімназії в Бучачі, і в 4-й гімназії (польській) у Львові. Матуру склав 1912 року.

Рядки спогадів сестри його Стефанії, дружини отця Льва Чапельського, одного з передових наших священників і народних діячів тут в Америці, змальовують атмосферу батьківської хати: "Наш батько належав до старого покоління так званих старорусинів-традиціоналістів, але ми молодь, в тому і Микола йдучи з духом часу, були вже свідомими українцями. У вищих класах гімназії формувався світогляд Миколи і його національно-політичні переконання. В час вакацій у нашому селі перебували студенти університету, яких тоді називали "академіками". З ними Микола радо товаришував і брав участь у прогулянках вздовж берегів Дністра. Коли бували в нас дома знайомі і розгорталася загальна дискусія, він сміливо, поважно і гідно обстоював свої погляди і переконання. Між нами і батьком ніколи не було конфлікту на тлі різниці поглядів і головне ніколи не було конфліктів між Миколою і батьком, бо обидва вони були дуже виrozumілі і тактовні." ⁶ Також Микола Іванович говорить про ці часи у своєму *Галичанстві*: "Початок двадцятого сторіччя бачить у Галичині оновлене суспільство завдяки тій духовій революції, що її в'яжемо з особою Івана Франка. І це оновлене суспільство стає здоровою підставою політичного росту. Осередками того суспільства, подібно, як і колись у патріархальних часах, часто залишалися достатніші священничі доми, але тепер уже відчинені для нових ідей і примирені з новим порядком речей... Ці осередки були мініатюрними палатами галицького ренесансу... Незримою віссю того товариства бував господар дому, пан-отець, що тепер уже відкривав і свої гостинні світлиці і навіть своє серце новим мислям і новому життю. Його іноді неприсутня присутність була потрібна і корисна. Вона давала означені береги і тим зустрічам і тим духовим розрядам. Той господар дому, отвертий для нових думок, але непохитний у вірі в свою правду і своє достойне призначення, навіть неприсутній — усе ж не допускав до того, щоб навал нових різноманітних ідей розсаджував ізнутри ледве устійнений порядок духа і життя. Він був таким чином тим потрібним представником отвертого для поступу, здорового консерватизму, який не дає духові і суспільству тратити власний ґрунт під ногами і попадати в пропасть анархії". ⁷ Чи не здається нам, читаючи ці рядки, що ми на приходстві у Сновидові на початках 20-го сторіччя, де "незримою віссю" товариства був пан-отець Іван Шлемкевич, аристократ-консерватист із зрозумінням для нових

6. Чапельська, Стефанія. "Микола Шлемкевич у спогадах сестри", у зб. *Микола Шлемкевич*, Вінніпег: Видавнича Спілка "Тризуб", 1966, стор. 25.

7. *Галичанство*, Нью-Йорк-Торонто: В-во "Ключі", 1956, стор. 54-57.

88 ідей, якими жили його діти. Микола Іванович був синтезою — це улюблене його слово — тих усіх різних традицій. В нього гармонійно поєднувалися аристократизм достойної священничої родини давніх часів з динамічним рухом молодого українства.

■ Вліті 1944 року ми вже були поза межами Галичини. Видавництво переїхало до Відня. На політичному відтинку жвавий рух. Розмови з харків'янами завершилися домовленням генерал-губернаторського Українського Центрального Комітету з харківським Українським Громадським Комітетом про координацію праці. Восени почалися з ініціативи німецького уряду розмови з представниками всіх українських політичних організацій про творення однієї української репрезентації в Німеччині. Темою міркувань українських діячів був передусім характер такої репрезентації — чи має вона мати характер державно-політичний чи громадсько-опікунчий? Перемогла друга думка. Ці розмови закінчено в березні і 13 березня 1945 року відбулася так звана "ваймарська конференція", яка під тією назвою перейшла вже до історії. На ній остаточно вирішено створити Український Національний Комітет під головуванням генерала Павла Шандрука із завданням ламати давні державні, релігійні й духові кордони та піклуватися всіми українськими робітниками в райху і всіми українськими вояками в різних німецьких частинах.

Але ваймарські розмови мали на меті не тільки створення української репрезентації перед німецьким урядом. Другою, куди важливішою, їх частиною були українські державно-політичні пляни на майбутнє. Громадськість поширено тимчасово до часу скликання загального з'їзду в "Організовану" — тепер вже — "соборну громадськість". Голова — Володимир Доленко, заступник голови — Микола Шлемкевич. Вирішено, що об'єднання українських політичних сил повинно статися на базі уряду Української Народної Республіки, як продовжувача ідеї української держави, створеної в Києві. На внесення представників громадськості президент Лівіцький поновив екзильний уряд Української Народної Республіки (УНР), покликаючи до нього діячів нової східної і західної еміграції. Вже тоді поставлено урядові як найважливіше завдання приєднати до спільної праці в Державному Центрі УНР усі українські політичні групи і створити репрезентацію політичної волі українського народу у формі Української Національної Ради. Микола Іванович вийшов в умовах еміграції на всеукраїнську сцену, відограючи тоді й у

наступні три роки передову роллю в усіх розмовах, домовленнях і конференціях.

Воєнні дії, розвал німецької армії і прихід нової влади перервав цю працю до осені 1945 року, коли життя в Німеччині почало налаштовуватися. Аж тоді відбувся намічений з'їзд громадськості. В роковини трагічної смерті Симона Петлюри засновано в Ульмі 26 травня 1946 року політичну організацію Український Національно-Державний Союз (УНДС), обираючи головою ради знову В. Доленка, а його заступником знову М. Шлемкевича. Розмови в справі консолідації та творення Української Національної Ради йшли поволі. Перша сесія відбулася щойно 16 липня 1948 року в Авгсбургу. Микола Шлемкевич став членом нового екзильного уряду. Центром української еміграції став Мюнхен і тут почалася діяльність М. Шлемкевича, яку перервала аж смерть. Долю емігранта без коріння в рідній землі Шлемкевич відчував важко, але не зневірювався. Свідомий того, що всі тодішні політичні розмови відбувалися і домовлення роблено у вузькому колі діячів, а широкі кола громадянства не були про те поінформовані і про те не знали, першим своїм завданням поставив прийти до тієї громади з інформацією про те, що зроблено, щоб познайомити людей з новими ідеями і незанимаючими громаді проблемами державницької думки і з'ясувати, чого та організована громадськість хоче. Ця свідомість не давала йому спокою вже в перші дні після приходу американців до села Авфкірху, у якому разом з ним скупчилася велика група людей, що переїхали з Відня. Днем 4 травня 1945 року датоване перше число *Громадського бюлетеню для української колонії Авгсбурщини*, писаного Миколою Івановичем на друкарській машинці.⁸

Але щойно при кінці 1945 року він виявляє себе не тільки майстром пера, але й організатором видавництва. В тодішніх умовах неіснування української друкарні і недостачі паперу це був великий подвиг. Із нічого твориться під його проводом видавництво "Українська освідомна служба" — Укрос. Одне за одним появляються циклостильні інформаційні статті, поділені систематично, з типовою прецизністю для Миколи Шлемкевича, на дві серії: загальна і програмова. Микола Іванович не був автором усіх випусків, деякі з них опрацьовував сам, часто не підписуючи, для інших вмів знаходити відповідного автора. Назви

---

8. Громадсько-політичні видання 1945-46 рр. мабуть не дійшли до нас і їх назви відомі вже тільки із записок К. Паньківського. Із більших праць того періоду маємо лише стислий нарис історії України писаної для німців, але через окупацію Відня у квітні 1945 незакінченої. Праця доведена до революційного періоду 1917-18 рр. (Мова німецька, циклостиль, 60 стор.).

90 памфлетів показують їх зміст: "За український правопорядок", "Державно-правні підстави української справи", "Чому уряд Української Народної Республіки?", "Мета, характер і завдання Українського Національно-Державного Союзу", "Постанови і резолюції УНДС". Крім того надзвичайно цікаві, сьогодні не менш актуальні ніж 1946 року плянування на майбутнє: "Засади внутрішньої політики — український мир", "Тези політики — церковної, культурної, економічної, закордонної", — "Проблеми української еміграції".

Важко перерахувати теми, які Микола Іванович при дружній допомозі опрацьовував, редагував і видав в одному році.

Шлемкевич був свідомий труднощів життя і праці українського політичного діяча. Він болів з приводу політичного невироблення не тільки загалу, але й передових громадян.

Свої думки оформив він у 1947 році у статті під назвою "Об'єднані мистецтва — самосвідомість, ідеологія, політика", з приводу з'їзду українських мистецьких об'єднань у Берхтесгадені. Ми бачимо як у формі слова до представників українського культурного світу він відчував потребу підкреслення речей, які здавалося б, верхам суспільства мали б бути знані і зрозумілі. Обговорюючи головну доповідь з'їзду на тему "Мистецтво і політика" він писав: "Є ситуації, де мистці мусять бути дуже насторожені. Ось прикро вражає, коли ті самі імена прикрашають постійно політичні часописи різних напрямків. Хай усі ті часописи високого інтелектуального і морального рівня, то все ж не все в порядку, коли один і той самий письменник співпрацює в часописах, що себе рішуче поборюють. Бо тоді люди, що думають, мусять поставити собі питання: що це значить? чи це аполітичність, чи понадпартійність, чи безпартійність, чи може просто безхребетність, прикрита гаслами свободи? Ті терміни перекидують в дискусіях установчих зборів об'єднаних мистецтв і промовчано дискретно цей останній термін (безхребетний). Пристойніше, а все ж таки немило вражає і недоцільною виглядає співпраця тих самих осіб у низці літературних журналів. Пристойніше: завдяки деякій віддаленості від злободневних політичних пересправ, а все ж... Усе те разом пригадує ярмарковий рух на наших передміських дорогах. Їдуть газди-власники підвод зі своїм майном на базар. А ззаду на розворі бідні підсусіди, що пішки пустились на торг. Так партійні господарі їдуть своїми тижневиками і поганяють, а на літературних сторінках або на додаткових розворах присілися письменники і мистці: птиці з під-

в'язаними крилами, іноді в прикрім, дуже прикрім товаристві... Таку їзду на всіх розворах називають понадпартійністю. Скоріше треба б назвати такий стан неполітичністю, що досить дивна серед мистців політичної еміграції. Як оцінить колись критичне суспільство таку поставу, можна здогадуватися по історії одного слова. У старинній грецькій демократії вибір громадянина на якийсь пост обов'язував; Не вільно було відмовлятися від уряду. Однак ясно, що й тоді людські вдачі були різні. Одна людина цікавилася громадськими справами з любови до них, друга з почуття обов'язку, третя тільки під зовнішнім примусом, залюбки тікаючи при першій можливості в затишні дома й сади. Людину свідомого і активного громадянина називали "політікос", політичною людиною, а його протиставленням була людина, що нині назвали б ми її "приватником"; тоді ж називали її словом, що означало приблизно те саме без особливого посмаку, яке воно має сьогодні, отже таку людину-приватника називали "ідіотес". У сучаснім значенні того невинного колись слова чується присуд сторіч".⁹

Із численних наших зустрічей і розмов знаю, як глибоко і болюче Микола Іванович відчував стан аполітичності або, як казав, "звироднілої політичності", у якому знаходилося — та на жаль і сьогодні знаходиться — наше суспільство. Він, можна сказати, просто завданням свого життя поставив боротьбу з таким станом і з шляху тієї боротьби не зійшов.

В грудні 1946 року видав, як новину, перший випуск нової книжкової серії під назвою "Життя і Мислі". Це знаменита, чи не найкраща праця його пера — *Українська синтеза або українська громадянська війна*; перша книжечка того часу ще циклостильне видання, але вже у мистецькому оформленні Святослава Гординського. Воно появилася другим виданням 1949 року. Відчувається розмах заплянованої великої роботи. "Ця і чергові праці, що появляться у зшитках "Життя і Мислі" — це по суті зміст ширше задуманих творів. Виконати і завершити їх сьогодні неможливо. І коли б навіть це удавалося, наші післявоєнні умови не дозволили б видати таких більших книжок. Звідси конспективний, переглядовий характер випусків. Мусимо залишити читачеві додумувати думки і віримо, що він їх додумає. Хочемо свідомо включитися і підсилити творчий процес наростань об'єктивного розуму нації".¹⁰

В лютому 1947 року він кинувся видавати журнал знову в

9. *Проблеми* (Мюнхен), грудень 1947, ч. 3, стор. 10.

10. *Українська синтеза чи українська громадянська війна*. Циклостиль, 1946, стор. 3.

92 новій формі. Його назва — *Листи до наших приятелів*. Мало хто пам'ятає це видання, із якого вийшло всього два числа. Пам'ять про це видання затерли широко відомі, високо оцінювані і гостро поборювані, *Листи до Приятелів*, вже по цьому боці океану. Циклостильне видання *Листів* у Німеччині швидко припинено, бо виринули нові поважніші *Проблеми*, місячний журнал національно-державної думки за редакцією Михайла Добрянського при найближчій співучасті Миколи Шлемкевича.

Його завданням, як усіх починів Миколи Івановича і його товаришів — "будити думку, приспану галасом бездушної пропаганди". *Проблеми* продовжували також ідейний напрямок півмісячника *На чужині*, що його видавали у Фільсбюргу спочатку під назвою *Проти баламутства*, приятелі-однодумці Шлемкевича, Володимир Кохан і Дмитро Кузик. У вступному слові до першого числа *Листів до наших приятелів* писав Шлемкевич: "Живемо відірвані від рідної землі, яка є найсильнішим сполучником між людьми. Чим більше ми розділені, тим сильніше відчуваємо потребу зв'язку з собою. Обмін думок, правдива інформація, добра порада і взаємна переписка — це ті засоби, що ними можемо хоч частинно надолужити втрату природних зв'язків. Тому розвинулась між нами і нашими приятелями широка переписка. Ми рішили перейти на метод збірної переписки. Будемо видавати час від часу в одному збірному виданні наші відповіді на питання, які найбільше интересують наших приятелів. Не претендуємо робити з наших *Листів* ані журналу, ані газети, тому вони виходитимуть в дуже обмеженій кількості й не подаватимуться у прилюдну подаж. Одиноке, що ми бажаємо, це дати правдиву інформацію й оцінку та наш погляд на справи, які займають увагу наших приятелів". Такі скромні були початки *Листів*.

Молоді подарував у той час Шлемкевич, на ювілейний 35-ий рік існування і праці Пластового Уладу, брошуру *Прогулька до великої столиці; гутірка при ватрі про світогляд і характер*. "Порядок ідей-мислей — це світогляд — писав він — порядок дій і послідовність постави супроти своїх власних хотінь і супроти світу — це те, що означаємо словом характер". Пластове видавництво видало цю гутірку друком 1947 року.¹¹

11. Пластова Книгозбірня ч. 2. Регенсбург: В-о "Пласт", 1947, 32 стор. Ці гутірки були вперше друковані ще у Львові. Як головний редактор "Українського Видавництва", М. Шлемкевич допоміг включити до цього В-ва журнал для молоді, *Дорога*, у якому в 1942-44 рр. появлялися його ж передові статті. У ювілейному Пластовому році, 1946/47 ці статті вийшли згаданим виданням, а 1967 року були передруковані у журн. *Листи до Приятелів*, ч. 4-5-6 і ч. 7-8-9.

Не занедбував Микола Іванович також і літературної ділянки. Видавав в час виїзду людей на поселення у різні країни серію популярних книжечок під назвою *Слова на дорогу*. Це були вибрані твори найвизначніших майстрів українського пера і думки — Шевченко, Франко, Леся Українка й інші.¹²

Виїзд за океан у травні 1949 року не припинив діяльності Шлемкевича. Він включається в життя громади, бере участь у розбудові наукових товариств, мистецького життя, у створенні Літ.-Мистецького Клубу, репрезентує Українську Національну Раду на форумі Українського Конгресового Комітету Америки (УККА). Він зразу бачив, що в Америці існують і діють клітини різних політичних груп, але немає організованої середини, тих елементів, що в кожній нації становлять державно-творче ядро. З його ініціативи твориться в квітні 1950 року нова, свідомо формально непов'язана з Європою, організація — Союз Українських Національних Демократів в США — СУНД, якої завданням — усвідомна робота і підтримка Державного Центру Української Народної Республіки в екзилі. Микола Іванович стає ідеологом тієї нової організації і знову, давнім звичаєм, починає спочатку від доповідей-промов і від циклостильних інформацій. У 1953 році переходить на друк періодика під давньою назвою *Листи до Приятелів*. Як мотто ставить: "Це поклик до людей, що хочуть і вміють незалежно думати — поклик створити суспільство духа понад моря і гори і ріки, що нас ділять сьогодні!". У 150-му числі журналу, останньому, яке ще він сам редагував, його стаття: "Неювілейний звіт". А тут з неї фрагменти: "150-те число журналу, 150 місяців праці серед ясных днів і похмурих, серед сумнівів і віри, непевностей і утверджень. Перше число вийшло в березні 1953 року. Справді ми були бідні. Це була летючка на 8 сторінок друку, "народження журналу"! Ми не мали ні centa основного капіталу. Ми не пробували відкривати собі двері людських сердець, підлещуючись до їхніх віровизнаневих і провінційних сантиментів чи ресантиментів. Ми прагнули одного: відверто говорити те, що думаємо, а що сказати не було можливо в існуючій союзовій, церковній, партійній пресі. Найближчі приятелі, навіть перші співробітники сумнівалися. Аж оце 150-те число! З малою летючки виріс журнал із доброю славою в суспільстві думаючих і незалежних людей. Яке ж політичне обличчя *Листів*? Найпростіше визначити його, вбгавши журнал у якусь готову партійну шухляду. Та це

12. Фактично ця серія з'явилась трохи раніше, бо ще в періоді 1945-46. Тоді, циклостильним способом видано разом 13 зшитків, головню поезій Франка, теж твори М. Рильського, і героїчний епос *Слово про Ігорів похід* у переспіві С. Гординського.

94 неможливо, автори-співробітники — це люди з усіх партій і груп. Якому політичному математикові звести їх усіх до одного партійного знаменника?! Що в'яже цю різноманітність осіб і думок? В одних відчуття, в інших вже повна свідомість того, що дотеперішні провінційні, віровизнаневі, політичні поділи пережилися, і тримаються не так вірою і переконанням, як безвладністю звичок і апаратів. У всіх групах відбувається фермент. Завдання української політичної думки усвідомити цей стан. Цим вона приспішить дозрівання ревізійоністичних тенденцій і осучаснить життя українського суспільства. Бути речником ферменту, того ревізійонізму, що розворушує життя — це мрія і бажання *Листів до Приятелів*. І це визначає політичне обличчя журналу”.¹³

І *Листи* були справді речником того ферменту усі роки свого існування. Зупинюся на хвилину тільки на трьох ділянках, які зокрема були предметом обговорювання: Державний Центр Української Народної Республіки в екзилі, Український Конгресовий Комітет Америки і Церква.

У справах Державного Центру *Листи*, пропагуючи невтомно об'єднання всіх українців біля нього, ніколи не зрікалися свого права критично оцінювати різні події, зокрема так звані "кризи", у які таке багате наше політичне життя.

Щождо УККА то *Листи* завжди визнавали потребу одного представництва українського світу в США. Але вони також уважали своїм не тільки правом, але обов'язком, критично ставитися до політики його керівних органів. Правду сказавши, смутнозвісна поїздка делегації УККА до Європи 1952 року, щоб намовляти українські політичні чинники в Мюнхені до вступу до Координаційного Центру Антибольшевицької Боротьби — КЦАБ-у — приспішили випуск першого числа *Листів*. Писав за своїм повним підписом Микола Іванович у статті "Невдала місія УККА": "Ми завсіди були за порядком в українському суспільстві і виступали проти дроблення його. Ми були завсіди за одне представництво назовні, але ми були за достойне представництво, що шанує себе і свої власні рішення — що шанує своє громадянство і спирається на нього".¹⁴ Проблемаам УККА присвячували *Листи* завжди багато уваги. Ось думки Миколи Івановича в одній з останніх його статей, з 1965 р. за підписом "Р. Срібний" (Він любив жартівливо говорити що у справах УККА чи Держ. Центру має доброго співробітника — Срібного). У статті про опозицію в

13. *Листи до Приятелів*, 1965 ч. 150-51-52, стор. 69-71.

14. Там же, 1953 ч. 1, стор. 7. Журнал появлявся спершу як місячник, а від 1961 виходив що 2 місяці подвійними випусками.

УККА, яка то стаття сьогодні не менш актуальна, як була перед п'яти роками, під назвою "Так, що ж робити?" він писав: "Чи махнути рукою на УККА, не журитися його роботою, його делегатським з'їздом? Чи може творити другу репрезентацію, якийсь другий УККА в США? Чи громадська думка в США приготована на те, щоб прийняти і підтримати таку нову репрезентацію? На наш погляд: ні, не приготована. Із того перший висновок: не творити нової репрезентації, нового УККА. Бо такі "революційні" думки мусимо розуміти як емоціональний вибух, а не передуманий плян. Це крик розпуки, а не політика, яка мусить рахуватися з можливостями. Другий висновок: не вільно відходити від бою за те, щоб існуюче представництво стало справжнім представництвом суспільства, щоб те представництво було достойне. За це відповідає не тільки група, що у проводі, але, певною мірою, і опозиція".¹⁵

Проблема Патріярхату Української Католицької Церкви хвилювала широкі кола читачів *Листів*. Зрозуміло, що *Листи* не могли поминути її мовчки. Говорить про них стаття "Церковні справи" 1965 року: "Мусимо усвідомити собі, що безперечно важливі справи, як патріярхат, українська богослужебна мова, традиція і т. п., все таки не можуть прислонювати головної церковно-політичної проблематики: об'єднання українських католицьких єпархій в одну Українську Католицьку Церкву під керівництвом верховного архиєпископа. Мусимо усвідомити собі, що від вирішення цієї основної справи залежать усі інші. В упорядкованій, єдиній Українській Католицькій Церкві питання мови і традиції утратять гостроту. Ці справи не вирішатиме диктаторська самоволя окремих владик. Їх вирішатиме для всіх єпархій верховний архиєпископ у порозумінні з єпископами. Суспільство не боїтиметься мовних або календарних змін, за якими скриваються асиміляторські підходи частини духівництва, відчуженого від українського світу, його болів і мрій. Тоді і титул патріярха для верховного архиєпископа буде тільки визнанням осягнутої зрілості Української Католицької Церкви".¹⁶ Так писав Микола Іванович. Чи це не думки сьогоднішнього дня? Чи вони не відносяться теж і до Православної Церкви?

Це приклади становища Миколи Івановича у найважливіших справах нашого суспільства. Вони з'єднали йому багато ворогів і серед діячів Державного Центру і в УККА і серед достойників Церкви. Але в них не було злоби, тільки журба.

15. Там же, 1965 ч. 147-48-49, стор. 45-46.

16. Там же, 1965 ч. 145-46, стор. 26.

Весь свій вік розсипував Микола Іванович свої думки у промовах і доповідях, у статтях по газетах і журналах, передмовах до книжок, які редагував. Та вже в Німеччині 1946 року запланував упорядкувати їх у послідовну систему в серії "Життя і Мислі". Про цей свій задум повідомляв у передмові до першого видання своєї праці *Українська синтеза або українська громадянська війна*. Здійснення тих задумів прийшло аж 1954 року, коли *Листи* стали на ноги, здобули собі престиж і прихильників-читачів, а то й меценатів. Після циклу доповідей, які прийняті були громадою із щирим захопленням, він видав другу книжку *Загублена українська людина*.¹⁷ У ній ставить болюче питання духово-морального стану нашого громадянства у вільному світі. Він вказує, як в українській людині зароджується почуття загубленості в чужому світі, поглиблюється почуття неповноцінності, послаблюються моральні вузли, починаючи з родини. Життєвий матеріалізм американського суспільства захоплює і нашу людину. Він кличе на рятунок: "Рятуймо людину серед нас, рятуймо людину в нас! Важний — внутрішній зворот! Важно прокинутися і вийти з тупого самозадоволення! Важно повернути пошану чесноти; важно повернути правду і відвагу: мислі, життя, мистецтва! Створювати підсоння, в якому може здійснитися віднова духа й життя — це призначення нас усіх!"¹⁸ Розповідь про загублену людину викликала небувалу в нас дискусію в пресі з широким діапазоном від гарячого схвалювання до суворого засуджування. Дехто закидав авторові забагато гіркоти і песимізму. Деякі над міру гострі виступи боліли Миколу Івановича, який ніколи не боявся критики. Вони спонукали його дати критикам не менш гостру відповідь, яка знову викликала дискусію на тему, чи це було конечним. В 1956 році дістаємо працю *Галичанство*.¹⁹ "Маємо приглянутися до галичанства, як до окремої, що так висловимося, душевно-расової відміни серед українства, як до окремого типу, і спробуємо розуміти його постання, форми історичного буття, і вкінці його сучасні завдання у зв'язку з завданнями всього українства". І ця праця викликала широкий відгомін з різних боків. 1958 року появилася збірка трьох промов і двох доповідей під назвою *Верхи життя і творчості*.²⁰ Перша з доповідей це студія

17. Нью-Йорк, 1954, 160 стор. (Серія "Життя і Мислі" ч. 2).

18. Там же, стор. 154.

19. Нью-Йорк-Торонто: В-во "Ключі", 1956, 120 стор. (Серія "Життя і мислі", ч.3).

20. Див. примітку ч. 2. Студія про Т. Шевченка появилася теж в англійському перекладі у зб. Taras Shevchenko 1814-1861; A Symposium (The Hague: Mouton & Co.,

про глибинну верству світогляду Шевченка. Друга, про новочасну потугу — це погляд Миколи Шлемкевича на публіцистику. Її закінчує думкою: "Не важно, чи наш публіцист є співробітником чи редактором якоїсь достатньої газети чи відомого журналу, чи він ходить між нами як нічний сторож, підмітач фабрики, вантажник чужих багатств. Але важне те, як сповняє він почесні обов'язки, що їх короткими натяками пробувала представити ця праця. Важне те, яке місце він займає в світі українського вільного духа".

Невтомний Микола Іванович не задовольнився видаванням *Листів* і своїх книжок. У 1956 році він почав нову серію видавництва під назвою "Проблеми".²¹ За ціль він поставив "промошувати українському духові шлях до ідей і прямувань світу". У передмові до першої, і на жаль останньої, книжки *Українська душа* він писав: "Це книжка і журнал одночасно. З книжкою у них спільне те, що мають одну тему; до журналу вони подібні, бо в кожному виданні тієї серії друкуватимуться праці кількох авторів. Основним завданням "Проблем" буде інформувати читачів про ідеї, що ними живе і тривожиться світ; вводити ті ідеї в українську свідомість і так помагати нашому суспільству включатися в духове життя світу. "Проблеми" даватимуть читачам матеріал — свій і чужий — для орієнтації, критичного передумання і формування світогляду їх власним зусиллям. Коли "Проблеми" щось пропагують, то — отверту душу для мислей широкого світу у протиставленні до замкнутости в духовій загороді передавнених ідеологій, і пропагують неспокійну живу думку у протиставленні до лінивого сну під монотонну колісанку безупинно повторюваних фраз".²² У цій книжці поруч цінних праць Євгена Онацького, Олександра Кульчицького, Богдана Цимбалістого, цікава його філософічна й одночасно поетична праця "Душа і пісня".²³ Друга підготовлена книжка *Християнський ренесанс* не появилася.

У своїй збірці промов і доповідей *Верхи життя і творчости* автор повідомляв, що "оці друковані промови це прощання з українським суспільством, коли йдеться про виступи на щорічних

1962) за ред. В. Міяковського і Ю. Шевельова, і заходами Української Вільної Академії Наук.

21. Серія нав'язувала до журналу *Проблеми*, що в 1947-48 рр. виходив у Мюнхені заходом, в більшості, того самого гурта співробітників. Від 1956 року, серія "Проблеми", журнал *Листи до Приятелів* і книжкові видання починаючи з *Галичанства* виходили під спільною фірмою видавництва із новою, символічною назвою "Ключі" (Нью-Йорк-Торонто).

22. *Українська душа*, серія "Проблеми", ч. 1, Нью-Йорк-Торонто: В-во "Ключі", 1956, стор. 3.

23. Там же, стор. 44-54.

98 святах. Ці друковані промови і доповіді — це звільнення духа для нових проблем, що стоять перед ним, манять і кличуть до дальшої дороги”.²⁴

У рр. 1959-1961 Шлемкевич редагує журнал *Український огляд*, своєрідний *Рідерс дайджест*, частинно журнал для родин. Завдання: зацікавити і притягти нових людей.²⁵ Це було популярне, але багате змістом видання.

Стурбований станом інформації про українські проблеми і серед свого громадянства і перед чужим світом Шлемкевич засновує “Український Публіцистично-Науковий Інститут”. З групою нових співробітників педантично ділить працю, тим разом на два “томи”: англійський і український. Покликує комісії у різних ділянках. Починає, як завжди, з дрібних видань. Шукає нового оформлення. Сам укладає інформаційні памфлети про цілі і завдання інституту під назвами *За правду про Україну* і *Фронт української правди*.²⁶ На протязі років 1963 і 1964 випускає ряд книжок англійською мовою і українською, простелюючи дорогу великим книжковим виданням, які підготовляв. Вони появились вже після його смерті.²⁷

Ідеї служити за своїми силами своєму народові лишився Микола Шлемкевич вірним все своє життя. Сильно розвинене його громадське відчуття скеровувало його звичайно туди, де його знання і вміння жити з людьми були найпотрібніші. Був людиною цивільної відваги. Твердо стояв на своїх позиціях, коли прийшов до переконання, що вони правильні. Завзято боронив своїх поглядів, але завжди уважно і терпеливо вмів вислухати аргументів противника. З ним присмерно було сперечатися. Не соромився при змінених обставинах міняти свого шляху. А цей

---

24. Ця і усі попередні книжки М. Шлемкевича зродились із живого слова, промов і доповідей. 1958 року, коли вийшла остання збірка роздумів, автор припинив щорічні публічні виступи і приступив до нових починів, які вимагали більше редакційної праці й організаційних заходів як напр. журнал *Український огляд* і Український Публіцистично-Науковий Інститут (УПНІ).

25. Журнал неперіодичний; вийшло разом 7 чисел.

26. Вийшли у роках 1962-63 (Чікаго: Український Публіцистично-Науковий Інститут).

27. Разом у 1963-64 рр. вийшло 5 праць таких авторів як М. Галій, В. Кубійович, П. Одарченко, С. Ріпецький, більшість двома мовами. У 1963 р. появилась англomовна брошура М. Шлемкевича (непідписана) про Українську Республіку 22-го Січня. Після смерті М. Шлемкевича появились теж 2 більші англomовні праці, яких видання він заініціював: S. Goldelman, *Jewish National Autonomy in Ukraine 1917-1920* (1968); A. Desroches, *The Ukrainian Problem and Symon Petlura* (1970).

його шлях не був простий. Із староруського середовища батьківської хати, крізь соціал-демократичне середовище *Робітничої газети* ²⁸ в Києві великих років боротьби, крізь середовище "Фронту Національної Єдності" у тридцятих роках в Галичині, до державницького середовища Українського Національно-Державного Союзу сорокових в Німеччині і СУНД-у п'ятдесятих років в Америці. Кожна зміна шляху була в нього обґрунтована, її підставою завжди ідейні мотиви. Він не шукав дешевої популярності ані у сильних цього світу, ані серед народних мас.

Микола Іванович — це неспокійний дух, що постійно шукав нових кращих шляхів "до верхів життя і творчості", нових проблем, що "манили і кликали до дальшої дороги". Кожну свою працю вважав тільки спробою. Кожен новий виступ "побуджував його до шукання нових варіантів, нових образів, нових слів". Був людиною сповненою енергії, ініціятиви, нових ідей і задумів. Нелегко було б вирахувати хоча б головні напрямки, головні стежки, якими мандрувала його думка, назвати різноманітні тонації його настроїв.

Був майстром слова. Поєднував цю майстерність із зрілою гуманністю і шляхетною простотою. Мав живий темперамент, який виявлявся в оригінальному стилі промов і писань.

Був людиною шляхетної душі і великого серця. І це притягало до нього людей. Не його вина в цьому, що українських людей, які його розуміли, було небагато. Зате чимало було таких, що його ненавиділи. І слушно! Ці маленькі душі його не розуміли і не могли розуміти. Вони відчували, що Микола Шлемкевич і його ідеї їм чужі.

Був людиною скромною. Давав ініціятиву багатьом справам, вкладав усю свою енергію в підготування і переведення в життя багатьох плянів, виконував або всю або більшу частину праці новоствореної установи, але не любив стояти офіційно на чолі.

Неохоче погодився співголовувати у Соборній громадськості або в УНДС-і. Зробив це тільки тому, щоб новим невідомим громадянству ідеям дати підтримку своїм іменем і своїм автори-

---

28. Орган українських соціал-демократів, Київ. У рр. 1917-19 М. Шлемкевич працював у редакції цього видання. Із неназваних у статті етапів його публіцистично-редакторської діяльності є: "Книгоспілка" (Український Кооп. Вид. Союз), в якій М. Шлемкевич працював (Київ, 1919-20); *Наші дні* (місячник Українського В-ва у Львові, 1941-44), де М. Шлемкевич був співредактором; *Мистецький український рух* (МУР — Збірники літ.-мист. проблематики, Мюнхен-Карсфельд-Регенсбург, 1946-47), три випуски яких були редаговані колегією, м. і., теж М. Іванейком (давніший псевдонім М. Шлемкевича).

100 тетом. Не міг відмовити першому голові Виконавчого Органу Української Національної Ради Ісаакові Мазепі, коли цей запросив його до співпраці. В 1948 році став на короткий час членом екзильного уряду.

Зате у *Листах*, які були йому третьою дитиною, був усім. Сам складав найважливіші статті, редагував, друкував, верстав, експедиював, тільки з ваганням допускаючи приятелів на допомогу. Цій ділянці своєї широкої діяльності надав печать свого духа. Тому то продовження його діла нам не повелося. Бо заступити Миколу Шлемкевича не вмів ніхто з нас, ані ми всі разом.

МИКОЛА МАСЮКЕВИЧ: ЛЮДИНА І ДРУГ

У П'ЯТИРІЧЧЯ З ДНЯ СМЕРТИ

Померлий 19 червня 1970 року в Нью-Йорку д-р Микола Масюкевич був людиною широкого знання і всесторонніх зацікавлень. У двадцятих і тридцятих роках відіграв видатну роль в громадському й науковому житті української еміграції, алеж в енциклопедіях і в інших довідниках про нього згадки немає. Народжений 6 травня 1899 року в Райгороді на Київщині, закінчив 1917 року клясичну гімназію в Білій Церкві і від вересня 1917 до літа 1919 року був студентом факультету фізико-математичних наук Київського Університету св. Володимира. Наприкінці 1919 пішов добровільцем в Армію УНР, брав участь у протибільшовицьких боях і працював при штабі цієї Армії. Після відступу Армії за Збруч, відбувши інтернування в польських таборах полонених, жив у Львові, працював в допомогових і студентських організаціях, в редакціях і в бібліотеці та канцелярії "Просвіти". В 1924 році Микола Масюкевич був обраний на президента Центрального Союзу Українського Студентства (ЦЕСУ) й у зв'язку з цим виїхав до Праги в ЧСР, де й записався на філософський факультет Карлового Університету. Свої студії, що охоплювали соціологію, філософію, літературу, педагогіку і бібліографію, закінчив докторатом з філософії 1929 року. Темою його докторської дисертації була "Держава і національність". Під час і після студій працював у Музею Визвольної Боротьби України, у студентських і руханкових організаціях і згодом фабричним робітником, вчителем, керівником кінотеатру і кінової корпорації тощо. В 1935-1942 роках жив у Львові і працював у

видавництвах, редакціях і музеях. Починаючи з 1920 року постійно співпрацював в українських часописах і журналах і видав низку дрібніших праць на соціологічні теми. В 1942-1944 роках працював бібліотекарем Українського Наукового Інституту в Берліні, друкуючи водночас свої праці в його виданнях. Від закінчення війни жив у Баварії, працював в українському шкільництві і був постійним представником у Центральному Представництві в Німеччині (ЦПУЕН). З 1949 переїхав до США, жив у Нью-Йорку, працюючи в ресторанах, двірником і робітником у фабриці. Головними ділянками його інтелектуальних зацікавлень, крім соціології, були журналістика і книгознавство. Вишановуючи пам'ять Покійного у 75-річчя з дня його народження й у 5-річчя з дня його смерті, друкуємо два слова друзів Миколи Масюкевича — мистця Якова Гніздовського та письменниці Віри Вовк. — Редакція.

ЛЮДИНА, ЩО СТОЯЛА ОСТОРОНЬ

Для тих, що не знали ближче д-ра Миколи Масюкевича, мої слова можуть здаватися перебільшенням. Алеж, не це мене турбує. Головна моя турбота в тому, чи зможуть вони виявити хоч частину цієї складної особистості і незвичайної постаті, що нею був д-р Микола Масюкевич.

Хто мав щастя ближче знати Покійного, не міг не відчутти в ньому непересічної індивідуальності. Його велетенське знання було пов'язане з глибоким і допитливим аналітичним вглядом. Зацікавлення його були широкі і багатогранні. Був людиною твердих принципів і незвичайно прямолінійною. Думав логічно і ясно формулював свої думки, ніколи не огортав їх в орнаментальну форму, але висловлював їх так, як думав. І саме за ту одвертість, яка нерідко дратувала співбесідників, його цінили, мабуть, найбільше.

Дев'ять чи вже десять років тому я написав текст есею чи пак спогаду, що пізніше увійшов до виданої у в-ві "Прологу" книжки про мою творчість. В мене не було найменшого сумніву, до кого я мав звернутися за порадою і кому найперше я мав передати мій рукопис для прочитання. Цінили його думку науковці, поети й мистці — всі ті, що так чи інакше опинялися в колі засягу цієї непересічної індивідуальності.

Беручи до уваги його знання і його великі можливості, засяг дії і впливу д-ра М. Масюкевича був невеликий. Хоч у молодих роках він брав жваву й активну участь у громадському житті,

писав і друкував багато статей і відгуків, протягом останніх двадцяти років, що приблизно покриваються з його переїздом за океан, він стояв осторонь українського організованого життя. Це не визначає, що він був байдужий до громадських справ. Навпаки. Ледве, чи можна було зустріти людину, що так солідно, з такою типовою для нього докладністю слідувала б за сучасними подіями, зокрема за життям на Україні і за життям української еміграції. Коли тільки ще дописувало йому здоров'я, він, мабуть, не проминув ні однієї української імпрези. Здається, ні одне українське видання не залишилося поза його увагою. Не переочив, мабуть, ні однієї важливішої статті і то не тільки з тих, що друкувалися в українській пресі. Все основно прочитував, аналізував, передискутував з дружиною і знайомими. Він знав наше життя, радів його успіхами й болів невдачами.

Чому, мавши такі широкі і живі зацікавлення, д-р Микола Масюкевич вперто стояв поза рамками організованого громадського життя? Чому не пробував хоч би побутово пристосувати своє життя до нових обставин? Це були питання, що становили проблему д-ра Масюкевича.

Микола Масюкевич не належав до людей, що легко пристосовуються і вміють створити для себе обставини. Про нього можна було навіть сказати, що він майже капризно відхиляв усякі можливості угоднення свого особистого життя. Виглядало інколи, що він начебто зумисне хотів стати живим соціологічним прикладом його ж власних міркувань про еміграцію, на якій він перебув усе своє зріле життя і про законності якої не мав ніяких ілюзій.

Його дружина і його приятелі погодилися з часом з тим, що він не спроможний "нагнутися", не може пристосуватися до обставин, кожне бо пристосування вимагає компромісу, а він був людиною безкомпромісною. Він не був гнучкою лозою, був дубом. Ця його прикмета викликала особливий респект до нього у всіх, що його знали. Часто його приятелі пробували вплинути на нього, щоб він писав і щоб хоч частинно старався закріпити свій великий досвід. Коли це не помагало, думали навіть про те, щоб приходити до нього з магнітофоном і на стрічці зафіксувати деякі з розмов і дискусій, що їх він так блискуче вмів провадити. Я сам також часто пробував переконувати його про конечність закріплення його думок і — признаюся — відходив після таких спроб від нього з почуттям деякого сорому. Тож усі наші аргументи, може й правильні, були практичного й утилітарного характеру. Духова настанова д-ра М. Масюкевича

104 стояла понад практичністю. Саме утилітарність він вважав Ахіллевою п'ятою мистецтва українського відродження, зокрема літератури. Його думки були спрямовані на "чисту" літературу, на мистецтво для мистецтва і на правду.

Ясна річ — це велика шкода, що д-р Микола Масюкевич не закріпив у конкретному вигляді своїх глибоких й оригінальних думок і поглядів. Але, коли я сьогодні думаю про те, то мені здається, що дія, відділювання його були в іншій площині. Його записані думки могли б втратити і напевно втратили б частинно глибоку мотивацію, з якою він їх висловлював. Задивлений у найвищий ідеал правди, він і дивився на все з тієї ж перспективи. Немилосердно критичний до всього посереднього і пересічного, до всього недосконалого, він з ще більшим критичизмом ставився до себе самого. Це в суті речі й найбільше паралізувало його перо.

Алеж, у минулому було багато постатей, що не записували своїх думок. Все ж таки, вони залишили на своєму оточенні дуже виразний вплив їхнього духа. Їхні думки, хоч може й не надто досконало, передавалися іншими. Сподіваюся, що цей невеликий гурт приятелів, які за життя Покійного так щедро черпали з думок і досвіду тієї непересічної людини, зуміє засвітити й передати далі вогонь, що передчасно згас із його дочасним життям.

22 червня 1970 року.

Яків Гніздовський

РЕКВІЄМ ДЛЯ ОДНОГО ДРУГА

Молодій поетесі, що замріяно дивилась на незрозумілі їй світ і справи, добрий приятель батьківського дому написав у пам'ятник:

"Віра без діл мертва, — Take care where you go!"

Мюнхен, 24.10.45 — Микола

Від того часу, протягом чверть сторіччя його приязнь — здебільшого листовна — збагачували моє життя. Мені треба було його твердої вкоріненості в реальність з апокаліпсійними ударами, з хамелеоною мінливістю. Погляди "доктора", як ми в родині називали Миколу Масюкевича, правили за милеві стовпці, що міряли — не віддаль — а вартість. Не раз доводилось молодій людині ставати в літературі на трясовисько, і тут старший друг простягав руку, мов дороговказ:

"Мовні прогріхи — це не абияка провина, хоч і мова — це не підстава кожного д у м а н н я і кожної літератури.

Але "культ взаємної адорації" (I am sorry за "донцовщину") — це те, що нищить і таланти, і "стремління" і — "безталанних". Обережно з "Л. Українками" і "Жаннами д'Арками..." (23.5.59)

До кінця життя він передумував стосунок між мовою і літературою:

"Мова — для поезії — початок і вершок". (29.1.68)

Він, який дивився із скепсисом і гумором на власну особу, читав літературні твори з великою вдумливістю, і його критика була завжди поважна, відповідальна, справедлива.

"А вдача моя і не "лірична" і не "романтична", і не маю ніякого мистецького хисту чи нахилу. Батько мій пробував навчити мене, як хлопця, грати на добрій скрипці, але моя нехіть (чи впертість) привела до того, що бідний батько розбив скрипку (майже на моїй голові). А, співаючи, як добрий дискант, в хорі Кирила Стеценка, я "стратив голос" (в 13-ому році життя). Віршів я ніколи не писав... Проте мені часом дасться, що я можу розрізняти "мистецьке" від "немистецького" (і в літературі, і в музиці, і в малярстві). Але мій підхід більше раціональний, розумовий, а не емоційний..."

Вас цікавила б, безперечно, дискусія з приводу Ваших творів, але я до цього ще не підготований. Я мусів би уважніше перечитати і — передумати". (19.7.59)

Микола Масюкевич говорив за себе, не накидаючи нікому своєї норми, але в тому було завжди багато загальнолюдського і тверезого. Насправді, він надавав усьому індивідуальному найбільшу вагомість:

"Роздумуючи тепер — на самоті (від 9-ої до 6-ої в будніх днях) і під враженням деяких книжок W. Faulkner'a, що встиг прочитати, я прийшов покищо до висновку, що найвартісніше в житті людини, як одиниці, лише с у б' є к т и в н е і то мабуть здебільшого п і д с в і д о м е. Всі інші вартості — секундарні і, так би мовити, "соціологічні". (24.2.62)

Література, як взагалі мистецтво, правила йому за найвищий прояв людського духу:

"Упевнився, що ніщо інше не розвиває людини так, як добрі літературні твори. Читаючи щось нове, я часто хотів би бачити автора і мати змогу з ним розмовляти. Наукові книжки в мене такого бажання не викликають. Вони поглиблюють певне знання, але людини не розвивають". (9.12.62)

Може тому — якраз у літературі — Микола Масюкевич був вельми вимогливий, гостро критикуючи видання і авторів, які

106 радо "спочивають на еміграційному "Олімпі", і якщо пишуть щось (точніше: якщо друкують), то — пропаганду й доктринерські розумування в недбалій формі. Високо розцінював він творчість Василя Барки та Михайла Ореста. Від мистецького твору він вимагав суворой послідовности:

"Щодо мене, то я не лякаюсь модернізму, ані в архітектурі (навіть може відпочиваю, коли "споглядаю"); лише в поезії, малярстві й скульптурі мучать мене розірваність і непов'язаність". (3.3.64)

Треба взяти до уваги, що ледве чи Микола Масюкевич займався структуралізмом, і всі ті ідеї витворювались у нього спонтанно. Він просто мав відчуття творчих принципів.

Дуже тривожили мого друга "ідеали" еміграційної молоді, бо в молоді він вбачав потенціал нації і культури в майбутньому. Його досвід — не підбадьорює, але ж бо він ніколи не мав на думці підбадьорювати чи розчавлювати. Його спостереження були завжди докладні, аналітичні й намагались якнайточніше віддати суть істини, якою вона не була б.

"Приблизно від 1952 року в нашій хаті побували (в деяких випадках часто) понад два десятки академічної молоді, переважно хлопці. Зацікавлення і оживлення в розмовах наставали тоді, коли мова йшла про "посаду" (щоб менше працювати й відповідати, але вигідно жити), про невибагливі розваги (night-club, кінські перегони, телевізія, кіно) і — сплітки. Уявіть собі: молодий студент, колись частий гість у нас, добровільно вступає до летунства, як писар в канцелярії на летунській базі, для того л и ш е , щоб по 20 роках т а к о ї служби діставати пенсію мастер-сержанта. Коли розглядати один такий випадок, стає смішно. Коли ж спостерігати один-два десятки випадків з подібними по суті тенденціями й стилем, тоді стсе моторошно. Ліс — роблять дерева, а цілий ліс бачимо лише на мапі або в уяві.

Я не думаю моралізувати або судити. Хто хоче, може це виправдувати або пояснювати. Війни, злидні, евакуація, табори, а головно — переселення від старокрайового, рурального світовідчування до урбанізованої та перетехнізованої цивілізації. Є народи, що стримуються в розвиткові й серед дуже розвиненого оточення або асимілюють лише назверхні прикмети нового чи іншого суспільства. Проте всякі пояснювання не змінюють суті явища. Свій "етос" мають навіть ворохобники (напр., революціонери), і професійні опришки, і волоцюги, і нігілісти ("beatnik"-и). Але "етосу" не

мають черстві серця — бездушні сотворіння. Вони ні "за", ні "проти" — літєплі поплєнтачі по лінії найменшого спротиву". (9.12.62)

Завжди притягало його увагу гуманне, всім однаково сприйнятлєве й доступне; в ньому він шукав розв'язки для світових проблем. 26 березня 1964 року я дістала таку вістку:

"Відірвавшись від "Старого Краю", ми не причалили до з а т и ш н о с т и : в традиції, в споминах, в "повинностях" (що "випадає" і що ні!). Але, прочитавши в Свободі (ч. 57, 25.3.64) цікавий репортаж Ю. Д. про Вашу доповідь в УВАН, я мимоволі дістав "оскомину": ревно пошкодував, що я не чув Вашої доповіді на власні вуха. "Мистецтво від людини для людини" і "перехід від гри слів до людських глибин" — мене "зайнтригували".

Найбільше гнобила Миколу Масюкевича думка про обрїханість нашої доби. Тут він вбачав корінь усього лиха, з якого він не знаходив вороття.

"Часто думаю про "хворобливе", як про інші, далеко інші, цікаві (часом і мало цікаві) д л я м е н е речі. Інколи може навіть в дусі Сартрового (або й Кафкового) вияснювання життя людини: Коротко кажучи й упрощуючи, — думаю тепер часто про "суєту", про панування Брехні (наймаркантнішої прикмети 20-ого столїття) і про — єдиний логічний висновок (якщо мова лише про розум, — одідичений і розвинений цивілізацією) —: No exit! І це примирює, дає відпочинок (vacation from myself), звільнює. Це — вигідне, виправдує егоцентризм, "вибілює" самого себе у власних очах. Але й така настанова може ще минути". (24.4.62)

Або уривок з листа, писаного 6 червня 1962:

"Брехня (чи "збрїханість") є одною з підвалин кожної цивілізації. Видатний засіб у: політиці, пропаганді, дипломатії, рекламі, конкуренції, торгівлі, звичасвїй етиці, товариській куртуазії тощо. Є брехня наївна і хитра ("груба" і "тонка"), рафінована і "невинна", вимушена і ноторична, патологічна і педагогічна, милосердна... Мені дивно, що ніодин науковець (напр. німецький систематик) не наважився дотепер скласти "енциклопедію брехні".

Чого ж хотів від людей і світу д-р Микола Масюкевич, той несистематичний філософ, який таки не написав свого життєвого твору, що непосидючо вертів йому в голові? Перш усього — гуманности. Потім — шляхетної простоти і п а с і ї в ідеалах. Він не дуже вірив усяким теоремам і домагався конкретної дії:

"Г. пише нісенітниці про: теоретичні, філософічні, номенклятурні й інші теорії, дефініції — щодо драми. А я кажу: р о б і т ь драму, а потім — запишіть: не оглядаючись на видавців, читачів, критиків, і — цензуру!" (3.3.64)

Якби зібрати листування Миколи Масюкевича і видати друком, ми мали б зразок глибокого мислителя, часом, може, в одязі сміхуна, але не забуваймо, що сміхун у Шекспіра — філософ і поет.

Минулого року, дружина Миколи Масюкевича передала мені його передсмертню вістку:

"Скажи Вірі, що смерть це — єдиний абсолют".

Я приймаю цей гіркий трунок, Миколо, тільки до половини чаші: я згідна з Тобою, що тільки смертю можемо мірити наше життя, тільки вона ставляє усе на свої справжні місця. Дяка Тобі за те, що Ти пригадав ту істину, від якої все живе дістає свою тінь і своє проміння.

ТРИДЦЯТИРІЧЧЯ ЖУРНАЛУ НАШЕ ЖИТТЯ

Уляна Любович

Журнал Наше Життя, що його видає Союз Українок Америки, увійшов з січнем 1974 року у своє 30-річчя. Редакційна Колегія журналу відзначила цей рідкий в умовах української діаспори ювілей не тільки виданням окремого ювілейного числа, але і святковим зібранням, яке відбулося 3 лютого 1974 року в домівці СУА в Нью-Йорку. До відзначення 30-річчя Нашого Життя приєднується й редакція Сучасности, друкуючи — крім статті Уляни Любович — тексти доповідей Любови Волинець, Світляни Луцької та Марти Тарнавської, що були прочитані під час цього зібрання. — Редакція.

Наше Життя, місячник, що виходить тиражем у 5 000 примірників, є одним із найбільш поширених періодичних українських видань не тільки у США, але й, мабуть, у діаспорі. Журнал видає Союз Українок Америки й формально він є органом СУА, алеж, за своїм поширенням, складом передплатників і читачів і також за змістом, він є загальним суспільно-громадським і літературно-мистецьким журналом.

Почав журнал виходити з січнем 1944 року, тобто тоді, коли не виходили вже такі жіночі журнали, якими були в краю Жінка, Громадянка, Нова Хата, Жіноча воля, Жіноча доля й інші. Наше Життя частинно перейняло ролю й завдання тих видань. Було хронікою біжучих подій і загальних і зв'язаних із діями спільноти і жіночих організацій, присвячуючи завжди місце на практичну частину з господарської ділянки, прикладного мистецтва тощо, як також на вияви літературної творчости, статті з мистецькою, культурною тематикою тощо.

Почало виходити Наше Життя, як газета (в 10 інколи й 8

110 сторінок), а від 1950 р. прийняло форму щомісячного журналу на 32 сторінки. Ініціаторкою видавання журналу була Олена Лотоцька, першою редакторкою Клявдія Олесницька, наступною Олена Лотоцька, а найдовше — цілих двадцять років, з 1951 по 1972 рік — Лідія Бурачинська, від якої перейняла цю функцію від травня 1972 року Уляна Любрович.

Перші річники *Нашого Життя* дають багато матеріалу не тільки про працю Союзу Українок Америки, але теж про події у світі, на Україні та про скитальців, акцію допомоги для них в Європі, при їх переїзді на цей континент і після прибуття сюди. У тому ж бо жіночі організації, отже Союз Українок, відіграли не абияку ролю.

Зовнішній вигляд і зміст журналу змінювалися в міру і рівнобіжно зі змінами соціального складу нашого поселення, складу членства Союзу Українок і потреб цієї організації. Очевидно, справи організації займають багато місця на сторінках журналу. Не згадуючи про хроніку праці Відділів, про вісті з Централі в журналі є окремі сторінки присвячені виховним проблемам, сторінки (світлички) для малят, і востаннє редагована модерними методами сторінка для дітей дошкільного віку, окремий англomовний відділ, сторінки Світової Організації Українських Жіночих Організацій (СФУЖО) та практичні сторінки харчування й вишивки (кольорові взори на обкладинці).

Журнал мусить обговорювати справи, які повинні б знайти відгук у загальній пресі, як хоч би питання українського музею та прикру справу Музейної збірки США, що її без попередження вивезено з Українського Інституту Америки до непідготованого для цього будинку США у Філядельфії. За винятком *Лиса Микити* ніодна газета не заторкнула чомусь цієї теми. Тож залишилися тільки сторінки *Нашого Життя* для обговорення цієї блулочої справи.

Своє 30-ліття святкувало *Наше Життя* під мотто узятим із Довженкової *Зачарованої Десни*: "Сучасне завжди на дорозі з минулого в майбутнє".

Це знайшло своє віддзеркалення у зовнішньому оформленні журналу, при помочі і пораді молодих професійно вишколених мистців (Таня Кравців). У склад редакції увійшли теж нові молодші члени (до речі, переважно бібліотекарки за професією). Колегія намагається актуалізувати проблематику (наприклад, стаття "Правне становище жінки в різних країнах світу"), давати огляди подій, зокрема про становище на Україні у сторінці "Калейдоскоп жіночого життя" (підготовка С. Луцької), вести

дискусії на злободенні теми "Тільки між нами і телефоном" (Л. Калинович). Члени редколегії проводять інтерв'ю не тільки з відомими письменниками, мистцями, діячками, але теж професіоналістками та цікавішими особами з-поміж сучасних діячів.

Не менше уваги приділено минулому, таким постатям, як Єлисавета Скоропадська-Милорадович (д-р М. Струтинська), Василь Кричевський, з поданням родоводу цього мистецького роду (Вадим Павловський), Соломія Крушельницька (У. Любович). Надруковано працю Лідії Бурачинської "Історія однієї приязні" — про О. Кобилянську та Н. Кобринську.

Друкуються в журналі праці про такі історичні, мистецькі, археологічні теми як "Полуботкова сорочка", "Вертеп", "Анна Ярославна" (Любов Волинець), "Кераміка Олекси Бахметюка" (С. Геруляк), "Володимирівський тризуб", "Київські глиняні писанки" (С. Гела) й інші, завжди ілюстровані.

Названі тут статті це далеко не всі, тільки те, що може дати ширший погляд на тему. До того слід згадати про добір ілюстрації на обкладинку та її обговорення, що становить своєрідну для *Нашого Життя* журналістичну форму вислову.

Зміни й іновачії, що її введено останніми роками, ще за редагування Лідії Бурачинської, викликали широке листування, при тому треба признати що не всі, особливо старші членки організації одобрюють навіть зовнішні зміни оформлення журналу. Але кількість відгуків і різnorodність їх авторів свідчить все таки, що збільшилося зацікавлення журналом і то далеко поза кола самих членок СУА чи читачок-жінок. Це підтримує редакційну колегію в заходах продовжувати поширення тематики та піднесення позему журналу так, щоб заперечити твердження про "антиінтелектуальні тенденції" жіноцтва, висловлене на одному з панелів на тему жіночого питання.

Редколегія плянує в дечому змінити й поширити також і сторінки з практичними порадами для влаштування імпрез і виставок, присвячуючи увагу піднесенню позему виставок, стилізації строїв та обстановки. Виставки без відповідного мистецького дорадника можуть принести замість успіху шкоду.

Труднощі, з якими зустрічається журнал, передусім фінансової натури. Не треба з'ясовувати, що американські журнали існують або на бізнесовій базі, тобто з оголошень, або користуються субвенціями інституцій чи організацій, які їх видають. Союз Українок фондів на ту ціль не має і тому рішено створити "запасний фонд" *Нашого Життя*, який став би базою

112 для фінансування журналу. У тому напрямку діють Відділи США, змагаючися за перше місце у датках на пресовий фонд. У зв'язку із святкуванням 50-ліття Союзу Українок Америки можна сподіватися, що ця акція зустрінеться з підтримкою громадянства. Інші труднощі, як нестача людей для технічної праці, допоміжних завдань, впливають із тієї ж причини.

Свою ювілейну зустріч, підготував журнал під згаданим уже кличем — хоч у спрощеному сформулюванні: "Нема сьогодні без вчора і без завтра".

УКРАЇНСЬКА ЖІНОЧА ПРЕСА В МИНУЛОМУ

Любов Волинець

Щоб зрозуміти й оцінити постання, ріст чи упадок окремих жіночих журналів і газет, огляд історії яких приблизно до 1940-их років, поданий у нашій статті, треба ознайомитися хоч би й загально з деякими моментами в історії українського жіночого руху, що в їх умовах і в наслідку ці журнали й газети виникали.

Майже всі жіночі журнали, які виходили на рідних землях, появлялися в Галичині. Це не означало, що жіноцтво на українських землях під Росією було байдуже до жіночого руху чи до жіночої преси, тільки їхня ситуація була дещо інша від жіночої ситуації в Галичині. Жінка над Дніпром мала права, за які галицька і взагалі західньо-європейська жінка мусіла боротися. Так, наприклад, жінка на Наддніпрянській Україні була економічно незалежна, вона мала право на власне майно й посілості, якими могла розпоряджати і право їх успадковувати. Також, коли в 19-ому столітті на Наддніпрянській Україні почали домагатися вищої освіти для жінок, російський уряд пішов на уступки, хоч би тільки з огляду на те, щоб громадяни Російської імперії не виїздили за кордон і не привозили звідтіля ліберальних ідей. Тому, що російський уряд позбавив своїх громадян найбільш елементарних громадських та політичних прав, в однаковій мірі жінок і чоловіків, боротьба за ці права велася спільно і жіноцтво не творило якоїсь окремої групи, бо не було в тому потреби.

Жінку на Наддніпрянській Україні віддавна поважали, цінили й уважали її вклад праці на політичнім та громадським відтинку корисним та нарівні з вкладом праці чоловіків. Найкращий приклад жіночої рівноправности та повного цінування її праці маємо з часів української державности, коли до Центральної Ради вибрано 11 жінок, з-поміж яких дві входили теж і до Малої Ради.

“Жінкам не треба було — читаємо в статті про ці роки — виборювати право увійти до Центральної Ради — їх делегували, їх вибирали від різних організацій й українських громад нарівні з чоловіками, бо емансипаційний рух того часу невідривно зв’язаний із загальним визвольним рухом і жінка працює в ньому разом із чоловіком здобуваючи свої права”.¹

“Коли остаточно переводили вибори до Центральної Ради... — пише інша авторка — само зрозумілим, що ввійшли туди і жінки. Але знову ж і тут не відігравав ролі той принцип, що в Центральній Раді має бути заступлене й жіноцтво, а вибирали тих жінок тому, що вони на те своєю попередньою працею дійсно заслужили”.²

І так бачимо, що українські жінки на Наддніпрянській Україні користувалися правами, за які галичанки шойно починали боротися. Не диво тому, що галицьке жіноцтво “просто лякалось своїх сестер українок, зі стриженим волоссям, скромним вбранням, запальною мовою і багатством знання. Ще Леся Українка переїжджаючи через Галичину в 90-их роках вжахнулась звичаїв галицького суспільства у відношенні до жінки і назвала це азіятщиною”.³

Перші два журнали для жінок появились в Галичині ще перед офіційним початком емансипаційного руху. Обидва журнали *Лада* (1853) і *Русалка* (1868-1870) видавав мужчина Северин Шехович (1829-1872), москвофіл, колишній редактор газети *Галицкая Зоря* і пропагатор уведення “латинки”. Мова обох журналів була українсько-російською сумішшю, хоч сам редактор уважав, що пише він чистою російською мовою. Журнал *Лада* мав підзаголовок “письмо поучительное русским девицам и молодежи в забаву и поучение”. Журнал *Русалка* мав ще краший підзаголовок — “письмо для красавиц”. В обох журналах редактор друкував статті на тему завдання та призначення жінки як от:

“Так вы доньки святой Руси! станьте достойными каплантами Лады — старословянской богини любви и красоты женской”.⁴ Траплялися й такі міркування: “Женщину сотворил Бог

1. Ч., О., “Жінка в Центральній Раді”, *Наше Життя*, ч. 1, 1953, стор. 3.

2. Кононенко, Харитя, “Жінки Великої України”, *Нова Хата*, ч. 8, 1937 стор. 1.

3. Деркач, Марія, “Ті, що творили “Перший Вінок”, *Жінка*, ч. 8/9, 1937, стор. 2.

4. Кобринська, Наталя “Руське жіноцтво в Галичині в наших часах” в кн. *Вибрані твори*, Київ, 1958, стор. 328.

чувствительнейшу и слабшу; она должна усмирять, смягчивати, ушасливляти смелого мушину. Дикий, пасмурный был бы свит, если бы жили в нем только самии мушины, но ленивый и бездеятельный, если бы наполняли его только сами женщины”.⁵ Друкувалися в журналах теж повісті, вірші, поради — косметичні, куховарсько-господарські, новинки з моди, різні “поученія” і життєві поради як ось:

”Правило замужства. Дуньчикъ поведеа: девицы низше 20 летъ должны ити замужъ за старшого отъ себе; девицы низше 30-ти летъ за рівнолетныхъ, а сороклетнии должны брати, що трафится”.⁶

Обидва журнали довго не вдержалися, сам редактор незабаром помер і так закінчилася перша спроба з жіночими часописами.

Галицьке жіноцтво почало емансипаційну акцію завдяки Наталі Кобринській і малій групі жінок, організуючи перше жіноче товариство в Станиславові 7 жовтня 1884 року під назвою “Товариство Русских Женщин”. Ціль товариства була за словами Кобринської досить скромна:

”Ми поклали собі метою впливати на розвій жіночого духа через літературу, бо література була все вірним образом ясних і темних сторін суспільного ладу, его потреб і недостатків... Особливо ми, жінки, терпимо... Поступовці уважають нас за недорослих до їх понять, а непоступовці — за відбіглих від їх виображень. З того виробився великий і ухибляючий жіноцтву пересуд, що начитане лиш баламутить жіночий ум”.⁷

Перша жіноча організація викликала сполох серед галицького громадянства, яке звикло думати, що всяким ладам, русалкам і красавицям до щастя більш нічого не потрібно як господарство, кухня, діти, мода. Але й більшість жінок не були ще впевнені у свої власні сили і тільки мала групка жінок з Наталею Кобринською на чолі відчула розпачливість жіночої ситуації. Цей розпач найсильніше вчувається в словах Анни Павлик, сестри Михайла Павлика, громадського і політичного діяча. Анна Павлик важкою працею здобула освіту, пізно навчилася писати і читати. В одному із листів до свого брата писала:

5. Там же, стор. 329-330.

6. *Русалка*, 1868. Передруковано в журналі *Жіноча Доля*, ч. 12/13, 1934, стор. 13.

7. Кобринська, Наталя, “Про первісну ціль товариства руських жінок в Станиславові,” в кн. *Вибрані твори*, Київ, 1958, стор. 316-317.

116 "Господи, кобих так хлопцем! У світ бих пішла та просила людей. Навчіть мене що, бом така дурна!"⁸

Перше жіноче товариство стягало на себе від галицького громадянства різні наклепи, осуди, насмішки, підозру в атеїзмі, а Наталю Кобринську прозвали "жіночим рабіном". Але і всередині самого товариства почались непорозуміння, бо самі члени не зрозуміли вповні цілі товариства і, як сам Іван Франко писав: "стали підкопуватися під програму товариства, бажаючи повернути його діяльність на улюблену стежку української інтелігенції — на притулки і постачання вбогим дітям спідничок та панчішок, словом, бажаючи з товариства освітнього для культурної праці, зробити товариство філантропічне".⁹

Проте, Кобринська не піддавалася і дотримувалася своєї наміченої програми. Одним з її найголовніших плянів було видати жіночий альманах. Якщо створення жіночої організації викликало сполох серед галицького громадянства, можна собі уявити, яка була реакція, коли Н. Кобринська почала заходи для видання жіночого альманаху. Цей альманах *Перший Вінок* став справжнім предтечею жіночої преси. Іван Франко був редактором цього видання, хоч це тримали в таємниці перед членами товариства, бо в той час Франко вважався "непевним" та "небезпечним". Члени товариства почали збирати гроші на видання альманаху, але коли довідалися, що альманах редагує Франко, покvapно за зібрані гроші купили чашу для станіславівського єпископа Пелеша. Доручивши чашу, заявили єпископові, що вони, як представниці жіночого товариства, солідаризуються вповні з церквою і що ціль товариства змінено. На це єпископ відповів: "Щкода, бо оскільки знаю, ціль товариства була гарна".¹⁰

Видання альманаху було майже пропашою справою, коли на допомогу з Наддніпрянської України прийшла Олена Пчілка, яка підтримала видання матеріально й морально, збагачуючи його зміст своїми творами і працями інших письменниць.

Перший Вінок вийшов 1887 року і містив твори 17 письменниць. Шість з Наддніпрянської України, й одинадцять з Галичини. Ширші кола жіноцтва не прийняли видання з

---

8. Деркач, М., цит. стаття, стор. 4.

9. Франко, Іван, *Твори в 20-ти томах*, Київ, 1955. т. 16, стор. 128.

10. Величко, Ірина, "До генези видання першого жіночого Альманаха "Перший Вінок", в альманаху *Жіночої Долі* на 1929 рік, стор. 37.

зацікавленням, а чоловіки насміхались та глузували. Один тільки 117
Іван Франко написав позитивну критику.

Не зважаючи на це, Н. Кобринська ще два рази пробувала видавати журнал для жіноцтва. Видала три випуски *Нашої Доли* (1893, 1895, 1896), але не здобула підтримки, бо загал жіноцтва ставився далі байдуже до цієї справи. Євгенія Ярошинська писала з цього приводу до Михайла Павлика таке:

“...Ви кажете, що суть вільнодумні жінки, щодо публічної моральності то вони суть, але в інших ділах, то в їх розумах ще тьма кромішня. Та й не приходить до них з другими ділами, бо зараз назвуть тебе ще якоюсь дивачкою, що хоче світ перевернути. Нам добре так — кажуть: “Доки ми ще годні своїх чоловіків дурити, нащо нам інших устав”.¹¹

Після кількох невдач, спричинених байдужістю більшості жіноцтва, Кобринська вже більше не пробувала видавати жіночий журнал і взагалі відійшла від жіночого руху.

Чергову спробу видавати жіночий журнал зроблено з початком двадцятого століття. З 1892 року існував у Львові “Клюб Русинок”, до якого могли належати замужні жінки чи жінки середнього і старшого віку. Молодим дівчатам вступ був заборонений. Клюб Русинок займався гуманітарною та філантропічною працею. І хоч були спроби дещо зінтелектуалізувати працю Клубу, проте “плян самоосвіти членів шляхом лектури і лекцій” викликав багато спротиву і навіть обурення серед самого жіноцтва. “Ми вже за старі, щоб вчитися” — говорили, а деякі грозили, що випишуться з Т-ва.¹² Молоді дівчата, які поверталися до Львова після закінчення середніх студій у Кракові чи деінде, не знаходили для себе місця, а енергії й охоти до праці в них було багато. Це і спонукало групу молодих дівчат заснувати свою власну організацію яка й постала 1901 року у Львові під назвою “Кружок Українських Дівчат”. Громадянство зареагувало дуже критично на створення такого товариства і в пресі зразу появилися голоси обурення, а то й висмівання.

Як згадує одна із перших членок Кружка: “...старше громадянство, зокрема батьки, вважали створення окремого дівочого товариства революціонерським зривом, що безпосередньо загрожував “доброму тонові”,... Самоосвіта, що її висували ініціаторки як головну ціль, була, хто зна, чи не найгрізнішим страховищем, що загрожував дівчатам утратою

11. Ярошинська, Євгенія, *Вибрані твори*, Київ, 1958, стор. 375.

12. Шепарович, Олена, “У нашої Сеніорки,” *Жінка*, ч. 5, 1935, стор. 2.

118 цього, що під тодішню пору вважали найбільшою прикметною дівчини, а саме скромности й несвідомости”.¹³

Проти товариства почала виступати також й академічна (студентська) — молодь. Кпини із товариства почали друкуватися на сторінках гумористичного журналу *Комар*.

Першою головою “Кружка” була Дарія Шухевич-Старосольська. По кількох роках інтенсивної праці “Кружок” здобув визнання старшого громадянства і належати до “Кружка українських дівчат” стали уважати за почесь. З поширенням праці виникла потреба жіночого журналу. Так постав жіночий журнал *Мета*, перше число якого вийшло 1 березня 1908 року. Ціль журналу була: “розбудити загал жіноцтва до суспільного життя та zorganizувати його в ряди свідомих жінок горожанок”.¹⁴

Редакторкою *Мети* була Дарія Шухевич-Старосольська. На жаль жіночий журнал й далі не добився ні моральної, ні матеріальної підтримки і перестав виходити 1909 року. На добавок, молоді дівчата, які взялися до цього діла з великим запалом, не мали ще досить досвіду в цих справах. Олена Пчілка, яка привітала перше число *Мети* написала їм “бажаю вам більше успіху, як поспіху”.¹⁵

В час української державности в днях 14-20 вересня 1917 в Києві відбувся з’їзд жіночих організацій. Як пише про це Н. Дорошенко-Савченко “наслідком з’їзду організовано “Український жіночий союз” з централею в Києві і філіями по різних містах та зі своїм органом *Жіночий Вісник*”.¹⁶

Жіночий Вісник був двотижневиком і виходив, мабуть, тільки в 1917 році. Завдання журналу було “координувати жіночу громадську працю”.¹⁷

Перша світова війна припинила тимчасово дальший розвиток жіночих організацій та жіночої преси. Перша повоєнна спроба видати жіночий журнал припала на 1919 рік. В-во “Вперед” почало видавати журнал *Нова Мета*, редакторкою

13. Бережницька-Будзова, Олена, “Кружок українських дівчат.” *Нова Хата*, ч. 5, 1939, стор. 3.

14. Бережницька-Будзова, Олена, “Кружок українських дівчат”. *Нова Хата*, ч. 7/8, 1939, стор. 7.

15. Залізник, Олена, “Початки українського жіночого руху” в альманасу *Срібний вінок: Ювілейний збірник Союзу Українок Америки, 1925-1950*, Філядельфія, 1950, стор. 26.

16. Дорошенко-Савченко, Н., “Жіночий рух на Наддніпрянщині”, *Свобода*, 31 грудня 1951, стор. 5.

17. Животко, Аркадій, *Історія української преси*, Регенсбург, 1946, стор.

якого стала Дарія Шухевич-Старосольська. Журнал спершу виходив, як двотижневик, згодом, як місячник, від 1919 до 1920 року з перервами. Журнал був призначений для робітничого жіноцтва. Але по короткому часі журнал опинився в скрутному матеріальному положенні і мусів припинити видання. Редакторка журналу так схарактеризувала ситуацію:

"Коли ми розпочинали наше видавництво, ми рішили звернутися до всього жіноцтва. "Наша Мета" мала бути органом всього жіноцтва без огляду на суспільні чи партійні різниці. Ми звернулися передовсім до образованого жіноцтва... Але успіхи показалися далеко не такі, як ми надіялися. Ми не зустріли завзятих ворогів, але ми не нашли також багато прихильниць... Загал жіноцтва остав глухий на наш голос..."¹⁸

В міжчасі Галичина почала повоєнну відбудову і перебудову. Зроджувалися нові пляни і населення було повне надій. В такій будуючій атмосфері жіноцтво теж започаткувало свою працю, скликаючи Перший повоєнний всеукраїнський жіночий з'їзд на 22-23 грудня 1921 року. І хоч польська влада закрила з'їзд ще першого дня наприкінці доповіді Мілени Рудницької, наслідки з'їзду були дуже корисні в організаційній ділянці. Тодішня преса поставилася до цієї події досить позитивно.

Після з'їзду жіноцтво широко розгорнуло свою діяльність і на 1925-1939 роки припадає найкращий період в історії українських жіночих журналів.

В 1925 році починає виходити журнал *Жіноча Доля* в Коломиї, що його редакторкою була сенаторка Олена Кисілевська. Журнал був призначений для широких кіл українського жіноцтва. Він популяризував ідеї Союзу Українок, заохочував жіноцтво до організаційного життя. В журналі друкувалися літературні твори письменниць, статті з різних ділянок української культури, статті на тему жіночого руху. Був теж Американсько-Канадійський відділ, в якому містилися дописи українських емігрантів і різні новини з чужих земель. Була теж господарська частина, яка давала багато корисних порад господарям. Журнал ставив собі за мету задоволити різні верстви жіночого суспільства і тому рівень його не був завжди високий, головню, коли йдеться про літературну частину.

В журнали друкувалися часто листи до редакції, писані чоловіками, здебільшого з Канади і з США.

Від 1932 року *Жіноча Доля* почала видавати *Жіночу Волю*, журнал виключно для селянок і від 1934 року *Світ Молоді*,

18. Животко, А., цит. праця, стор. 174.

120 журнал призначений для дівчат. Найкращим додатком до *Жіночої Долі* були щорічні альманахи, які вийшли в 1927-1930 роках з багатим і цікавим змістом.

З 1925 року також почав виходити у Львові другий жіночий журнал — двотижневик *Нова Хата*, що його видавала Кооператива "Українське Народне Мистецтво" (заснована 1922 року). Редактором була найперше М. Громницька і згодом Лідія Бурачинська. Кооператива "Українське Народне Мистецтво" була зорганізована для плекання українського народного мистецтва і пропаганди та збуту виробів народного мистецтва. Завдяки Кооперативі Союз Українок Америки придбав собі взірцеву колекцію народного мистецтва для виставок в Америці і саме ця збірка була недавно викинута з приміщень Українського Інституту Америки його ж управою.

Журнал *Нова Хата* здійснював не тільки програму плекання домашньої культури але й давав багато більше. В першу чергу журнал поширював народне мистецтво особливо в міських побути.

Пристосування вишивки до сучасного одягу, стильове влаштування кімнат — всі ці питання були опрацьовувані знавцями й подавані на сторінках *Нової Хати*. В журналі друкувалися добре підібрані літературні твори. Появлялося багато цікавих статей і всі на високому рівні, між ними "Спомини" Софії Русової, статті В. О'Коннор-Вілінської про Старицьких і Лисенків, проф. В. Січинського з історії українського мистецтва як "Дерев'яне будівництво на Україні", "Українська порцеляна", "Кераміка княжих часів", "Кераміка козацьких часів" тощо, Ігоря Лоського про "Козацькі гостини", "Козацькі весілля". Статті зв'язані з річницями були завжди дбайливо підібрані, не нудні, без повторювання одного й того самого. В місяці лютім, призначенім для Лесі Українки, містилися, наприклад, спомини її матері Олени Пчілки, а в березневім числі появилася стаття М. Рудницького "Шевченко про красуні". Журнал присвячував багато уваги моді, ручним роботам, друкував господарські поради, куховарські приписи тощо.

Нова Хата була видавана завжди в доброму мистецькому оформленню. На виставці ілюстрованих часописів в Празі 1933 року, на якій і українські часописи та журнали були заступлені, журнал *Нова Хата* був відзначений нагородою.

При часописі *Громадський Голос*, який був органом Української Соціалістично-Радикальної Партії, появлявся від 1931 року жіночий додаток під назвою *Жіночий Голос*. Цей додаток

згодом оформився в самостійний журнал і виходив у 1936-1939 роках спершу, як місячник, а згодом як двотижневик у Львові під назвою *Жіночий Голос*, "часопис українських працюючих жінок". Редакторкою журналу була Франка Стахова. Названа партія мала свої "Жіночі Громади" і *Жіночий Голос* уважався їхнім органом. В журналі була вміло підібрана літературна частина. Друкувались тут теж статті на тему виховання дітей, охорони здоров'я, господарські поради. Появлялися суспільно-політичні новини включно з полемічними статтями на партійні теми. Цікаві новини та інформації подавались у відділі під назвою "Світ у вікні і поза вікном". Містилися тут теж звіти з діяльності "Жіночих Громад" в краю та в Канаді і Америці. Журнал був ілюстрований.

З початком 1934 року зорганізоване жіноцтво приступило до підготовки "Українського Жіночого Конгресу", який відбувся в днях 23-27 червня у Станиславові. Скоро після заклику про плян влаштувати конгрес, галицька преса почала широку дискусію не тільки над справою його відбуття, але й у загальному на теми жіночого руху. Дискусія велася, на жаль, необ'єктивно і властиво була атакою на все зорганізоване жіноцтво, на жіночий рух і впливала дуже деструктивно на цілу підготовку Конгресу. Писали в тодішніх часописах м. ін. таке, що вся жіноча емансипація прямує до нічого іншого як тільки до "сексуальної свободи", "права на вільну любов", "реченцеві шлюби", "подружжя на пробу". Доказували, що жіночий рух принесе упадок родинного життя, бо родина має бути самотнім полем діяльності жінки.

З цього приводу писала одна з провідних українських жінок Л. Садовська в паризькому *Тризубі*, органі УНР:

"Та полеміка, яка розпочалася на сторінках галицької преси з приводу конгресу і завдань українського жіночого руху, справляє, думаю не тільки на мене, пригноблююче вражіння. Мимоволі постає питання, чи може пройти успішно Український Жіночий Конгрес, коли громадянство до нього так мало підготовлене, коли знаходяться органи преси, що містять... такі статті, які з'явилися на сторінках "Мети", "Вістей". Коли знаходяться автори, що ігноруючи працю української жінки на громадським і національним полі, хотять звести всі її завдання до ославлених 4 K, — Kinder, Kueche, Kleider, Kirche, в їх тільки модернізованому виданні... Хіба на протязі всієї роботи наших жіночих організацій не доводилось бачити недоцінення нашої

122 праці, нерозуміння її завдань, її легковаження, а то й зневаження”.¹⁹

Проте Конгрес таки відбувся і був дійсно великим здвигом жіноцтва, не зважаючи на всі перешкоди, які робили не тільки польські урядові чинники, але й самі українці.

Під час Конгресу у своїй промові Мілена Рудницька сказала:

”Жіночий рух — які непопулярні стали в нас ці слова в останніх часах... Не менше, як були тому 50 літ, коли їх кинула в галицьке громадянство Наталя Кобринська. Скільки трагічних чи може трагі-комічних непорозумінь і зайвих конфліктів викликає в нас фальшиве розуміння змісту цих слів. Які безглузді тези і твердження про жіночий рух, виголошувані авторитетно самопевно, тоном знавців довелось нам чути в останніх місяцях з приводу Українського Жіночого Конгресу. Моторошно робилося на душі від їх неймовірної ігноранції, поверховности, тривіальности. Скільки неумотивованих закидів, схоплених з повітря, інсинуацій, скільки неоправданих підозрінь, висаних із пальця інвектив, впало під адресою українського жіночого руху. Здавалося хвилинами, що стоїмо там, де стояла Кобринська перед 50-ти роками та що слід зачати наново повторяти те все, що писалося і говорилося у нас на протязі минулого півстоліття. Хіба найкращою відповіддю на всі голоси, які відмовляють українському жіночому рухові права і зміслу існування є наш Конгрес. Він доказує більше переконуючо, ніж найсильніші аргументи і найбільш логічні міркування, що є щось спільне, що нас тут привело і що те спільне сильніше від того, що нас роз’єднує”.²⁰

Одним із вислідів Жіночого Конгресу була поява журналу *Жінка*, видавання якого було схвалене конгресовими резолюціями:

”У справі жіночої преси і видавництва Український Жіночий Конгрес стверджує необхідність видавання поважного жіночого журналу на засадах устійнених Українським Жіночим Конгресом для поглиблення ідеології та консолідації українських жіночих сил. Переведення цієї справи доручаємо Центральному Українському Жіночому Товариству ”Союз Українок” у Львові”.²¹

---

19. Садовська, Л., ”До завдань Українського Жіночого Конгресу”, *Тризуб*, Париж, ч. 15, 1934, стор. 7-8.

20. Рудницька, Мілена, ”Завдання й обов’язки українського зорганізованого жіноцтва”, *Діло*, 28 червня 1934, стор. 4.

21. ”Резолюції Українського Жіночого Конгресу ухвалені в Станиславові 27 червня 1934 року”, *Діло*, 2 липня 1934, стор. 4.

Журнал *Жінка* почав виходити від 1 січня 1935 року, як ідеологічний орган українського зорганізованого жіноцтва, та орган Союзу Українок. Головним редактором журналу була Мілена Рудницька; а відповідальною редакторкою Олена Федак-Шепарович. В увідній редакційній статті журналу стверджувалося, що "він має спеціально важкі і важні завдання в наших відповідальних днях служити з'ясуванню, поширенню і поглибленню ідеології українського жіночого руху, бути зв'язковим української жіночої організації, бути речником і оборонцем думок, прав і змагань українського жіноцтва та його репрезентантом назовні".²²

Від першого числа журнал *Жінка* виступив рішуче, впевнено із своїх позицій й у своїх переконаннях. Багатство і високий рівень матеріялів були неперевершеними. Але й від першого числа пішла на журнал атака з різних кіл, з боку інакше-думаючих політичних діячів, угруповань та часописів. Все ж таки, журнал не зміняв своїх напрямних, не знижував рівня, щоб задоволити загал жіноцтва, а тільки змушував загал жіноцтва підвищуватися до рівня журналу, не згинав спину перед польським урядом, навпаки відважно і голосно обстоював свої переконання, за що ризикував постійними конфіскаціями, а навіть і розв'язанням самої організації Союзу Українок, що і сталося в 1938 році. Але бистра та проворна редакторка журналу і водночас голова Союзу Українок не піддалася так скоро. Зараз після розв'язання Союзу Українок вона зорганізувала політичну жіночу організацію під назвою "Дружини ім. Княгині Ольги", а орган Союзу Українок *Жінка* перезвала на *Громадянку* і під цією назвою він виходив від жовтня до грудня 1938 року. Коли польська влада по кількох місяцях дозволила на дальше існування Союзові Українок, журнал *Жінка* почав знову виходити від січня 1939 року аж до остаточного закриття, яке прийшло для всіх жіночих журналів з вереснем 1939 року.

Багато з редакційних статей у журналі *Жінка* коментували тогочасні політичні та громадські події і деякі з них посьогодні не втратили своєї актуальності. Для прикладу варто зацитувати уривок з редакційної статті, яка появилася в *Жінці* 1936 року п. н. "Наступ і протинаступ":

"... Твердимо, що ми найшлися в цих місяцях на найприкришому закруті нашого історичного шляху... Параліч, що у висліді останніх "потягнень" офіційного "проводу" охопив політичне життя, починає заразливо перекидатись на інші царини. Життя

22. "Думки над часописом", *Жінка*, ч. 20, 1936, стор. 1.

124 культурно-освітніх організацій виявляється більш або менш бомбастичними пописами й походами, яких вартість оцінюють не якістю а кількістю учасників. Духове життя — театр, література, мистецтво — звужується до рямців з-перед війни, коли кожному видану книжку треба було реклямувати, як здобуток, а кожному театральну виставу вважати великим кроком уперід. Манія ювілеїв, під час яких люди й організації приписують собі високі заслуги й вислухують компліментів, грізно попереджує наступ генеральної апатії, стану, коли люди стають ні чорні ні білі, ні зимні ні гарячі, коли все літепліє, кожна хата стає bastіоном задивленого у себе сноба, а нерв національного життя — преса — починає жирувати на будь-чім, на будь-кім, виливаючи на себе помий й цікавлучись більше кулісами конкурентної редакції, як загально-національними справами”.²³

Крім статей з історії жіночого руху в журналі було багато матеріалів про визначних жінок в різних галузях життя — мистецтві, літературі, громадській праці. Ось кілька заголовків: "Жінка в творах О. Мурашка", "Єлисавета Скоропадська — різьбарка", "Жіночий рух на Великій Україні", "Найновіші твори з портретографії Шевченка", "Світогляд Лесі Українки на основі її публіцистичних праць", "В емальєрській робітні Марії Дольницької", студія Юрія Липи "Українська жінка", стаття Миколи Голубця "З життя українського жіноцтва в старому Львові", "Аврора Кенігсмарк і Войнаровський"; багато статей на мистецькі теми писав Павло Ковжун під псевдонімом Марія Пеньковська. В журналі друкувалися також рецензії на різні видання та звідомлення про працю союзянок у краю. Ці звідомлення теж характеристичні, бо — не зважаючи на те, що Союз Українок був поширений по цілій Галичині і Волині, звідомлення відділів та округ були дуже короткі, не розводнені, не забирали більше як дві до три шпальти журналу. Натомість в сьогоднішніх жіночих журналах звідомлення відділів та округ займають не раз чи не третину всього місця, з тим, що членки ще й погрожують, що коли журнал не буде писати про них, то вони не будуть його передплачувати. Журнал був ілюстрований дуже добірними світлинами, які й сьогодні мають велику вартість.

На домагання членок Союзу Українок від 1938 року управа союзу почала була видавати популярний журнал для сільських гуртків СУ під назвою *Українка*. Редакторкою журналу була Марія Струтинська. Журнал був дуже добре редагований з ціка-

23. "Наступ і проти наступ", *Жінка*, ч. 18. 1936, стор. 1.

вим матеріалом, з цінними господарськими порадами і все це було подане на доброму рівні, а не примітивізоване.

З приходом війни всі жіночі журнали припинили своє видавання в 1939 році.

Під час німецької окупації на Волині в місті Костополі, як самостійний додаток до *Костопольських вістей*, виходив жіночий журнал *Українка* від 1941 до 1943 року.²⁴ Журнал маленького формату містив різномірний матеріал і цікаві звідомлення про жіноче товариство "Жіноча Служба Україні", яке було зорганізоване в 1941 році і дуже помагало населенню під час пошести тифу і також в'язням.

Після війни жіноцтво в таборах втікачів Німеччини та Австрії почало знову організуватися і створило організацію "Українські жінки на еміграції". Згодом ця організація стала видавати свій журнал під назвою *Громадянка*, який виходив від 1946 до 1950 року. Редакторкою журналу спершу була Людмила Івченко-Коваленко, а згодом Марія Донцова. Журнал містив статті на загальні еміграційні теми. Друкувались тут твори Катрі Гриневич, Оксани Лятуринської й інших. З переїздом української еміграції до Північної та Південної Америки і в інші країни журнал припинив своє існування.

Розвиток жіночих журналів в Америці та Канаді йшов повільніше, бо до 1939 року галицькі жіночі журнали обслуговували жіноцтво також і поза українськими землями.

В Канаді перший жіночий журнал називався *Робітниця* і виходив від 1924 до 1937 року. Журнал був комуністичного напрямку, друкував статті про робітничі справи, комунізм, атеїзм. Багато статей передруковували з тодішніх радянських журналів. Оспівували Карла Маркса, Сталіна і в загальному провадили типічну комуністичну атаку на націоналістів називаючи їх "Каїнами України" тощо. Були в журналі також господарські й медичні поради.

Організація Українок Канади ім. Ольги Басараб започаткувала була з 1934 року видавання жіночої сторінки при газеті *Новий Шлях*, із якої згодом, з 1950 року, розвинувся окремий журнал *Жіночий Світ*.

Жіноцтво в Америці дуже скоро почало творити різні свої організації, які не завжди жили в згоді. Щойно в 1925 році різні жіночі товариства об'єдналися в Союз Українок Америки.

Джерела про українську пресу подають, що перший жіночий

24. Літописець, О., "Волинська періодика", *Українська книга*, ч. 1, 1972, стор. 20.

126 журнал в Америці почав виходити 1919 року в Чикаго під назвою *Ранна Зоря*. Але, в Слов'янським Відділі Нью-Йоркської Публічної Бібліотеки знаходиться тільки одно число *Ранної Зорі* з 1918 року і на журналі зазначено, що це є Рік I, ч. 3/4, 1918. Виходить, що *Ранна Зоря* почала появлятися 1918 року, а в 1919 році знову почала нумерацію від року першого. Видаваний "Союзом Українського Жіноцтва в Америці" журнал був призначений для просвіти, науки й освідомлення українського жіноцтва на еміграції. Виходила *Ранна Зоря* при допомозі і співпраці громадського діяча д-ра В. Сіменовича. З усіма виглядами на гарне майбутнє газета по кількох місяцях перестала виходити через незгоду і непорозуміння між редакторками.²⁵ Число *Ранної Зорі* з 1918 року цікаве тим, що воно присвячене українській державності й у зверненні до українського жіноцтва "Повсталала вільна незалежна Україна..." закликає українське жіноцтво Америки до боротьби з іншою неволею, неволею неграмотности.

В Нью-Йорку від 1921 до 1923 року виходив журнал під назвою *Робітниця* комуністичного напрямку, "призначений для інтересів української жінчини робітниці в ЗДА і Канаді". Про цей журнал не має згадки ні в *Українській Загальній Енциклопедії* ні навіть в *Українській Радянській Енциклопедії*. *Робітниця* знаходиться теж в Слов'янським Відділі Нью-Йоркської Публічної Бібліотеки і чи виходив цей журнал після 1923 року, не можна устійнити, бо бібліотека має тільки три річники. Можливо, що канадійська *Робітниця*, яка почала виходити 1924 року, була продовженням Нью-Йоркської *Робітниці*. Нью-Йоркська *Робітниця* була на багато крашому рівні ніж канадійська. Редакторка журналу називала себе — менеджер Ганна Осінна. Більшість статей стосувалася питань робітничого руху, становища радянських робітниць тощо.

Союз Українок Америки ще перед появою сучасного журналу *Наше Життя* старався видавати жіночий журнал для свого членства. Заходами Марусі Бек у Дітройті виходив з травня 1934 року журнал *Жіночий Світ*. Проіснував він до квітня 1934 року. В журналі поміщувано твори клясиків української літератури, багато статей на актуальні теми того часу, як "Рятуймо нашу еміграцію від мовного винародовлення", "Викуп українського павільйону в Чикаго" тощо. Багато місця при-

---

25. Кисілевська, О., "Від самого початку", *Жіноча Доля*, ч. 12/13, 1934, стор. 13.

св'ячувалось діяльності і праці Союзу Українок Америки. Була тут теж і англomовна сторінка. Журнал цікавий і вартісний як історичний документ. 127

В Дітроїті, теж за редакцією Марусі Бек, виходив від січня 1939 до серпня 1940 року журнал маленького формату під назвою *Жінка* з підзаголовком "Місячний журнал для українського жіноцтва в Америці". Це був незалежний журнал українського жіноцтва в Америці, проте багато в ньому було про працю США. Журнал подавав короткі вісті з тогочасних подій і на Україні і в Америці. Найбільше уваги присвячувано проблемам української жінки емігрантки. Цей журнал був ще одним цікавим епізодом в розвитку жіночої преси в Америці.

Стаття ця написана з приводу 30-ліття сучасного органу Союзу Українок Америки *Наше Життя*. Перегляд жіночої преси в минулому хай стане дороговказом для дальшого розвитку *Нашого Життя*. В першій мірі, хай наш сучасний жіночий журнал іде тим шляхом, яким ішли такі журнали як *Нова Хата* та *Жінка*.

ЖІНОЧА ПРЕСА В УРСР

Світляна Луцька

Показчиком жіночого руху є його преса. Це бачимо на прикладі українського жіночого руху в Західній Україні, який напереломі 20 стторіччя під австрійською, і згодом польською окупаціями широко розгорнувся, організуючи у своїх рядах свідоме українське жіноцтво й виконуючи величезну національну працю по всіх містах та селах Галичини. Цей рух віддзеркалений у журналах, альманахах, бюлетенях й інших виданнях.

В Українській РСР відбувся зовсім протилежний процес, зумовлений політичними й економічними обставинами. Під претекстом існуючої рівності жінок з чоловіками в УРСР, гарантованої конституцією в усіх ділянках господарського, культурного і громадсько-політичного життя, заборонено всякі форми жіночих громадських чи харитативних організацій. Радянський режим вважає, що українській жінці не потрібні окремі організації, і тому вони не існують. У 1920-их роках комуністична партія почала творити т. зв. "жінвідділи", яких єдиним завданням було мобілізувати жіноцтво довкола актуальних завдань та кампаній уряду й партії — а саме, виконання п'ятирічних плянів продукції. Ці "жінвідділи" проіснували до 1930 року, але не мали характеру громадських жіночих організацій. Вони також не мали своєї преси.

У 1924 р. починає виходити в Харкові українською мовою двотижневик-журнал *Селянка України*, який появлявся до 1931 р., коли назву змінено на *Колгоспниця України* з осідком редакції в Києві. Тираж: 105 000. Журнал видавала Комуністична Партія (більшовиків) України. Переглядаючи пожовклі сторінки цього журналу (він виходив на дуже дешевому, низької якості папері), складається враження, що журнал існував виключно на те, щоб прославляти "великого вождя і батька" Сталіна, дякувати йому за "щасливе" життя на Україні та закликати

українських жінок працювати до нестями, виконуючи й перевиконуючи норми п'ятирічок у ділянці сільського господарства. На сторінках, як приклад для наслідування, були поміщені постійно фотографії передових колгоспниць-стахановок, які подають поради, як краще працювати, щоб дати державі більший урожай. Постійно появлялися статті на теми "Жінки в колгоспах — велика сила", "Вивести 45 мільйонів курчат — справа чести колгоспниці", "Ще краще працюватимемо", "Догляд коней в руках жінок" тощо. В 1931-32 роках, в час штучного голоду на Україні, журнал ряснів такими статтями: "Немає милости злодіям, розкрадачам хліба", "Злодіїв громадського добра розстрілювати", "Доб'ємо куркуля" і т. п.

Обкладинки журналу прикрашувалися портретом Сталіна в різних позах. В журналі постійно друкувалися сторінки "По сталінських місцях", де вивчали в найменших деталях життя вождя. Рідко появлялися статті, які відзначали постаті української історії чи літератури. В журналі також відчувалося підготовку країни до війни, бо для цього відведено окрему рубрику під назвою "Якщо завтра війна", де колгоспниць заохочували вивчати стріляння з рушниці і де появлялися боєві заклики: "У кожную хвилину готові пересісти з трактора на танк!". Поезія в журналі була на дуже низькому рівні. Час від часу появлялися куховарські поради й приписи. Також зустрічаємо статті про здоров'я та гігієну, особливо щодо дітей. Зате часто друкувалися атеїстичні статті та поради, з висміванням релігійних почуттів та традицій колгоспниць. Приглянувшись до світлин, поміщених у *Колгоспниці України*, не можна не помітити суворих, неусміхнених облич цих "щасливих" доярок, свинарок, буряководів, трактористок і телятниць. Обкутані хустками, часто босі, в лихеньких одягах, вони примітивним ручним способом виконують найважчу працю. Комуністична пропаганда, якою переповнений журнал, дуже різюча, криклива і примітивна. Нею просякнутий цілий журнал. Головна нитка, яка тягнеться через усі ділянки: українська жінка — це робоча сила, яка має всю працю віддати партії; в цім сенс її життя й існування.

У січні 1946 року в Києві починає виходити щомісячний громадсько-політичний і публіцистично-художній журнал *Радянська жінка*. Його видає Українська республіканська рада професійних спілок і Спілка письменників України. *Радянська жінка* значно різниться від своєї попередниці, *Колгоспниці України*. Вона редагована в ширшому засягу тем, розрахована на більш вимогливих читачів. Тут уже немає дешевенької

130 комуністичної пропаганди. Це однак не означає, що політична пропаганда взагалі відсутня. Навпаки, її тут чимало — але вона вже більш рафінована, науково опрацьована й одягнута в нові, значно привабливіші шати. Тут прославляють жінку-комуністку-інтернаціоналістку, яка бореться за мир у світі. Під таким гаслом ведеться більшість політичної роботи з жіноцтвом. Ідеали цієї жінки — це космонавт Валентина Терешкова, Анджела Дейвіс і подібні. Співпрацює також журнал з товариством "Знання", яке має в кожній з 25 областей України комітети для лекційної пропаганди серед жінок. В цих комітетах вишколюють лекторів, які у формі доповідей чи гутірок з'ясовують жінкам господарські потреби держави, пропагують атеїзм, марксизм-ленінізм і взагалі ведуть агітаційну політичну працю. Журнал провадить окрему рубрику "На атеїстичні теми", де веде антирелігійну пропаганду та поручає атеїстичну літературу читачам.

Радянська жінка прославляє жінку-колгоспницю та робітницю, не тільки заохочує її до високої продукції, але також вимагає якісної праці. Особливу увагу приділяє молодим дівчатам і підліткам. Для них веде окрему сторінку "Ровесниця", де проводить посилену агітацію, щоб дівчата вступали до професійно-технічних шкіл, тобто здобували середню освіту та ставали кваліфікованими робітницями. Про вищі університетські студії журнал дає дуже скупі дані або і взагалі їх промовчує. Мало того, відраджує батькам посилати доньок на вищі студії, а дуже приманливо заохочує посилати доньок до професійно-технічних шкіл, тобто здобувати звання прядильниць, механізаторів, мулярів і т. п. Як ідеал, українській дівчині ставлять не жінку фізика, лікаря, архітекта, а кращу прядильницю, кельнерку, фабричну робітницю. Постійно ведеться рубрика "Механізатор — професія віку" з такими статтями, як "Робітниче покликання", "Пільги трактористкам" і новинки про нові господарські машини. Щороку організує *Радянська жінка* конкурс на найкращу механізаторку республіки, який широко рекламують на сторінках журналу і вручають переможниці нагороду. Теж варто згадати конкурс п. н. "П'ятирічки нові імена". В рамках цього конкурсу журнал поміщує нариси, оповідання, статті, вірші, фото й малюнки, що познайомлюють читачів з жінками, які "своїми ділами й авторитетом здобули право називатися кращими на підприємстві, у колгоспі чи радгоспі, в навчальному закладі — у всіх сферах

діяльності жінки трудівниці семидесятих років”.* Переможців конкурсу редакція нагороджує грошовими преміями та грамотами. 131

Одночасно в Москві виходить щомісяця розкішно видаваний журнал російською мовою *Советская женщина*, призначений насамперед для потреб російської жінки. Ідеал російської жінки — це жінка з високою закінченою університетською освітою, яка відзначилася в ділянці фізики, науки, архітектури або стала артисткою, балериною, спортсменом чи мисткинею. Ділянку селянки-колгоспниці та робітниці відведено українській жінці або жінкам інших не-російських республік.

Приглянемося до другої практичної частини журналу *Радянська жінка*. Там корисні статті та поради жінкам з питань виховання дітей, охорони здоров'я, родинного побуту, мод тощо. Цим ділянкам відведені окремі рубрики, наприклад: "Юрист відповідає". В них друкуються листи жінок, які ставлять запити в справах законів щодо пенсій, робочої відпустки, сімейного життя, аліментів і т. п. і отримують практичні професійні відповіді. Крім того є куточки здоров'я, косметики, моди. В кожному числі журналу поміщується окрема вкладка п. н. "Додаток", де подані крої одягу з порадами, як його пошити, чи як в'язати на дротах. Тут теж ведеться рубрика "Відповідаємо, консультиємо, радимо". Це поради для господині: як направити швейну машину, провести ремонт у квартирі, як прати деякі тканини і т. п. Ці запити й поради віддзеркалюють домашні умови господині на Україні і дають можливість заглянути в її щоденне життя і турботи. "Додаток" поміщує багатий матеріал про здоров'я родини. Його можна зручно відділити від решти журналу й користати з кроїв для шиття чи рисунків для в'язання. Журнал теж не забуває про гумор і поміщує справді дотепні фейлейтони й карикатури з різних ділянок сімейного життя. Від 1963-73 рр. головним редактором *Радянської жінки* була Нінель Приходько, яка трагічно згинула 1973 року. Під її керівництвом впродовж останніх десяти років ділянка домашнього господарства в журналі значно поширилася, стала різноманітною.

Ця домашньо-господарська частина має великий успіх у читачок і зробила журнал *Радянська жінка* одним з найбільш популярних і читаних на Україні. Він виходить тиражем 1 755 000. Крім гумористичного журналу *Перець* (тираж:

---

*Радянська жінка, Київ, ч. 3, 1973, стор. 25.

132 2 620 000) жодний інший журнал на Україні не виходить таким великим накладом.

Не зважаючи на всю пропаганду, якою переповнений журнал про фіктивну радянську жінку з інтернаціональним обличчям, час від часу проблискує постать української жінки — дбайливої матері та дружини, яка плекає народні традиції, особливо любов до української пісні й вишивки, та передає її своїм дітям. І ця українська жінка в атмосфері русифікації під покришкою інтернаціоналізму береже рідне огнище і передає його в спадку наступним поколінням.

Виходить також у Києві у видавництві "Рекляма", журнал-квартальник *Краса і мода*, присвячений виключно справам моди. Це журнал великого формату, гарно і дбайливо видаваний, на доброму папері, включає багато кольорових ілюстрацій на зразок популярних західноєвропейських журналів мод. Хоч він займається майже виключно справами моди, однаке поміщує сторінку куховарських приписів та сторінку "Наше житло" (умеблювання хати). Як додаток до журналу, долучений аркуш кроїв з кравецькими інструкціями. У загальному журнал робить приємне враження. Виходить накладом 55 000.

Крім цього, появляються в поточній пресі окремі сторінки присвячені жінці. Тут треба згадати, що при газеті *Сільські вісті*, яка виходить у Києві під патронатом Центрального Комітету Комуністичної Партії України, час від часу друкується сторінка п. н. "В сім'ї", яка в рубриках "Домашня енциклопедія", "Слово педагогові", "Радимо приготувати" (куховарські приписи), "Народна аптека", "Прочитай малятам" дає корисні поради господині. Тут також друкуються комуністичні патріотичні статті.

У щоденнім часописі *Молодь України*, органі Центрального Комітету Ленінської Комуністичної Спілки Молоді, приблизно 1-2 разів у місяць виходить окрема сторінка п. н. "Чайка — сторінка дівчат". Тут поміщують рубрики: "Розповідь про сучасницю" (ця сучасниця обов'язково будівельниця, трактористка, штукатурниця, буряковод і т. п.), вказівки, як поводитися в різних життєвих обставинах, модні новинки тощо.

У Польщі при українському тижневику *Наше слово*, що його видає Головне Правління Українського Суспільно-Культурного Товариства у Варшаві, вряди-годи появляється сторінка п. н. "Голос жінки". Вона цікавіше редагована як ті, що їх зустрічаємо в українській радянській пресі. Тут короткі новинки "Для жінок, про жінок", приписи з куховарства, взори, моди, та одна-дві статті з культурної праці жіноцтва в Польщі.

ЖІНОЧА ПРЕСА В АМЕРИЦІ

Марта Тарнавська

Що таке "жіноча преса"? Чи це ті періодичні публікації, що їх видають, редагують, пишуть самі жінки? Чи це преса, що видається для жінок? чи це преса, що пише про жінок? Чи поряд із жіночою існує ще теж чоловіча преса?

"Жіноча преса" — це преса, яка видається для жіночого читача і яка намагається служити його потребам і зацікавленням. Жіноча преса в Америці — це передусім величезний багатомільйоновий бізнес. Великі американські журнали для жінок доходять до яких 50 мільйонів читачів. Цих 50 мільйонів — це колосальний економічний потенціал, це — ринок збуту, що являє собою величезну приману для харчової, текстильної, косметичної промисловости. Шукаючи доступу до цього ринку, промисловість своїми високооплачуваними реклями дає головну фінансову базу для існування і розвитку американської жіночої преси. Видавцями і редакторами великих американських жіночих журналів часто є не жінки, але чоловіки. — Чи існує теж чоловіча преса? Очевидно, існує. Чоловіча преса, по аналогії, це преса, що розраховує передусім на чоловічого читача і служить його потребам і зацікавленням. Такі видання як *Esquire* і *Playboy* можуть служити, як приклади чоловічої преси в Америці.

Але, що таке "жіночі потреби й зацікавлення", яким має служити жіноча преса? — Питання це, м'яко кажучи, контроверсійне. Традиція суспільства, в якому живемо, одначе, має на нього готову відповідь. Це сфера, що її визначають три німецькі "К" — *Kinder, Kueche, Kirche*. Або, якщо дозволити на невеличке поширення горизонтів — це сфера п'яти американських "ф": *family, food, fashions, furnishings* — і евентуально — *feminism*.

Жіноча преса в Америці незвичайно багата і дуже різноманітна. Ядро її творить так звана традиційна жіноча преса, що її умовно назвемо пресою естаблішменту. Саме ця преса має

134 доступ до 50 мільйонного ринку консументів і являє собою велику економічну силу. Але статистика жіночої преси в Америці імponує не тільки мільйоновими тиражами найбільш почитних жіночих журналів, вона імponує теж великим числом і різномордністю інших менше поширених і не таких багатих видань. Мільйонові тиражі свідчать про засяг, вплив і багатство американської жіночої преси; велике число і різноманітність видань говорять про її широкий діапазон, про її кольоритність, живучість і духовий потенціал.

ШИРОКА СКАЛЯ: ВІД ДУЖЕ ЗАГАЛЬНИХ ДО ДУЖЕ СПЕЦІЯЛІЗОВАНИХ

Є в Америці видання, що їх тільки умовно можна зарахувати до жіночої преси. Хоч вони й концентрують свою увагу на ділянках, що по традиції вважалися колись сферою передусім жіноцтва, то читають їх регулярно і чоловіки. Журнали такі, як *Better Homes & Gardens* (наклад: 8 міл.) *American Home* (наклад: 3 міл.) чи такі трішки менше поширені як *House & Garden*, *House Beautiful*, *Harper's Bazaar* мають приціл на ширшу коєдукаційну аудиторію. Тож і так звані "жіночі сторінки" в загальних щоденниках і тижневиках — за висловом одного із визначних журналістів Америки — "куди більш почитні, як редакційні сторінки". Довкола цих жіночих сторінок останнім часом витворилась не абияка контрoверсія: Деякі газети затримують стару традицію і заповнюють свої жіночі сторінки вістками про покази моди, куховарськими приписами та шлюбними фотографіями молодих жінок. Проте є вже чимало газет, які під впливом нового жіночого руху починають впроваджувати на жіночі сторінки інший серйозніший і цікавіший для загалу читачів матеріал. Деякі газети зліквідували жіночі сторінки взагалі, інші підкреслюють свою змінену редакційну настанову зміною назви. В газеті *Лос Анджелес Таймс*, наприклад, відділ для жінок колись називався просто "Жінки", потім назву змінили на "Родина", а тепер він називається "Погляд". У *Вашінгтон Пост* колишній жіночий відділ тепер називається "Стиль", а в газеті *Міннеаполіс Стар* на домагання редакторки відділу "Жіночі вісті" відділ цей зліквідували зовсім і тепер на його місце є "Різноманітності".

Контрастом до цих загальних видань є спеціалізовані публікації, що видаються для якоїсь однієї, часом вузької і нечисленної групи. Сюди належать органи й бюлетені організацій і клубів (напр. *AAUW Journal*, що є органом

Американської Асоціації Університетських Жінок, або National Business Woman, що його видає Національна Федерація Бизнесових та Професійних Жіночих Клубів), етнічні публікації (напр. *Наше Життя*, *Głos Polek*, *Die Hausfrau* чи жидівський квартальник *National Women's League Outlook*) професійні видання (напр. *Executive Woman*) інформативні бюлетені жіночого руху (напр. *Women Today*) і багато інших. Існують окремі видання для таких спеціалізованих груп, як дружини лікарів (двомісячник *M.D.'s Wife*) чи жінки у військовій і дипломатичній службі (*Ladyscom*). Свобода друку, атмосфера статевої сваволі та великий ринок збуту для всякого рода еротичних матеріалів допомагають процвіти цілій низці жіночих журналів, що отверто спеціалізуються в еротичі, і що з них деякі мають навіть порнографічний характер (*Playgirl*, *Viva*, *California Girl*). Існують в Америці навіть видання для жінок-лесбійок (*Gay Sunshine*). Посередині цієї широкої скали, між дуже загальними і дуже спеціалізованими виданнями є преса естаблішменту і преса жіночого визволення.

ТРАДИЦІЙНА ПРЕСА ЕСТАБЛІШМЕНТУ.

Найбільш поширеними і найбільш впливовими жіночими журналами є місячники *Mc Call's*, *Ladies' Home Journal*, *Family Circle* і *Woman's Day*. Кожен із них появляється накладом понад 7 мільйонів примірників і всі чотири орієнтуються на жінку середнього віку, що її головним зацікавленням є родина і хатне господарство. Постійні рубрики в цих журналах включають харчування, моду, устаткування хати, шиття і ручні роботи, медичні поради, етикету, гороскоп. Багато місця віддається косметиці, городництву. Центральною тематикою статей є проблеми родинного життя. Жіночі силуетки в цих журналах — це постаті жінок, що стали славними, виконуючи ролю дружини, коханки чи матері. Тон і стиль матеріалів загальноприступний, популярний. Журнали ці — як зрештою і вся преса естаблішменту — друкуються у вибагливому технічному оформленні, на доброму папері, з розкішними багатокольоровими ілюстраціями. Традиційна їхня орієнтація не завжди задовольняє смак модерної американської жінки. Навесні 1970 року 200 мілітантних феміністок зорганізували 11-годинний протест, "окупуючи" редакційні бюро *Ladies' Home Journal*. Вони домагалися змін у редакційній політиці журналу та права голосу для нового жіночого руху на сторінках естаблішментової жіночої

136 преси. У висліді цього протесту редактор Ladies' Home Journal дозволив групі феміністок зретагувати спеціальний феміністичний додаток і включив його в одне з регулярних чисел. Феміністки вважали це своєю великою політичною перемогою, бо це дало їм змогу донести свою ідею до семи мільйонів читачів. Нові зацікавлення сьогоднішньої жінки та конкуренція між двома найстаршими жіночими журналами Америки — Ladies' Home Journal і Mc Call's викликали останнім часом деякі зміни в редакційній настанові цих двох журналів. Тут починають появлятися і серйозніші матеріяли, до співпраці починають запрошувати авторів із визначним іменем, таких, як наприклад, історики Артур Шлесінджер чи Барбара Тухмен, психоаналітик Еріх Фром чи відомий оборонець консументів Ралф Нейдер. Обидва журнали почали час-до-часу спонзорувати коштовні дослідні проєкти, що стають базою оглядових статей на такі наприклад контroversійні теми, як пілюлі для контролі народин, участь священників у демонстраціях за громадянські права, невірність у подружжі, тощо.

Крім цих чотирьох велетнів, є серед жіночої преси ще кілька менших "мільйонерів" — почитних журналів, що їх наклад перевищує один мільйон примірників. Важливіші з них це — Redbook — місячник, що орієнтується на молодих жінок, зокрема ж на молодих матерів. Цей журнал включає багато белетристики, отверто і серйозно трактує родинні справи, включно із статевою проблематикою. Тон і стиль його ставить дещо більші вимоги до читачів — журнал, мабуть, розраховує передусім на жінок із освітою. Cosmopolitan — це свого роду жіночий Playboy. Він наголошує передусім статеві зацікавлення і статеві проблеми й орієнтується в першу чергу на працюючих поза домом незаміжніх молодих жінок. Є у Cosmopolitan, крім еротики, цікаві регулярні рубрики про нові книжки, нові фільми, нові платівки, трапляються часом цікаві серйозні статті, але назагал тон журналу — сенсаційний і за зовнішньою його рафінованістю скривається поверховність. Cosmopolitan — це яскравий приклад на те, що в новому феміністичному словнику називається "сексплуатація". До мільйонерів належать ще традиційний журнал Good Housekeeping, що містить багато практичних інформативних статей і белетристики і дає місце теж і для гумору, Glamour — журнал присвячений передусім моді і косметичі, Parents' Magazine and Better Family Living, місячник, що займається виховною проблематикою. Крім мільйонерів, є очевидно ще ціла низка інших популярних традиційних видань.

ПРЕСА "ЖІНОЧОГО ВИЗВОЛЕННЯ"

В останньому п'ятилітті на овиді жіночої преси в Америці появилася нова генерація жіночих видань. Породин її новий жіночий рух і створена ним атмосфера суспільного життя, в якому жінка домагається і поступово здобуває собі право бути не тільки дочкою, дружиною чи матір'ю, але теж — і в першу чергу — людиною.

Частина цієї нової преси все ще перебуває в "підпіллі" — тобто не має широкого загального поширення. Видавцями часто бувають невеликі феміністичні групи, повні революційного ентузіазму і фінансової незабезпеченості. Тон цих публікацій часто емоційно наснажений, полемічний, сповнений радикальної реторики. Їх войовничість віддзеркалюється часом навіть у їхніх назвах: напр. *Off Our Backs*, *Good-bye to All That*. Деякі з нових журналів, що пропагують ідею "жіночого визволення", пробують темперувати свій полемічний тон і виходити на ширші води, шукаючи доступу до широкої аудиторії читачів. Соціалістичного напрямку журнал *Up From Under*, наприклад, розраховує на жінок робітничої верстви і друкує серйозні матеріали про проблеми робітничого руху. Такі видання як *Alpha*, *Broadside*, *Women — a Journal of Liberation*, дають забарвлені феміністичною ідеологією огляди літератури, мистецтва й культурного життя із прицілом на освічених жінок з кругів середньої класи.

Серед видань нової генерації найбільшого успіху зазнав журнал *Ms.*, що виходить тепер півмільйоновим накладом і здобув забезпечену фінансову базу. *Ms.* віддзеркалює нову змінену роль модерної жінки, аналізує причини цієї зміни і наслідки її для жінок, для щоденного життєвого побуту, для суспільства в цілому. Матеріали *Ms.* просякнуті феміністичною ідеологією та призначені передусім для освічених "визволених" жінок. В *Ms.* можна знайти багато цікавого й різноманітного, але тут даремне шукати гороскопів, ручних робіт, куховарських приписів, косметичних порад чи ілюстрованих оглядів нової моди. Тоді, як преса естаблішменту дає силуетки жінок, що стали відомими тільки завдяки успіхові їхніх чоловіків — таких як пані Ніксон чи пані Джонсон, *Ms.* пише про визначні жіночі індивідуальності, такі як Вірджінія Вулф, Маргарита Фуллер, Катерина Гепберн чи Белла Абцуг.

В порівнянні до *Ms.*, що його ще можна назвати відносно популярно редагованим та приступним журналом, видання *Women-to-by-of-for and about* має майже академічний характер, а відсутність кольорових ілюстрацій і реклям надає йому ще більшої серйозності. Різницю в редакційній настанові між цим журналом і журналами естаблішменту можна продемонструвати на такому прикладі. В одному із чисел естаблішментового журналу *Redbook* є стаття славетного антрополога, однієї із найвидатніших жіночих постатей двадцятого століття, Маргарити Мід. В *Women-to-by-of-for and about* є теж стаття того ж самого автора. Але тоді, коли в *Redbook* стаття Маргарити Мід говорить про критичні моменти в подружжі і написана в легкому дидактичному тоні — стаття в *Women-to-by-of-for and about* говорить про умови дослідної праці в терені для жінок-антропологів і до якої міри стать дослідника допомагає чи шкодить у здобуванні антропологічного матеріалу. Це стаття, що могла б бути надрукованою і в поважному науковому журналі.

До нових жіночих видань належать ще такі відносно широкого засягу журнали, як *Essence*, що призначений для поступової негритянської жінки та її специфічних проблем та *New Woman*, що своїм наголошуванням еротичних моментів нагадує в дечому естаблішментовий *Cosmopolitan*, але є куди серйознішим, без притаманної цьому останньому односторонності і сенсаційности. *New Woman* — адресований передусім працюючим, незаміжнім, молодим жінкам; він привертає увагу до себе елегантними сенсуальними ілюстраціями та дотепними карикатурами.

Про майбутнє нової генерації жіночої преси в Америці говорити ще мабуть передчасно. Чи втримається вона, чи перемаже? Чи розвинеться вона коштом старої традиційної преси і стане сама колись "естаблішментом"? А чи може занидіє за рік-два і поступово зникне взагалі з горизонту?

Що б не несло зі собою майбутнє, про одне можна сказати вже сьогодні: преса нового жіночого руху в Америці мала і має величезний вплив. Зокрема ж велике поширення і фінансовий успіх журналу *Ms.* довели всім традиціоналістам, що модерної визволеної жінки, яка домагається своїх прав, не можна собі легковажити. Навіть, якби завтра вся преса визвольного жіночого руху перестала існувати, то свіжий вітер, нова атмосфера, що її цей рух впровадив у суспільство, почала провівати вже і крізь вікна традиційної жіночої преси.

АНАТОМІЯ УКРАЇНСЬКОГО РУХУ ОПОРУ

Мирослав Прокоп

Як відомо, на початку 1972 року, поліційні органи СРСР провели масові арешти та інші репресії проти інакшесдумаючих на Україні, в Росії та в інших частинах Радянського Союзу, і таким чином завдали серйозних ударів тому рухові за національну і соціально-політичну свободу. Проміжок часу, що ділить нас від тих подій не надто довгий, тим більше, що, на ділі, репресії не припинилися й досі. Проте, той час достатній для того, щоб сьогодні ретроспективно поглянути на рух опору останнього десятиріччя на Україні, як на суспільно-політичне явище, і пробувати його оцінити.

Насамперед декілька слів про застосовану в цій статті термінологію. На Заході звикли називати боротьбу за національні і громадянські чи релігійні права в СРСР дисидентським рухом, значить виявом непогодження, опозиції проти існуючої соціально-політичної системи. Одначе у відношенні до руху опору в СРСР ця назва далеко неповна, отже й невдала. З лектури самвидавних публікацій видно, що ті, хто в Радянському Союзі не погоджуються з диктатурою КПРС, рівночасно видигають свою власну проєкцію суспільно-політичного ладу, а також міжнародних взаємин.

Ще у ще більшій мірі відноситься до руху опору на Україні, чи в інших не-російських республіках. Головний його акцент покладений на національній свободі, що її повноту можна здобути тільки у власній державі. Можна скептично дивитися на сподівання керівників руху українського опору, що, мовляв, національні прагнення українського народу можна задовольнити в рамках обов'язуючої конституції УРСР, значить в самій УРСР. Протеж, це не міняє факту, що навіть в такому їхньому ставленні

140 їхні дії спрямовані набагато далі, як саме непогодження з існуючим ладом й умовами на Україні.

В такому контексті на Україні, подібно як у Прибалтиці і в середньоазійських республіках СРСР, треба говорити про народно-визвольні рухи, бо домінантне в них національне питання. Ясно, що ті рухи також відкликаються до обов'язуючих догм, формально вони реформістські в соціальному та економічному відношеннях, але їхня ціль насамперед національне визволення. Тому український рух опору останнього десятиріччя — це рух народно-визвольний в неменшій мірі, як були усі дотогочасні українські визвольні рухи та формації дореволюційного і післяреволюційного періоду. Рівночасно, однак, цей сучасний український рух є вужчий від своїх попередників у його тактиці і стратегії. Та про це пізніше.

Якщо ж ідеться про назву руху опору, то на Україні самі його учасники вживали неодностайних назв. Найчастіше говорять про дії тих людей, які виступають на оборону народних інтересів, як про дії активістів, правдоподібно для того, щоб підкреслити елемент акції, чи боротьби тих людей, у протиставленні до пасивності ширших кіл. Є також мова про рух "опору", що видно у назві одного Морозового есею, чи знову про рух самооборони народу.

З назви цієї статті видно, що в ній мовиться про український рух опору, а не про існуючі також на Україні дії російського чи єврейського дисидентського рухів, бо цілі цих останніх тільки частинно подібні до дій українських патріотів і вимагали б окремого розгляду.

Вкінці, про саме поняття анатомії українського руху опору. Відомо, що анатомія — це наука про будову людського організму. Але свою анатомію мають також суспільства і суспільні рухи, отже й український рух опору. Його структуру творять насамперед люди, а далі їхні ідеї. В такому пляні в цій статті буде мова про український рух опору з соціологічного погляду, далі з погляду політичної географії, вкінці, в аспекті його політичної філософії та програми.

Ото ж, хто є ті люди, які в останньому десятиріччі творили, чи й сьогодні, в якійсь мірі, творять український рух опору?

Заки відповісти на це питання, треба на хвилину зупинитись над проблемою джерел. Основними джерелами для пізнання українського руху опору є відомі на Україні, чи в інших республіках СРСР, а також за кордоном, публікації українського самвидаву, отже такі документи як *Інтернаціоналізм чи*

русифікація? Івана Дзюби, збірка *Лихо з розуму* Вячеслава Чорновола, *Репортаж із заповідника ім. Берії* Валентина Мороза, його ж есеї *Хроніка опору* та *Серед снігів*, збірки *Українська інтелігенція під судом КГБ* та *Українські юристи під судом КГБ*, п'ять випусків видання *Український вісник*, а з чужомовних видань *Ferment in the Ukraine*, далі самвидавні документи друковані в нашому журналі та в іншій українській еміграційній пресі. На цих джерелах спираються аналіза і оцінки у цій статті.

Тому, що всі самвидавні документи походять з України, чи взагалі з СРСР, постає питання їхньої вірогідності. Тут треба сказати, що, як досі, усі згадані документи виявилися цілком вірогідними. Тільки у зовсім нечисленних випадках могли виникати сумніви, чи застереження. Так, принаймні, було досі.

Звичайно, названі тут джерела віддзеркалюють тільки частину правди про український рух опору. В них говориться про прізвища учасників чи прихильників руху, про їхні професії, про області України, в яких вони діяли, про їхні домагання і програму дії, але вони не охоплюють ні усіх людей, що мають відношення до боротьби народу, ні усіх теренів, галузей народного життя, на яких ця боротьба ведеться. Бо напевно тільки частину з тих явищ записано у публікаціях самвидаву і ця частинна інформація до нас дійшла. Тому й висновки цієї статті, яка, як сказано, базована виключно на відомих з самвидавної літератури інформаціях, будуть з природи речі неповні.

УЧАСНИКИ УКРАЇНСЬКОГО РУХУ ОПОРУ ІЗ СОЦІОЛОГІЧНОГО ПОГЛЯДУ

Згадані вище документи самвидаву називають приблизно 530 осіб, що їх можна в більшій чи меншій мірі, уважати причетними до українського руху опору, чи самооборони. У це число враховані люди різного типу, у дуже широкому діапазоні, — від, наприклад, засудженого на 14 років позбавлення волі, і широко відомого не тільки в СРСР, але також у світі, Валентина Мороза, до Лідії Орел, або Омеляна Михальчука, прізвища яких мало говорять. Лідію Орел викинули з праці в кіностудії Київського державного університету за те, що у квітні 1965 року вона брала участь в дискусії з питань національної культури, а це зібрання розігнало КГБ, та за співання українських пісень біля пам'ятника Шевченкові в Києві. Знову ж Михальчука усунули з Київського медінституту за те, що він відмовився скласти військову присягу російською мовою.

Далі, до тих 530 осіб зараховані також з одного боку, наприклад, російський письменник на Україні Віктор Некрасов та авіоконструктор Олег Антонов, які підписували петиції до властей з протестами проти переслідування діячів культури на Україні, і, з другого боку, також люди, які були суджені за згодану приналежність до Організації Українських Націоналістів (ОУН), чи до Українського Національного Фронту (УНФ), бо їхні прізвища також названі у самвидавній літературі.

Не враховані натомість до цього числа 530 осіб ті люди, які брали участь в таких масових акціях, як наприклад, протест жителів м. Вишгорода Києво-Святошинського району, що в червні 1969 року вислали делегацію до ЦК КПРС в справі фондів на ремонт і будівництво жител та проти насильств місцевої партійної бюрократії. Тільки частинно відомі прізвища українців, які 1968 року приготували документ під назвою "Звернення творчої молоді м. Дніпропетровська" і вислали його на адресу голови уряду УРСР В. Щербицького, члена секретаріату ЦК КПУ Ф. Овчаренка і секретаря Спілки Письменників України Д. Павличка, протестуючи проти русифікації і брутальної поведінки органів влади у Дніпропетровську. Під документом стверджено, що його підписали кількасот осіб. Не включені тут також невідомі прізвища 64 громадян Києва, які в травні 1967 року вислали протест П. Шелестові та міністрові охорони громадського порядку Головаченкові, у зв'язку з тероризуванням учасників вшановування пам'яті Шевченка біля його ж пам'ятника в Києві. Не враховані в число 530 дисидентів також учасники масових демонстрацій у Львові під час процесів діячів культури в квітні 1966 року, чи й ті сотки людей, які з Києва і з інших міст зібрались 4 грудня 1970 року в Києві на похороні підступно вбитої Алли Горської, або громадяни, які в Космачі, в присутності Валентина Мороза, протестували проти втручання міліції і КГБ. Неможливо також подати точного числа учасників десятків протестних акцій студентів Києва і Львова, або учасників страйків та заворушень у Дніпродзержинську 1972 року.

З цього можна зробити висновок, що, крім відомих із самвидавних документів приблизно 530 осіб, безпосередньо, чи посередньо причетних до українського руху опору, в самообороні народу приймали в останніх роках участь принаймні декілька тисяч осіб, при чому мотивацію їхніх дій творили не тільки національні емоції, але також бажання протестувати проти політичних та соціальних обмежень і тиску.

До яких професій належать згадані 530 людей?

Найчисленнішу групу серед них, бо аж 195, або 34% творять професійна інтелігенція, отже інженери, лікарі, учителі, журналісти. Вслід за ними йдуть робітники — 68 осіб, або 13%, далі учені, в тому професори університетів, доктори і кандидати наук, разом 63 особи, або 12%. Впритул за ними — поети, письменники, літератори — 58 осіб або 11%. Відтак студенти 49 осіб, або 9%, мистці 35 або 7%, священники Української Католицької Церкви в Галичині 25, або 4%, селяни 14 або 3%, один капітан міліції, один матрос та двадцять й одна особа, що їх професій не можна устійнити. На усіх 530 причетних до українського руху самооборони є 79 жінок, або 14%.

Коли мова про вікові групи, то домінуючими в українському русі опору є люди молоді і середнього віку, значить між 25 і 45. Проте, трапляються також молодші і багато старші. Протест 139 громадян Києва 1968 року, про який точніше згадаю пізніше, підписали люди віком між 17 і 70 роками життя.

Серед названих 530 осіб не вчислені діячі різних протестантських груп на Україні, як також учасники окремих виявів оборони віри в колах української частини Руської Православної Церкви, бо це тема, що вимагає окремого дослідження.

Якщо йдеться про приналежність членів українського самооборонного руху до КПРС, то відсоток мінімальний. Тільки в групі, що відома, як група юристів, процес яких відбувся ще 1961 року, на сім засуджених, було чотирьох членів КПРС, тобто Лук'яненко, Вірун, Луцьків та Боровицький. На 20 т. зв. злочинців, що їх дії описав Чорновіл у книзі *Лихо з розуму*, тільки Михайло Осадчий був членом партії, на посаді інструктора у Львівському обкомі КПРС. Ані Дзюба, ані Чорновіл, подібно як і Василь Симоненко, членами КПРС не були. Були натомість вони, як і зрештою більшість діячів руху опору членами комсомолу, у приписаному віці їхнього життя. Малий також відсоток членів, чи колишніх членів ОУН, чи УНФ. Не утворена але тільки плянована Левком Лук'яненком Українська Робітничо-Селянська Спілка мала не більше як сім членів.

Про що говорить професійна і партійно-політична приналежність людей, що мали відношення до українського руху опору?

Те, що особливо вражає — це порівняно велика кількість людей з кіл професійної інтелігенції, себто 34%. Не менше вимовною є кількість учених, значить 13%, а також робітників

144 12%. Ці числа зразу заперечують погляд, наче б сучасний український рух опору був виключно рухом українців, любителів української мови, літератури, історичної старини, як це бувало перед 1917 роком на Наддніпрянській Україні, чи рухом священиків, адвокатів та учителів, як це було в тому часі в Галичині, зрештою у чималій мірі також в міжвоєнному періоді.

Серед професійної інтелігенції, що як сказано, має найвищий відсоток людей причетних до руху опору, поважне число становлять люди не тільки гуманістичних, але й природознавчих наук. Ще більше це видно у групі учених.

До речі, щодо учених, то про них найбільше інформацій маємо з протестного листа проти репресій в Україні, що його вислали в квітні 1968 року 139 мешканців Києва на адресу Брежнєва, Косигіна та Підгорного. Цей документ своїм людським діяпазоном найбільш імпонуєчий. Між 139 підписаними було, м. ін., 28 учених математично-фізичних, біологічних та геологічних наук, 13 гуманістичних наук, 10 членів Спілки Письменників України, 5 членів-кореспондентів Академії Наук УРСР, 4 члени Спілки Художників УРСР, 1 член Спілки Композиторів УРСР і, що також дуже вимовне, 24 робітників Києва. Варто відмітити, що в тому часі, значить 1968 року такі масові виступи були ще можливі, значить тоді можна було зібрати таку імпозантну кількість репрезентативних осіб в Києві, що готові були підписати протестного листа. Після арештів і засудів 1972 і 1973 років таких масштабних виступів української громадськості не було.

Не менше вимовною була участь у тих акціях, чи в русі опору взагалі, робітництва України, дарма, що у відсотковому відношенні їх не можна рівняти з кількістю професійної інтелігенції, чи, головно, учених. Треба, однак, сказати, що інші петиції, чи листи, не є такі репрезентативні, як виступ 139-ох, але і вони знаменують зміну соціальної структури українського руху опору.

В цілому, коли повернемося до первісного числа 530 осіб, чий імена згадуються в самвидаві, то кількість письменників, поетів та мистців, отже 58 та 35 осіб, або 11 і 7 відсотків, виглядає нормально. Натомість негативно мусить вражати число студентів, значить 49 осіб, або 9 відсотків. Низький є відсоток селян в русі самооборони народу, всього 3%, в час коли селянство сьогодні ще творить ок. 44% населення УРСР. Це вказує, що українське селянство не є ще серйозним чинником опору, хоч, звичайно, в ньому, в порівнянні з містом безперечно

більше зберігається українська мова, культура, традиція, і цим воно ще далі творить резервуар здорових сил народу. 79 жінок на 530 згаданих діячів, або понад 14% — це, порівняно, доволі серйозна цифра.

Зрозуміло, що коли я говорю про зміну в характері сучасного українського руху опору з соціологічного погляду, в порівнянні з такими рухами в нашому минулому, зокрема, коли ставлю наголос на професійній інтелігенції й учених природничого, а не гуманістичного профілю, я цим аж ніяк не хочу понизити ролю тих останніх. Бож саме вони формували ідейне і програмове обличчя того руху, отже літературний критик і політичний публіцист Іван Дзюба, публіцист Вячеслав Чорновіл, історик і публіцист Валентин Мороз, літературний критик і публіцист Євген Сверстюк, юрист Левко Лук'яненко, поет, лінгвіст та публіцист Святослав Караванський, і, звичайно, у величезній мірі поет Василь Симоненко, дарма що пережити періоду найбільшого насилення того руху йому доля не судила.

А взагалі, щодо ролі інтелігенції та учених в дисидентському русі, то значення того фактора найкраще розуміє Москва.

Ось у київському *Українському історичному журналі* за лютий 1974 року надрукована стаття М. Є. Добрускіна п. н. "Радянська інтелігенція і націоналістичні фальсифікатори". Там м. ін. читаємо: "Націоналістична преса постійно публікує брехливі матеріали про репресії проти "борців за свободу", "погроми" української інтелігенції, тощо... Націоналістичні верховоди намагаються довести, що викриті на Україні зрадники — це представники "демократичного руху" інтелігенції, студентства, пишуть про якесь "бродіння" серед діячів культури і "непокірливих" українських учених тощо".

ТЕРЕНИ ВИЯВУ УКРАЇНСЬКОГО РУХУ ОПОРУ

А тепер пригляньмось політичній географії українського руху опору, себто територіяльному розміщенню його діячів.

Як можна сподіватися, головні його сили сконцентровані у столиці, значить у Києві й у Київській області, отже на 530 осіб, — 258, значить більше як половина. 116 осіб, або 22% припадає на Львів і Львівську область. Таким чином у тих двох областях, в яких живе приблизно п'ять відсотків українського населення УРСР, було, чи, в якійсь мірі є 73% людей самооборонного руху. Далі за чергою ідуть такі області: Івано-Франківська — 41 особа, або 8%, Дніпропетровська — 24, Тернопільська — 22, отже

146 обидві по 4%, а тоді Донецька — 10 осіб, або не цілих 2%. Волинська і Рівенська по вісім осіб, Одеська, Харківська і Житомирська по шість осіб, Запорізька п'ять, Чернівецька, Полтавська, Сумська і Кіровоградська по три особи, Кримська — дві, а Херсонська, Миколаївська, Чернігівська, Ворошиловградська і Закарпатська по одному чоловікові.

Таким чином ми маємо у згаданих вище самвидавних матеріалах вказівки про розміщення людей українського руху опору в 23 областях. Залишаються ще дві останні, себто Вінницька і Хмельницька області. Це виглядає не менше дивно, як дивними є низькі цифри Рівенської і Волинської областей. Виглядає, що пояснення треба шукати тут радше у недостатці комунікації між місцевими силами опору і тими, хто готовив самвидавні публікації. Натомість добрими зв'язками можна пояснити порівняно високі цифри для Києва. Релятивно добрі є натомість цифри для однієї з найбільш зрусифікованих областей, себто для Донецької, і також для Дніпропетровської.

Тут треба сказати, що приналежність до такої чи іншої області даного учасника руху опору тут визначається не за місцем його народження, але за місцем його праці. Таким чином, Дзюба і Світличний зараховані до Києва, а не до Донбасу, Заливаха до Івано-Франківської області, а не до Харкова, де він народився, Лук'яненко до Львівської області, а не до Чернігівської, звідки він походить.

Зі статистики видно питому вагу Києва, як столиці. З ним і з Київською областю зв'язані не тільки 51% усіх учасників самооборонного руху, але також ті, які сформували його обличчя, дали ідейні й, у великій мірі, організаційні стимули для його росту. Цим я ніяк не хочу поменшити значення західніх областей, зокрема Галичини, чи Волині. Волинь дала рухові опору Валентина Мороза, і це компенсує порівняно меншу кількість інших учасників руху. Галичина дала Юрія Шухевича, братів Горинів, Ігоря та Ірину Калинців, зрештою в тій же Галичині формувався Опанас Заливаха, вона мала вплив також на такі чоловічі постаті руху як Дзюба, Чорновіл, як і на поетичну творчість Симоненка. Але фундаменти руху та його програма таки були поставлені в серці України, а не на її периферії. В Галичину з лівобережної Чернігівщини привіз найбільш далекойдучу політичну програму боротьби народу Левко Лук'яненко. Усе це має свою вимову також тому, що у свій час дехто на Заході, зрештою і в СРСР впевняв, що прагнення до

ПРОГРАМОВІ ІДЕЇ УКРАЇНСЬКОГО РУХУ ОПОРУ

Тепер на чергу приходиться питання програми руху опору, як останній елемент у розгляді його анатомії.

Перед тим декілька слів про проблему мотивації дій учасників самооборонного руху. Що спонукувало тих людей діяти?

В одному з перших документів самвидаву, ще з 1964 року, отже у поширеній на Україні листівці п. н. "З приводу процесу над Погружальським", який зумисне підпалив бібліотеку Академії Наук УРСР, невідомий автор звертався до читачів з закликом: "Думайте!". А далі він перестерігав: "Не втішаймо себе вічною істиною про безсмертя народу — його життя залежить від нашої готовності постояти за себе!"

Знов же Іван Дзюба писав у своєму листі до Шелеста і Щербицького в грудні 1965 року, що "сьогодні українець відданий справі комуністичного будівництва, має всі підстави бути неспокойним за долю своєї національності".

У цих словах Дзюби висловлена і головна мотивація дії руху опору, значить страх за долю нації, що душиться під пресом русифікації та бюрократичного насильства, і рівночасно висловлене головне спрямування руху: боротьба в рамках існуючого соціально-політичного ладу і в рамках його обов'язуючої філософії: побудови комунізму.

Якщо йдеться про перше, то прикладів насильства режиму і розбещености льокальних шовіністів можна черпати повними пригорщами. В 1964 році доцент медінституту в Києві Тельнюва на очах людей осквернила пам'ятник Шевченка. Крилова, "наукова" співробітниця Дніпропетровського історичного музею, під час перенесення могили кошового Запорізької Січі Сірка кричала: "А ви не знаєте, що він був ворогом російського народу"? Під час першого процесу Мороза в Луцьку учителька Анатолія Панас розповіла, що на Криму, де вона вчила, її одверто кидали у вічі "бандеровка" та кричали, що, мовляв, "якщо б жив Ленін, він заткнув би рота національній сволочі".

Ясно, що така шовіністична розперзаність на місцях можлива тільки з благословенства партії, на тлі її анти-українського курсу. Це обурювало всіх, у кого не була знівечена

148 національна гідність, і, що важливіше, мобілізувало також тих, які досі цієї зневаги не відчували.

Так отже родився опір. А ціль його? Дзюба про це писав у своїй книжці ще 1965 року, даючи начебто програму боротьби не тільки для українців, але й для інших не-росіян. Читаємо: "Ліквідація фактичної нерівності, чи фактичного відставання менших націй... недопущення будь-яких переваг однієї нації, однієї мови і культури над іншими в межах СРСР; додержання суверенности республік і... максимальний національно-культурний розвиток усіх республік на ґрунті національних мов, культур, традицій; послідовна боротьба проти російського великодержавного шовінізму..."

Це були рямки, в яких оберталось мислення по суті усіх українських активістів. Найдалі пішов, як я вже згадав, Левко Лук'яненко і його шість товаришів з групи т. зв. юристів, які ще 1961 року, отже на кілька років перед виходом на сцену Дзюби, Чорновола, Мороза, чи інших, поставили перспективу виходу УРСР з Радянського Союзу та накреслили зняряддя боротьби за таку мету, себто утворення політичної партії п. н. "Українська Робітничо-Селянська Спілка". В аспекті розвитку політичної концепції і дії народу немає значення те, що неутворену ще формально партію зразу задушило КГБ, але значення має те, що від часу ліквідації, на початку 20-их років, боротьбістів та укапістів, Лук'яненко зробив першу спробу творити опозиційну партію і під гаслами офіційної ідеології мобілізувати маси до боротьби за самостійну державу. Він перший реально думав категоріями політика, який для боротьби і організації має потребує партії, апарату, кадрів.

Не менше інтересною є програма, з якою виступив Антон Коваль 1969 року у "Відкритому листі" до представників Рад Депутатів Української РСР. Це широка програма боротьби за здійснення прав записаних в радянських конституціях і забезпечення існуючій УРСР тієї позиції, яка їй законно належить в рамках СРСР. Коваль пише про права в галузі економіки УРСР, культури та в галузі державно-політичних відносин. До того ж він вимагає прийняти нову конституцію УРСР, яка на ділі гарантувала б їй "становище суверенної національної держави". Коваль пропонує також цілий ряд заходів для ліквідації найбільш разючих рис поневолення громадян СРСР, а зокрема звільнення політичних в'язнів, ліквідації концентраційних таборів, скасування цензури, дозволу на свобідний виїзд за кордон і подібне.

В іншій площині треба розглядати програму і дії ОУН, чи Українського Національного Фронту, або Українського Національного Комітету. Але вказівки самвидавної літератури в цьому відношенні порівняно скупі, абстрагуючи від того, що там названі декілька десятків прізвищ людей, згодом приналежних до тих нелегальних організацій. Про їхні дії говориться мало. Це зрозуміло, поскільки головний акцент руху опору покладений на боротьбу в рамках обов'язуючих в СРСР законів.

На закінчення декілька слів про успіхи і невдачі українського руху опору.

Насамперед про слабості. Попри всю ширину людської бази, український самооборонний рух залишився переважно рухом інтелігентським. Мова, культура, традиція — були головними рушіями дії, вони були провідними гаслами діячів руху. Подібно також апелі до правовості, гласності, проти безправства диктатури, проти російського шовінізму.

Порівняно менше у діячів українського руху опору було присвячено уваги проблемам насушного хліба, правам робітника і колгоспника, його обороні проти безоглядної експлуатації та приниження. Про це, правда, писали Дзюба, Лук'яненко, М. Горинь та Симоненко — згадати б хоча його потрясаючий вірш "Злодій", подібно як багато писав цей же Дзюба про економічний визиск України Москвою. Але ширшої програми того, як мобілізувати мільйони обезправнених громадян УРСР, — український самооборонний рух не виробив. Колись справедливо критикували ОУН, як також деякі інші українські політичні партії за те, що вони апелювали тільки до національних почуттів, занедбуючи соціальні та економічні аспекти боротьби поневоленого народу. Проте, під час другої світової війни та після неї ОУН свої помилки виправила, чи, принаймні, намагалась виправити.

Не було також в русі наших активістів достатньої уваги для питання стратегії і тактики боротьби, а головне не було пляну боротьби за здобуття влади, встановлення іншої на місце тієї, що існує і поневолює. А без цього ніяка національно-визвольна чи соціальна боротьба не була успішна.

Звичайно, стверджується це не ради обвинувачування самооборонного руху. Інші були умови, інші люди, і замало часу. Натомість ця пригадка потрібна в аспекті плянування тим, хто в майбутньому знову в ширших розмірах підніматиме, починатиме опір і боротьбу.

А позитиви, досягнення?

Вони величезні. Українські активісти впродовж відносно короткого часу, зрушили льодову гору страху і байдужості, тотального маразму і дефетизму, що опанував націю наприкінці сталінського володіння, після розгрому підпілля ОУН і УПА. Так, вони мали для цього частинно пригожий клімат, значить короткий період т. зв. відлиги і десталінізації. Але комусь треба було першому вийти перед громаду і почати її будити. Це вони робили з великою посвятою і відданістю. Що більше, в цей рух вони втягнули ширші кола суспільности, включно зі згадуваними раніше академіками УРСР, членами офіційних спілок письменників, чи мистців.

Заслугою діячів руху опору є й те, що вони сформулювали програму боротьби на найближчий день, в існуючих умовах, вони дали документацію положення нації, політики ворога, документацію, що стала цінним надбанням українців на рідних землях і за кордоном. Подумати тільки, чим була українська справа, і які малі були можливості для неї мобілізувати людей на Україні, чи діяти серед чужинців за кордоном до часу появи праць Дзюби, Мороза, Чорновола, Караванського й інших! Або згадати б величезний вплив поезії Симоненка! В цьому відношенні ті провідники самооборонного руху створили для нашого народу там і для нас тут справжню епоху, відкрили нові горизонти перед українською політикою. Москві вдалося таким чи іншим чином часово унешкідливити для себе Дзюбу, чи Мороза, і Чорновола, але те, що вони написали, значить, їхнє слово живе далі, воно не перестало бути маяком у боротьбі народу.

Вкінці ті люди створили також нові перспективи для української справи ще і в тому, що вони поставили її перед світом як гуманну, поступову, справедливу проблему. Цим вони відкрили нові можливості співпраці з іншими народами, з меншостями України.

ІВАН ДЗЮБА В ЦАРСТВІ ЖДАНОВЩИНИ

Володимир К. Нагірний

Unhappy is he who, as by his own shadow, is frightened by the barking of dogs and mowed down by the wind. And wretched is he who, half-alive himself, begs a shadow for alms.

Осип Мандельштам

Ще в тридцятих роках радянські люди пера з'єднали назавжди літературу з життям, а себе, як творчих людей, з партією Леніна-Сталіна, прославляючи панегіриками "бурхливий розвиток" соціалістичного суспільства — від проголошення найбільш прогресивної конституції до конструкції Біломорського каналу, будівельниками якого були в більшості жертви сталінського терору. Один з перших одописців, що його партія відрядила на Біломорський канал, був, мабуть, Зенкевіч, що його Осип Мандельштам прозвав Зенкевічом-Канальським.

Майже сорок років пізніше український літератор Іван Дзюба, пішов шляхом соціалістичних одописців. Цим разом його партія відрядила не на Біломорський канал, але до міста Жданова, із завданням стати там свідком "народження" ще одного "індустріального велетня" (все ще та гігантоманія) та ввійти в атмосферу "робітничого колективу". Як можна було передбачити, місто Жданов спричинило небуденне враження на Дзюбу. Тут йому вперше "переконливо розкрилася", за що він з вдячністю цитує тов. Щербицького, "інтернаціональна дружба і взаємодопомога братніх народів". Вже при вході в "головний корпус стана" в Дзюби створюється враження, що він знаходиться в "казковому палаці праці". Як знову можна було передбачити, в тому "палаці праці" не тільки ставлять, але й розв'язують проблеми по-казковому. Одна з тих проблем, а її варто тут навести, звучить ось так:

”Як об'єднати понад дванадцять тисяч робітників, техніків, інженерів... сотні молодих ентузіастів, що прибули за комсомольськими путівками з усіх кінців Союзу — в один монолітний і цілеспрямований колектив, який відчував би свою єдність і усвідомлював би свою мету, конкретно б її уявляв і послідовно б боровся за її досягнення. Це була не легка проблема для організаторів виробництва”.

Як тоді розв'язали цю ”нележку проблему” в казковому ”палаці праці”? А ось як:... ”для найефективнішої мобілізації всіх трудівників будови був створений громадський штаб, до якого увійшли представники партійної, профспілкової і комсомольської організацій”. Цей штаб ”здобув велику популярність серед трудівників будови”; він ”став справжнім осередком творчої і критичної думки, гострих громадських сигналів, центром громадської активності багатотисячного колективу”. Важко переоцінити його ролі, — продовжує Дзюба, — бо завдяки йому піднісся ”трудоий ентузіазм”, розгорнулось ”соціалістичне змагання”, ”агітація та популяризація завдань і досягнень”, і т. д. і т. д.

Немає сенсу турбувати читачів *Сучасности* аналізою того ”казкового палацу праці”. Вистачить тут завважити, що та ”нележка проблема”, як рівнож її розв'язка, мають тільки випадкове відношення до дійсности. Вони належать радше до казкового світу, в якому абстрактні категорії (як наприклад, монолітні колективи, громадські штаби) уподібнюються шляхом реіфікації до людей, з такими їх властивостями, як відчуття (єдности), свідомість (мети), уява чи думка. В тому світі адміністративні укази викликають ”трудоий ентузіазм”, а бюрократичні штаби стають ”осередком творчої і критичної думки”. В ньому дійсність набирає всіх познач агіт-казки, й агіт-казка приймається за дійсність. Не випадково тому радянські літератори створили образ країни Рад, в якій роїться від потьомкінських сіл. Парадоксом є тут факт, що вони роблять все це в ім'я ”тісного” чи ”найтіснішого” зв'язку літератури з життям.

Та нас не цікавить поїздка Дзюби в місто Жданов на Донеччині, що є зрештою його вужчою батьківщиною (якщо він з нею ще себе ототожнює). Нас цікавить його ”подорож” в царство ждановщини. Бо Жданов — це не тільки визначний трудівник ”соціалістичної вітчизни”, чи назва міста, але також радянська інституція — духовна батьківщина всіх ”переконаних” радянських громадян. З міста Жданова можна виїхати навіть у саму столицю ”соціалістичної батьківщини”, Москву, в той час, як ”подорож” в царство Ждановщини безповоротна — з нього не

можна ні виїхати (як з міста Жданова), ні втекти (як з в'язниці). Ждановщина є передусім моральним та духовим визначенням — це не ув'язнення людини (фізичне), але поневолення її особистості. Сьогодні вже, здається, не буде помилкою твердити, що в країні Рад можна залишитись людиною, зберегти свою гідність навіть у найбільш варварських умовах концентраційних таборів, як також можна стати "людиною без сумління" та втратити гідність "на волі", втішаючись багатьма соціалістичними благами — від вигідних квартир та дач до лімузин та закордонних путівок. Ось що відповідає Нержін Солженіцина в *Першому крузі* кагебівським наглядачам, коли вони йому обіцяють "свободу" та "апартамент у Москві" за його співпрацю з ними:

"Як ви дійшли до висновку, що я бажаю від вас такого подарунку? Ви починаєте з неправильного кінця. Передусім, признайтеся до того, що не маєте права ув'язнювати людей за їхні погляди, а тоді ми призадумуємося над тим, чи треба вам простити".

Ми не засуджуємо Дзюби, ще до цього на сторінках еміграційної преси, навпаки, ми співчуваємо йому та всім, що їх Главліт та Луб'янка вчать, як і що говорити, писати та думати. Ми стверджуємо тільки факт, що своєю заявою Дзюба вступив у царство ждановщини. Немає причин сумніватися, що цей вибір забезпечить йому повне "право називатись радянською людиною". Ми навіть схильні погодитися з його думкою, що "того 'Івана Дзюби', який дозволяв робити з себе притчу во язицех, який марнував роки життя на політичних манівцях, нема і вже не буде". Від себе ми можемо хіба додати, що в царстві ждановщини немає місця для "того" Івана Дзюби, як зрештою в кожному царстві, де "сліпі", як завважив Солженіцин, "ведуть сліпих". Вистачить зачитувати тут один абзац із заяви Дзюби, щоб ствердити, як скоро він засвоїв стиль думання радянських людей з царства ждановщини:

"З усього, що сталося, я зробив висновок: не можна забувати, що ми живемо у світі жорстокої клясової, ідейно-політичної боротьби, де немає "нейтральної території", де не може бути "трохи" за радянську владу, за політику комуністичної партії, а "трохи" — проти. Невблагана дійсність рано чи пізно поставить перед необхідністю зробити остаточний вибір".

Заперечувати твердження такого змісту ледве чи треба — це вивчені фрази, безнастанне повторювання яких дозволяє "переконаним" радянським людям відрікатися від усякої самостійної та критичної думки. Бо, що значить та крилата фраза, що

154 ми живемо в світі "жорстокої" клясової боротьби? Ми живемо також у світі, про що Дзюба повинен говорити, в якому арешти, закриті суди, концентраційні табори стають освітніми інституціями, чи навіть "каталізаторами" переоцінки особистих поглядів та вартостей. Чи може це також висловлює "жорстоку" клясову боротьбу? Ми живемо також у світі, в якому московський суддя звертається до українського в'язня з ось якою заввагою: "Дайте йому того проклятого українця!" Ми живемо також у світі, в якому українським в'язням забороняють говорити до своїх рідних українською мовою. Чи може це також вияв "жорстокої" клясової боротьби? Чи може це приклад "інтернаціональної дружби" та "взаємодопомоги народів", що їх "новий" Дзюба відкрив у Жданові? Тільки орвелівський "double-speak" може відважитись на подібну інтерпретацію тих фактів, а їх можна навести багато більше, користуючись навіть працею "того" Івана Дзюби. Що значить далі цей манехізм думки та настанови, що його проявляють "переконані" радянські люди тією впертою фразою про "ідейно-політичну" боротьбу, в якій немає "нейтральної території". Якщо навіть приймемо марксієвську, чи радше ленінську тезу про відносність ідей та бачитимемо в ній тільки знаряддя соціальної боротьби, то як тоді пояснити ту абсолютизацію не тільки ідеологічного *ізму*, але радянської дійсності — дійсності до тої міри освяченої, що вона стала неторкальною. Якщо ідеї, вартості, політичні та правні інституції віддзеркалюють соціально-економічну систему (т. зн. соціалістичну базу), то чому "переконані" радянські люди бачать у сталінізмі тільки "культ особи"? Більш того, в царстві ждановщини договорюються тільки до таких абсурдів:

"З тобою і мною поводитись жорстоко. Була зроблена страшна і неймовірна помилка. Все таки люди помиляються, Партія зуміє подолати їх помилки, не зважаючи на те, як високо були поставлені ті, що робили кримінальні злочини. Я вірю в це, я вірю!... Товаришу, ленінська правда живе в Партії".

Розібратися в цій казуїстиці ледве чи можна, хоч сам намір тієї "переконаної" радянської людини тут надто очевидний. Сталін, Берія та тисячі інших були кримінальними злочинцями, але "ленінська правда", носіями якої були ті ж самі кримінальні злочинці, живе та розквітає. Вона живе в партії, що є "непомильною" інституцією, хоч її організатори та високопоставлені достойники були продовж десятиліть кримінальними злочинцями. Цікаво було б дізнатись, де саме жила в ті жорстокі часи "ленінська правда" — у Кремлі, в підвалах Луб'янки, чи

може на якійсь "нейтральній території"? Ту останню можливість варто взяти під увагу, поскільки нам здається, що не тільки "ленінська", але всяка інша "правда" живе саме на такій "нейтральній території". Це цілком не випадково, що в царстві ждановщини дивляться з таким підозрінням на "нейтральну територію". Бо в тому царстві дослівно бояться не лише "ленінської", але всякої іншої правди — найкращим доказом чого є саме праця Дзюби *Інтернаціоналізм чи русифікація?*

Дзюба говорить мовою громадян з царства ждановщини, коли він покликається на такі добре відомі в їх словнику фрази, як "невблагана дійсність", "історична реальність", "необхідність", "єдина можливість" і т. д. В тридцятих роках ці посилання на "історичну необхідність" дозволяли будівникам соціалізму виправдувати (історія нас виправдає) систематичний терор, поголовну ліквідацію суспільних груп та варварське насильство режиму над людиною. Бо сталінізм ще не був тоді аберацією мудрого вождя (культ особистості), але історичною необхідністю. З другої сторони ці посилання на історичну необхідність, що її радянські люди так добре вивчили, позбавляють їх бажання, якщо не здібности, критично розглядати суспільні процеси та їх наслідки, чи робити власну оцінку поточних явищ. В кінцевій аналізі вони відмовляються від власної думки, делегуючи це право "мудрій" партії в Кремлі та виправдуючи її злочини. Шляхом тих радянських людей іде "новий" Дзюба, коли він під претекстом "необхідности" будови прогресивного *ізму* з потьомкінськими фасадами годиться з насильством над українською людиною, її національною культурою, чи навіть з остаточною ліквідацією українського народу, як національної спільноти. Якщо одначе цим посиланням на "невблагану дійсність" та "єдину можливість" він виправдує свій вступ у ждановщину, то це його особиста справа. За це рішення він сам відповідає не перед історією чи фікцією "радянського народу" (бо це рівнозначне з втечею від всякої відповідальности), але перед своїм власним сумлінням.

Тут не місце (зрештою неможливо) входити в мотиви, що спонукали Дзюбу стати трудівником царства ждановщини. Варто призадуматися одначе над його рішенням в ширшому контексті т. зв. покоління шестидесятників на Україні. Яких три роки тому ми пробували оцінити появу того покоління на сторінках *Сучасности*, висловлюючи ось яку думку:

"Вже сьогодні можна... твердити, що В. Чорнів, В. Мороз, В. Симоненко, І. Дзюба, М. Горинь та інші започаткували новий період

в культурно-громадському житті на Україні. Здається, ні одне покоління культурних діячів радянського періоду не може похвалитись людьми з таким почуттям гідності — особистої та національної; тим більше, людьми з такою свідомістю політичного поневолення українського народу. Здається, ні одне покоління тих діячів не зуміло до тієї міри позбутись ідеологічних хомутів, щоб побачити за фасадом офіційних фраз "дрімуче холопство" всіх тих "обивателів", "гвинтиків" та "шановних лакеїв" — на яких така багата кожна деспотія".

Приведена оцінка покоління шестидесятників не визначає його ідеологічно, ототожнюючи поодиноких його представників з певними переконаннями, як наприклад, з націоналізмом, марксизмом та іншим *ізмом*. Що світоглядом різниці існують між ними — згадати хоча б Дзюбу та Мороза, чи у випадку російських дисидентів Солженіцина та Медведєва — того очевидно не можна заперечити. Цього, зрештою, слід очікувати від людей з самостійною думкою. Та, не зважаючи на ці розбіжності між ними, вони творили солідарне середовище критично-думаючих людей, а в певному сенсі унікальний феномен в історії Радянського Союзу. В чому саме проявляється та їх солідарність? Передусім в їх переоцінці ряду явищ радянського життя, а рівночасно з тим в їх критичній настанові до тих явищ. Вона проявляється крім того в їх інтелектуальній орієнтації, в самому ставленні до такої основної проблеми, як людина та її відношення до суспільства. Центральний елемент тієї проблеми зводиться, на нашу думку, до автономії людини — її особистості — в суспільстві, яке забезпечувало б її громадське (правність), моральне (сумління) та інтелектуальне (свобода думки) право самовизначення. Для Солженіцина, наприклад, цей "особистий момент" є дорожчий за життя, поскільки для нього бути "людиною" значить "бути собою".

Таку концепцію людини та її місце в суспільстві поділяють до певної міри також ті дисиденти (наприклад Медведєв), що дивляться на радянську версію соціалізму, як на тимчасове відхилення (сталінську аберацію) та вірять в його відродження шляхом повороту до "вірних" основ марксизму чи лєнінізму. Інакше кажучи, вони обстоюють соціалізм з "людяним обличчям" в його марксівському чи лєнінському виданнях, протиставляючи його сталінізмові. До залогень групи "вірних" (принципово чи прагматично) марксистів-лєніністів, якщо судити після праці *Інтернаціоналізм чи русифікація?*, належить Дзюба. Вже в увідній частині Дзюба доказує низкою цитат, що радянська політика в ділянці національних взаємин розходиться

з теоретичними основами клясиків марксизму, значить Маркса, Енгельса, Леніна. Шляхом тієї конфронтації клясиків марксизму (чи радше їх думок) з радянською дійсністю Дзюба викриває "контрадикції" між "теорією" та "практикою", як також розбіжності між "словами" та "ділами".

Ця увідна частина праці І. Дзюби слабо продумана і непереконлива. Вона становить зіставлення поглядів (інколи випадкових) клясиків марксизму на національне питання, без дальшої застанови над тими поглядами в рамках марксістської доктрини в цілому. Як відомо, ні Маркс, ні Енгельс не виявляли особливого заінтересування національними рухами чи глибшого розуміння до їх культурних та політичних аспірацій (особливо коли йдеться про т. зв. "неісторичні" народи). Для них національна проблема була похідною проблемою, наскільки вони вірили, що з "зникненням клясових антагонізмів всередині націй, зникне також ворожість одної нації до другої" та, що зі "знищенням соціальної експлуатації" буде знищена "експлуатація одної нації другою". Якщо Маркс, наприклад, оцінював позитивно ірландський національний рух, то це передусім тому, що бачив у ньому ще один вияв соціально-клясової боротьби.

Посилання Дзюби на клясиків марксизму створює ряд труднощів (теоретичного та історичного порядку), над якими він не зупиняється, критикуючи національну політику Радянського Союзу. Щоб говорити мовою клясиків (Маркса-Енгельса):

"Якщо вісім мільйонів слов'ян дозволили чотирьом мільйонам мадярів панувати над ними, то цей факт вказує, хто є більше здатним до життя та енергійним — слов'яни чи мадяри. Як виходить, цей "злочин" німців та мадярів супроти сумнівних слов'ян належить до найкращих та найбільш шляхетних діл, якими наш та мадярський народи можуть похвалитись".

Сам факт національного та політичного поневолення тих народів німцями та мадярами, на думку клясиків, збігається з інтересами цивілізації.

"В час, коли... великі монархії були "історичною необхідністю", як можна вважати за "злочин" те, що німці та мадяри з'єднали всі ці малі, покалічені, безсилі національності у велику імперію, дозволяючи їм таким чином брати участь в історичному процесі!.. Це правда, що такі речі не досягаються без насильного придушення національного розвитку, але без сили та залізної безоглядности не можна нічого досягнути в історії".

Якщо вірити клясикам, то всі ці "вперті національності" ці "залишки варваризму" — чехи, румуни, хорвати, серби — щезнуть з лиця землі, включно з їх національними іменами. Вони

158 стануть "інтегральною частиною" великих "історичних народів" шляхом асиміляції та остаточної абсорпції. Бо, як виглядала б історія, запитують Маркс-Енгельс, коли б імперіяльні народи та їх творці — від Олександра Великого до Наполеона — керувались співчуттям чи сантимоном у відношенні до своїх "зігнутих клієнтів". Ті самі клясики виправдують підбиття царською Росією кавказьких та центрально-азійських народів, проголошуючи його "прогресивним" історичним явищем.

Тут не місце заперечувати думку Дзюби, що тільки царські реакціонери були апологетами всеросійського централізму, в той час, як т. зв. "демократи" та інші "прогресивні" елементи проявляли симпатії до культурних та політичних аспірацій неросійських народів. Цей погляд зрештою ні історично, ні фактично неоправданий. В Росії існувало чимало "прогресивних" Манілових, включно з "революціонерами", які з погордою дивились на всякий вияв національної самобутности українського чи інших народів. На це вказує відомий конфлікт Драгоманова з ними, чи менш відома полеміка, яка велась на сторінках *Народної воли*, *Русского Богатства* та інших журналів. Це правда, що "реакційні" Манілови дивилися на національне питання в Росії, як на вигадку німців та австрійців. Та правдою є також, що Маркс та Енгельс трактували національну проблему як "російську вигадку", створену з метою знищити Польщу. Що своєю обороною Польщі, чи її реставрації, вони не мали на увазі національного визволення поляків — це також відомий факт. Але пригадаймо слова Енгельса:

"... Якщо деякі люди кажуть, що вимагати реставрації Польщі значить покликатись на національний принцип, то вони тим лише доказують, що не знають про що говорять, бо реставрація Польщі означає відновлення держави, в яку входили б чотири різні національності".

Це коротке зіставлення думок клясиків марксизму достатньо вказує, що з їх поміччю можна зарахувати деякі народи до Lumpengesindel без "історичного майбутнього", проголосити виникнення імперіяльних держав "історичною необхідністю", а культурне та політичне поневолення інших народів ними, включно з асиміляцією, "прогресивним" та "шляхетним" явищем. Що пророкування Маркса та Енгельса про незавидну долю "неісторичних" народів не сповнилось — це ясно. Від слов'янського Lumpengesindel до африканських готентотів — всі вони не лише не стали безіменними, але багато з них закріпили за собою культурну та політичну самобутність. На смітнику

історії опинились не вони, але їхні імперські асимілятори, за винятком хіба російської імперії з "прогресивною" назвою та не менш "прогресивною" ідеологією. В цій імперії одначе асиміляція зветься по-прогресивному "зближенням народів", мовна русифікація "міжнаціональним спілкуванням" чи мовним "взаємозближенням" та "взаємопроникненням", а зміцнення "єдиної та неділимої" формуванням "соціалістичної вітчизни" та "радянського народу". Та назвати певне явище в радянській дійсності іншим іменем ще далеко не значить впливати на його характер, чи змінити саму дійсність. Тільки академік Білодід, Баграмов та інші радянські чародійники змінюють дійсність магічним порядком.

Історія культурної та політичної емансипації європейських народів останнього століття, деколонізація етнічних груп Азії та Африки, ставить під сумнів ряд поглядів клясиків марксизму на національне питання, якщо не позбавляє їх всякої теоретичної ваги, т. зн. здібности з'ясовувати та розуміти ці процеси. В обличчі того розходження між "теорією" клясиків та "життям" ревідується чи й заперечується теорія. Для Дзюби одначе теорія клясиків — це завершена доктрина — система ідей та тверджень — з позицій якої він критикує "невірну" радянську "практику" в ділянці національних відносин. Чому саме його версія тієї доктрини є "вірною" та яке її відношення до "невірної" практики — важко відповісти. В кожному разі він бажає не лише вказати на розходження між ними, але також виправити "невірну" практику шляхом повороту до "вірної" теорії клясиків марксизму. На думку Дзюби, отже, радянське суспільство — з його політичною й економічною структурою, з його суспільними інституціями та формами співжиття — втілює чи повинно втілювати марксистсько-ленінські принципи (ідеї), поскільки його творці діяли та діють в імені тих принципів, пробуючи вже понад півстоліття зреалізувати їх у житті. Якщо в минулому існували поважні "помилки", наприклад у випадку Сталіна і спілки, то ці "помилки" можна виправити — на думку Дзюби — шляхом повороту до джерел, себто "вірних" принципів марксизму-ленінізму.

Критикувати певні явища в радянському житті з позицій "вірного" соціалізму чи виправляти "помилки" в ньому в ім'я відновлення "соціалізму з людським обличчям" становить, на нашу думку, велике непорозуміння. Бо ні радянська система, ні "практика" її творців не були в минулому та не будуть в майбутньому тільки похідними *із*му in abstracto, навіть якщо цей *із*му

160 вважатиметься "вірним", "людяним", "прогресивним", "досконалим", "шляхетним" і т. д. Не була також похідною певних ідей чи відхиленнями від тих ідей "практика" середньовічних інквізиторів, кальвінської Женеви, кромвелівської "спільноти святих", чи якобінської Франції. Жодні *ізми* — шляхетні вони чи нешляхетні — не тортурують людей, не елімінують поголовно своїх детракторів, запроторюючи їх у в'язниці та концентраційні табори, не перевиховують людей на своїх прихильників в інституціях насильства. Все це роблять не *ізми* *per se*, але люди та групи людей, як носії тих *ізмів*. Чого радянське суспільство потребує — це якраз "гуманізації" тих носіїв *ізму* не шляхом повернення до "вірного" соціалізму, але шляхом встановлення таких умов життя, в яких ці носії не мали б ні *моральних*, ні *правних* можливостей ушасливлювати чи визволяти інших своїм *ізмом*, навіть якщо вони вважали б його найбільш "гуманним" та "прогресивним". Тоді непотрібно буде реабілітувати соціалізм, надаючи йому "людяного обличчя", чи приховувати людське пекло за фасадом ідеологічного раю. Щойно тоді Іван Дзюба перестане "щиросеречно розкаюватись", дякуючи кагебівським опрічникам за його ідеологічне просвічення. Бо ось що він пише у зв'язку з його "арештом і судом":

"Однак воно пішло і на певну користь мені, оскільки стало своєрідним каталізатором тих процесів переоцінки та переосмислення своїх позицій і поглядів, що почалися в мене раніше, але, на жаль, відбувалися надто повільно".

За що Дзюба щиросеречно розкаюється? Хто є каталізатором переоцінки його поглядів? Кому він за це вдячний? Хто врешті все це говорить — чи може голос з царства Миколи I — жертва апологетів царської деспотії з третього "Отделения"? Далеко ні! Жертви царської деспотії відповідали Миколі, як це зробив Пушкін, що він не думає змінити того, що "раз написав". Інші з них повчали Беккендорфа, пригадуючи йому, що автор не робить жодного злочину, коли знайомить приятелів та інших з своєю працею. Забороняти це, писав Жуковський в тридцятих роках минулого сторіччя, значить "забороняти думати". Бо, чи повинен автор, питає він, так довго не апробувати своєї праці, як довго вона залишається без офіційної апробати? Чому ж тоді Дзюба дійшов до висновку — майже сто п'ятдесят років пізніше, — що розповсюджуючи свою працю серед знайомих, він "завдав шкоди ідейним інтересам свого суспільства"? Що зрештою значить та фраза. Суспільство — це

не стадо овець, для якого "ідеологічні пастухи" з поміччю собак 161 та батогів визначають "ідейні інтереси", але групи людей з різними ідейними інтересами.

Заява Дзюби це документ надзвичайної ваги. Це атестат звиродніння режиму, в порівнянні з яким царська влада Олександра II чи Миколи II була гуманною та просвіченою. Навіть найбільш реакційні оборонці автократії, народности та православ'я не відважилися на того роду нахабство над людиною. Це належить до досягнень "країни Рад" — країни, в якій "мудра" партія веде "радянський народ" панує, а соціалізм тріумфує.

Тут саме насувається питання, над яким варто призадуматися Дзюбі, тим більше, що марксистичні залюбки ставлять це питання, аналізуючи суспільні ідеї (особливо немарксистичні). Яку саме функцію виконує марксизм, т. зн. соціалістична доктрина в суспільному та політичному житті Радянського Союзу? В політичній ділянці життя та доктрина обороняє імперський статут Радянського Союзу, раціоналізуючи його політичну інтегральність та ідеологічну єдність більш ефективно, як це робили традиційні ідеології Третього Риму чи панславизму для царської Росії. Під претекстом соціально-економічного визволення народів кожний прояв їх національної самобутности зводиться до буржуазних *змів*. Рівночасно з цим пропагується ідея "соціалістичної вітчизни", яка фактично рівнозначна з русифікацією — мовною та культурною — всіх не-російських народів. Все це не є випадковим явищем. Як доктрина радикальної зміни марксизм-ленінізм втратив свою колишню динаміку в Радянському Союзі. Під сучасну пору ця доктрина легітимізує існуючу систему — систему, інституційна структура якої та організація влади є в основному творами сталінської побудови соціалізму в одній країні. В тому сенсі вона боронить status quo, лакуючи сталінську базу рядом "прогресивних" формул, що їх режимні ідеологи повторяють з ритуальною послідовністю. Вже сам факт посилення на "священні" принципи марксизму-ленінізму, що ним вони користуються, реагуючи на всякий вияв критичної оцінки тої чи іншої інституції — від Главліту до КГБ — вказує на консервуючу роль тієї доктрини. Невипадково тому режимні ідеологи лякаються свободи слова та думки не менше панічно як царські реакціонери, хоч покликаються вони на такі фрази з прогресивної реторики, як "буржуазна свобода", "буржуазна фікція" і т. д. Вони говорять мовою тих самих царських реакціонерів, коли знаходять в

162 критичних думках дискредитацію "влади", "авторитету", "існуючого порядку", виклинаючи їх пропонентів, як "відщепенців", "зрадників" та "психічно хворих", які страждають на "реформаторські делюзії". В їхньому словнику роїться від висловів, що ними так дорожили царські Манілови, таких, як "закріпити", "зміцнити", "єдність", "монолітність", "вірність", та навіть "святість". Врешті, вони говорять мовою, як це роблять цензори з Главліту, що її не посоромилися б тільки Красовський і Ко., з часів миколаївського режиму. Цілком певно нею не говорили такі цензори того часу як Нікітенко та Аксаков (батько).

Нам не відомо, що саме думає Дзюба сказати у своїй роботі, яку він розпочав, "перебуваючи під слідством". З його заяви виходить, що вона має бути "розгорнутим критичним аналізом" не менше розгорнутого критичного аналізу, що його він зробив у своїй праці *Інтернаціоналізм чи русифікація?* Оцінювати критично "критичний аналіз" — це явище зрозуміле для всіх критичнодумаючих людей. Менш зрозумілим є факт, чому саме Дзюба став дивитись критично на свою критичну роботу (*Інтернаціоналізм чи русифікація?*), "перебуваючи під слідством", себто сім чи вісім років після появи цієї роботи. Важко подумати сьогодні, що перебування під кагебівським слідством створює сприятливі умови для "розгорнутого критичного аналізу", навіть, якщо Дзюбі була справді "надана можливість одержувати необхідну літературу з дому, а окремі видання з наукових бібліотек". Чому тоді Дзюба не користав з тої "необхідної літератури", перебуваючи на волі? Чи може справді "критичний аналіз" розцвітає тільки в підвалах КГБ? Якщо прийняти ту останню можливість, то інституція КГБ виконує надзвичайно позитивну роллю, поскільки в її підвалах плакають критичнодумаючих людей. З такої унікальної нагоди повинні скористати передусім усі ті Маланчуки, Білодіди, Козаченки та сотні інших, які протягом десятиріч повторяють безкритично "непомильні" думки "непомильної" партії.

Та цей "критичний аналіз" Дзюби набирає іншого значення, однак, в контексті його заяви. Бо в ній він розправляє свою працю *Інтернаціоналізм чи русифікація?*, як з "хворобливою реакцією", що була виявом "одностороннього підходу" та "неправильного розуміння" національних відносин. В результаті цього він бачив у "чорних барвах національне становище Радянської України". Всі ці помилки Дзюба "недвозначно засуджує", обіцяючи "аргументовано розкрити ... хибність ряду

основних положень тієї колишньої праці”, як рівнож з 163
”принциповістю виступити проти ідеології українського буржуазного націоналізму”. При тому він також обіцяє, що його нова
”праця не припаде до смаку українським буржуазним націоналістам за кордоном”.

Щоб почати з його заключної зауваги, то поскільки нам відомо, буржуазні націоналісти за кордоном не творять спільноти, в якій існує тільки один смак (кулінарний чи ідеологічний), одна ”непомильна” партія, чи одна ”вірна” ідеологія. Але, навіть, якщо припустити, що їм не припадуть до смаку його погляди з нової праці, то це не кидатиме жодного світла на ”хибність” чи ”нехибність” його поглядів. Можливо, що на цей раз вони припадуть до смаку ”мудрій” партії у Кремлі, але це також не підтверджуватиме ні ”хибности”, ні ”нехибности” тих поглядів. Нам здається, однак, що ”новий” Дзюба вважає свої колишні погляди ”хибними” саме тому, що вони не припали до смаку партії та її кагебівським оборонцям, але зате ”припали до смаку буржуазним націоналістам за кордоном”. Якщо Дзюба бачив отже в праці *Інтернаціоналізм чи русифікація?* національне становище на Україні в ”чорних барвах”, то в новій праці цей погляд вважатиметься ”хибним”, поскільки він не припав до смаку ”непомильній” партії в Кремлі. Якщо Дзюба допустив у минулому ”публічні нападки на національну політику комуністичної партії”, то в новій праці він ”принципово” засудить ці нападки та проголосить їх ”хибними” і т. д. і т. д.

Нам невідомо, як закінчиться цей процес ”виправлення помилок”, хоч думаємо, що Дзюба зуміє ”остаточно і назавжди покінчити” з ”хибними” поглядами тільки тоді, коли бачитиме ”соціалістичну країну” в ”рожевих барвах”, чи, кажучи більш популярно, завчить краще відомі словечка: ”жити стало краще, жити стало веселіше”. З власного досвіду він повинен знати, що в країні Рад не дозволяється навіть на талмудське тлумачення марксизму-ленінізму, якщо висновки того тлумачення розходяться з офіційною лінією партії. Найкращим прикладом того є саме його власна праця *Інтернаціоналізм чи русифікація?* Більш того, в країні Рад не дозволяється на конфронтацію дійсності з марксівськими ідеями, поскільки всяку спробу в тому напрямі, що Дзюба знає з власного досвіду, трактується як ”публічні нападки” на партію, її ”керівну роль”, чи ”соціалістичну систему”. Це становить саме те зачароване коло, в якому ”офіційна” теорія освячує існуючу систему, а освячена система в свою чергу боронить ”офіційну” теорію. Відважитися на

164 самостійну (неофіційну) аналізу марксизму-ленінізму — значить стати ревізіоністом; оцінювати критично систему — значить бути її ворогом, що неминуче кінчається обвинуваченням в антирадянській діяльності. Для режимних ідеологів, як зрештою для всіх "переконаних" радянських людей, все це не становить жодних труднощів, бо вони не своїм умом думають. Для них марксизм-ленінізм, як доктрина, зводиться до партійної лінії, яку вони по-папугайськи повторяють, цитуючи "геніяльні" праці, звітні доповіді та адміністративні укази Сталіна (в минулому), Хрушова (в минулому) та Брежнева (сьогодні).

До того "офіційного" марксизму-ленінізму, т. зн. до партійної лінії рішив повернутися "новий" Дзюба, засуджуючи "ряд основних положень" у своїй праці *Інтернаціоналізм чи русифікація?* Говорити тут про "розгорнутий критичний аналіз", як це заявляє Дзюба, значить потурати глумові над собою, як думаючою людиною. Ще складнішою виглядає нам спроба Дзюби засудити ці "помилки", що він їх допустив у субстантивній частині своєї праці, бо в цій частині він не тільки цитує клясиків марксизму-ленінізму, але розглядає національні відносини в Радянському Союзі, покликаючись на факти та інші дані, які стосуються радянського життя. Чи заперечуватиме він ці факти, чи представлятиме їх у "рожевих барвах", чи може промовчуватиме їх у новій праці? Байдуже, яку з тих розв'язок Дзюба вважатиме за відповідну, йому не обминути питання одного з героїв Солженіцина: "як довго я зможу залишитися людиною?" Відповідь на це питання буде моральним та інтелектуальним вибором, т. зн. залежатиме від його власного сумління та почуття інтелектуальної відповідальності. Над цим вибором саме Дзюбі треба призадуматися, як людині та українській людині.

УКРАЇНСЬКИЙ ПАРТІЙНО-ПОЛІТИЧНИЙ СЕКТОР І ЙОГО ПЕРСПЕКТИВИ

Михайло Сосновський

У зв'язку з Другим СКВУ, що відбувся під кінець минулого року в Торонті, розвинулася в нас дискусія на тему місця і ролі політично-партійного сектора в нашому житті на сучасному етапі. Деякі з дискутантів, враховуючи неефективність цього сектора, його фактичний розклад і також поточні потреби і вимоги українських поселень, виступили з думкою про неминучий близький кінець цього сектора, а деякі з пропозиціями поправи відносин на цьому відтинку. Щобільше, в ході цієї дискусії виявилися своєрідні "аполітичні тенденції", мовляв, в актуальній політичній дійсності і з уваги на занепад нашого партійно-політичного сектора — нам треба цілком залишити на боці все те, що має будь-яке відношення до партійно-політичного життя і переключитися на суспільно-культурний і економічний аспект діяльності.

Про незвичайно серйозні труднощі нашого партійного сектора на сучасному етапі — не приходиться багато говорити. Ці труднощі аж надто ясні і відомі для кожного зацікавленого і ніякі заходи з метою виправити "прориви" не можуть ані принести позитивної розв'язки, ні покінчити з небезпечним імпасом. Дуже коротко українське громадянство було під враженням спільної "Заяви" президента УНР в екзилі М. Лівичького та голови Проводу ОУН Я. Стецька, але коли за цією "Заявою" не з'явилися конкретні діла для поправи відносин і консолідації наших політично-партійних сил, розчарування політикою наших політичних лідерів в українській громаді тільки поглибилося, як і зросло недовір'я щодо їхніх справжніх інтенцій. Своєрідним "цвяхом у домовину" сподівань стала поява обіжного листа М. Лівичького з 21 листопада 1973 р., в якому він

166 "вияснює" мотиви спільної "Заяви" його і Я. Стецька. Цей "вияснювальний" чи вірніше "самовиправдувальний" лист говорить сам за себе. З нього бачимо, що мотиви, якими керувалися "договірні сторони", були далеко не такого "ідеального" порядку, як це могло здаватися при читанні тексту спільної "Заяви", чи як їх намагалися представити українському громадянству речники обох груп. Очевидно, все це ще не дає підстав для твердження, що практичні наслідки того роду "Заяви" будуть ніякі, тим більше, що з погляду політичної доцільності було б побажаним, щоб без уваги на фактичні початкові мотиви, на цьому відтинку нашого партійно-політичного сектора таки дійшло до якогось конкретного узгоднення і концентрації наших політичних сил.

Мусимо згодитися з цим, що коли, з одного боку, розбіжності і чвари на нашому партійно-політичному відтинку є серйозним чинником, який гальмує розгортання праці політичного сектора, то не меншою небезпекою можуть виявитися навіть вже в недалекому майбутньому "аполітичні тенденції" з одночасною негачією важливої ролі цього сектора і політичної діяльності взагалі в нашому житті, а в першій мірі, коли йдеться про продовжування наших зусиль і змагань за державно-політичне незалежнення України. З цих міркувань кінечним є не тільки бачити наш політично-партійний сектор у відповідній перспективі, але також усвідомити собі реальні можливості для існування та діяльності наших окремих політичних груп і міжгрупових центрів за межами України. У такому контексті дуже догідну базу для дискусії створює стаття д-ра Романа Борковського "Чи можлива в нас двопартійна система?", а зокрема накреслений ним "модель двопартійності", що його він запропонував як розв'язку на шляху наладнання відносин у нашому політично-партійному секторі.¹

Нав'язуючи в цій статті до думок Р. Борковського, треба на початку ствердити, що його оцінка місця і ролі політично-партійного сектора в нашому житті за межами України є наскрізь позитивна. Він розрізняє між ролями і функціями політичних партій державних націй і націй політично поневолених, вказуючи на те, що у випадку політичних партій поневолених народів "замість безпосереднього змагання до влади виступає боротьба за державність. Партії є організаторами боротьби за державу, і також — в умовах еміграції — за

1. Роман Борковський, "Чи можлива в нас двопартійна система" *Сучасність*, ч. 1, січень 1974, стор. 91-106.

політичний вплив у межах чужої держави. Крім того еміграційні партії мають за завдання плекати державницьку традицію серед свого членства і загалу суспільства... Тільки політичні партії можуть охоронити еміграцію від безперспективних стежок аполітичного культурництва, що відживає в кожній політичній еміграції, як реакція на декон'юнктуру та брак реальних успіхів.”²

Виходячи з такої засади, Р. Борковський одночасно дає аналізу нашого політично-партійного сектора, чи точніше його історичного розвитку і переважаючих в ньому ідеологічних тенденцій та доходить до цікавого висновку про те, що розвиткові тенденції на відтинку нашого політично-партійного сектора йдуть по лінії виразної поляризації на два табори: авторитарно-консервативного і демократично-поступового, що мало б завершитися оформленням у нас “двопартійної системи”. Можна здогадуватися, що сам автор є прихильником “двопартійної системи”, яка, як відомо, розвинулася в англо-сакських країнах. Цій системі він дає перевагу над системою політичного плюралізму, відкидаючи одночасно будь-які тенденції до монопартійності, речником якої на українських землях, коли мова про український самостійницький табір, стала, як стверджує він, Організація Українських Націоналістів (ОУН).

ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ ЯК СОЦІОЛОГІЧНИЙ ФЕНОМЕН

Уклад політичних сил у будь-якому суспільстві розвивається на базі соціальної стратифікації даного суспільства, а не є випадковим явищем. “Ідеї і діяльність людей є зумовлені, — як пише соціолог Райнгард Бендікс, — їхньою соціальною й економічною позицією в суспільстві. Коли велике число осіб займає подібну соціальну позицію, можна припускати, що вони будуть аналогічно думати й діяти. Вони повинні поділяти соціальні й економічні інтереси, що їх видигають у противагу до чи проти інших соціальних груп з допомогою політичної організації і репрезентації окресленого інтересу”.³ Того роду інтерпретація генези політичних груп (партій чи організацій) в якомусь суспільстві має засадниче значення, бо виразно говорить про їхню природу, їхній характер і що важливіше, їхню ідеологію. У кожному випадку йдеться про організовану репрезентацію, чи заступництво специфічних інтересів, а з

2. Там же, стор. 96-97.

3. Reinhard Bendix, *Social stratification and political power* (New York: Randon House, 1967), p. 615.

168 другого боку, про існування в межах кожного суспільства постійного конфлікту між речниками цих інтересів. Ніяка суспільна група не може ефективно змагатися за свої інтереси без відповідної організації, а зокрема без організації немислима політична боротьба чи то за владу у випадку державних націй, чи за державність у випадку націй недержавних. Це прекрасно уточнив Роберт Міхельс, пишучи, що "без організації немислима демократія".⁴

Коли ми спостерігаємо в такому контексті політично-партійне зрізничування суспільства, то тоді можемо належно доцінювати існування таких чи інших політичних груп, їхню потенційну значення і ролі в суспільному житті, і в першій мірі, будемо розуміти, що політичне зрізничування, тобто наявність більшого числа політичних груп у суспільстві, не є явищем, що його можна штучно "розплянувати", чи довільно спрямувати в окресленому напрямку, очевидно, при передумові, що не буде стосовано насильства, як це маємо справу у всіх авторитарно-тоталітарних державах, де того роду питання "регулює" панівний режим. На цьому місці, однак, нас повинна цікавити, перш усього, специфіка співвідношення окремих груп у суспільстві і форми та методи здійснювання природного суперництва, чи розв'язування конфліктних ситуацій. Ця справа важлива особливо тому, бо вона виявляє назовні рівень і характер інтеграції суспільства і тенденції, які на окресленому етапі в даному суспільстві переважають. З цим в'яжеться також і з'ясування реальності чи нереальності "двопартійного моделю" політичного укладу сил у нашому суспільстві, що його запропонував Р. Борковський, зглядно визначення, чи того роду модель вкладається у наше політичне мислення.

Французький соціолог Жерард ДеҐре, розглядаючи взаємовідносини між соціальною структурою і збереженням свободи в межах суспільства, пише про різні можливості в укладі політичних сил: від "атомізму" (мінімальний рівень соціальної інтеграції з наявністю крайнього індивідуалізму) до "монолітності" (максимальний рівень соціальної інтеграції з ліквідацією окремих соціальних груп, тобто форма "монолітного тоталітаризму"). Між однією і другою крайностями ми маємо ще такі ступені соціальної інтеграції, як "багатогруповість" (суспільство з багатьома конкуруючими зі собою групами — "багатопартійна система"), "плюралізм" (суспільство з добре

---

4. Robert Michels, *Political parties* (New York: Free Press, 1962), p. 61.

інтегрованими більшими групами, які репрезентують найсуттєвіші суспільні поділи інтересів і цінностей), "олігархія" (при зосередженні сили в руках специфічних груп). В opinіі цього дослідника, тільки "плюралістичне суспільство" забезпечує "найкращі умови для розвитку і збереження свободи".⁵

УКРАЇНСЬКИЙ ПАРТІЙНО-ПОЛІТИЧНИЙ СЕКТОР

Не є легкою справою дати справді справедливую характеристику й оцінку українських політичних груп на сучасному етапі, враховуючи цей простий факт, що ці групи вирости і так чи інакше сформувалися у відносно ненормальних стосунках на українських землях. Поза коротким періодом української державности в роках 1917-21 та конкретної діяльности в умовах окупації Західних Українських Земель, де після падіння української держави можна було цим групам активізуватися, вони у всіх своїх відмінах не мали поля для потрібного себевияву і розвитку, що вирішально заважило на їхньому особовому складі, їхніх програмах, а що найважливіше — на їхньому характері, як речників специфічних інтересів серед українських народних мас. Ситуація погіршилася, коли ці групи опинилися поза межами України на еміграції, тобто, коли вони цілком втратили свою природну базу без реальних передумов для дальшого росту і розвитку та для конфронтації своїх ідейно-програмових засад серед народу. Умови еміграції, де ще тільки діють українські політичні групи, спричинилися до того, що ці групи з активних політичних партій почали перетворюватися у своерідні політично-ідеологічні "клуби", діяльність яких має радше теоретичний характер без справді реального і справді конкретного зв'язку з народними масами на українських землях, а також з ширшими масами еміграції, яка з роками перетворилася у своїй більшості в поселення, інтегруючися в життя окремих країн з усіма негативними наслідками асиміляційного процесу.

Коли ж ідеться про саме зародження в нас партійно-політичного життя (кінець XIX і початок XX ст.) і його розвиток приблизно до початку 20-их років, то треба ствердити, що цей наш партійно-політичний сектор від самого початку виявив декілька спрямувань у нашому політичному мисленні. Ці спрямування формувалися в атмосфері своерідного ліберального демократизму і можна б припускати, що коли б наш

---

5. Gerard DeGre, Freedom and social structure; Sociological analysis (New York: Harcourt, Brace & Co., 1949), p. 526-529.

170 політичний розвиток не був насильно перерваний, то в нас існували б усі передумови для закріплення серед нашого суспільства радше чіткого політичного плюралізму, а не "двопартійної системи". Ці традиції, хоч не скристалізовані до кінця на Східніх Українських Землях, продовжували зберігатися на Західніх Українських Землях упродовж 20-их і 30-их років, але там опинилися у затяжній конфронтації з новими політично-ідейними концепціями протидемократичного напрямку.

Період між двома світовими війнами, з наявною для нього кризою демократичних систем в Європі, дав поштовх до переключення українського політичного мислення на інші рейки. Маємо тут на увазі прищеплення на українському ґрунті ідей т. зв. елітаризму, що, з одного боку, знайшли своє віддзеркалення у відомій концепції клясократії В. Липинського, а з другого боку, у широко спопуляризованій Д. Донцовим концепції монопартійної організації-ордену (пізніше перейменованої ним у систему "кастократії"), що лягла в основу ідеології Організації Українських Націоналістів, політичної формації, яка у своїх трьох фракціях сьогодні є домінуючою силою в українському житті за межами України, і яка свого часу починала діяти як нелегальна революційна організація.

В. Липинський і Д. Донцов відкинули засади демократії і під впливом їхніх писань та панівних в Європі в тому періоді авторитарноелітарних рухів в українському політичному мисленні і в українській політичній практиці переважила ідея монопартійної монолітності в противагу до системи політичного плюралізму. В постановах Великого Збору ОУН з 1929 р. стверджується, що "покликана до життя Конгресом Українських Націоналістів Організація Українських Націоналістів, побудована на засадах: всеукраїнства, надпартійности і монократизму".⁶ На II Великому Зборі ОУН 1939 року (безпосередньо перед розколом в ОУН) ще яскравіше підкреслено монопартійні тенденції, схваливши постанову, що "основні засади націократії: національна солідарність, надклясовість і протипартійність" і що "існування політичних партій буде заборонено (в українській державі) законом. Єдиною формою політичної організації населення держави буде ОУН — як підстава державного ладу й чинник національного виховання та організації суспільного жит-

---

6. *ОУН в світлі постанов великих зборів, конференцій та інших документів з боротьби 1929-1955 р.* (6. м., Видання Закордонних частин Організації Українських Націоналістів, 1955), стор. 6.

тя".⁷ II Великий Збір ОУН(б) у постановках з 1941 р. (вже по розколі) стверджував, що ОУН бореться "за організацію української держави на основах сильної влади, сильної національної армії й фльоти та одної політичної організації провідного національного активу".⁸ Щойно всередині 40-их років ОУН відійшла з дотеперішніх позицій монопартійності, включаючи у свою програму засаду боротьби за "національне й соціальне визволення, за демократичний державний порядок та справедливий соціальний лад" та "за свободу політичних і громадських організацій". Того роду ідеологічну еволюцію пройшли всі фракції ОУН, що створило передумови для відродження в нас, коли мова про політично-партійний сектор і суспільно-громадське життя в загальному, позитивного ставлення до ідей політичного плюралізму. Очевидно, залишки "монопартійної ментальності" в нас продовжують ще існувати, що знаходить своє віддзеркалення на різних відтинках нашого життя, де приходить до конфронтацій між окремими групами, але ці залишки не визначають уже загального спрямування розвитку нашого національного життя. Зокрема чужими і несприйнятними є ці залишки для українського молодого покоління, яке виросло й виховалося в інших умовах за межами України.

ПЕРСПЕКТИВИ ЕМІГРАЦІЙНОГО ПАРТІЙНОГО СЕКТОРА

На сучасному етапі, тридцять років після останнього великого виходу з українських земель, проблема таких чи інших тенденцій серед українських політичних партій і організацій — справа другорядна. Суттєвою і першочергової ваги справою є питання майбутнього окремих партій і партійно-політичного сектора, як такого. Еміграційна дійсність не створює пригожої атмосфери для діяльності будь-якої політичної групи і сьогодні ми є свідками далекоїдучих змін і перемін в нашому політично-партійному секторі, в першій мірі його послаблення, й у випадку окремих політичних груп чи середовищ — простого їх зникну. З української політичної арени зникають сильні колись соціалістичні групи, переходять до історії групи демократично-ліберального напрямку та їхній антипод — українські консерватисти-монархісти (гетьманці). Найбільшу життєвість ще виявляють

7. *Політична програма і устрій Організації Українських Націоналістів* (б. м., Видання Проводу Українських Націоналістів, 1940), стор. 28-30.

8. *ОУН в світлі постанов* ... стор. 108, 112.

172 націоналістичні фракції ОУН, часово "наймолодша" політична формація, не рахуючи ще "молодшої" УРДП, яка також діє тепер у двох фракціях і виступає речником тієї частини української еміграції, яка вийшла з УРСР після другої світової війни.

Коли сьогодні хочемо говорити про майбутнє українського політично-партійного сектора і коли навіть намагаємося оформлювати моделі його сподіваного розвитку, то мусимо найперше можливо найвиразніше з'ясувати собі деякі реальні факти, що стосуються цього сектора, від яких залежить його таке чи інше майбутнє. "Двопартійний модель" Р. Борковського теоретично цікавий, але його автор повною мовчанкою поминув питання об'єктивних умов, серед яких на сучасному етапі опинився наш партійно-політичний сектор з усіма своїми фракціями і міжгруповими об'єднаннями. Не бере він також до уваги елементу часу, який у нашій ситуації "природним порядком" перерішуватиме цілий ряд справ і проблем, для яких, як могло б здаватися, немає ніякої розв'язки, просто знімаючи їх з порядку дня.

Ми вже відзначали, що українська еміграція, а точніше українська політична еміграція, як ми її знали упродовж останніх десятиріч, приспішено зникає, стаючи або складовою частиною поселень українців в окремих країнах, або маліючи з уваги на постаріння і смерть емігрантів. Українські поселення в діаспорі — це цілком інакше соціологічне явище, на базі якого не можна буде продовжувати у дотеперішніх формах ані організаційної структури, ні здійснювати дотеперішньої політики і діяльності. Зокрема поселення не створюватимуть потрібної бази для українського політично-партійного сектора у цій формі, як він проіснував до сьогодні. Цей сектор своїми початками і своєю ідеологією коріниться на Україні, а на еміграції, за межами України він матиме змогу перетривати так довго, як довго фізично перетривають люди, які його винесли зі собою з України і тут продовжують його зберігати.

Українські поселення в діаспорі пов'язали свою долю з країнами, де ці поселення сформувались і їхнє відношення до українського еміграційного політично-партійного сектора на сучасному етапі практично ніяке. Це зокрема яскраво виявляється, коли ми вивчаємо наші давніші поселення з кількома черговими поколіннями, народженими і вихованими у тій чи іншій країні. Якщо вони за довгі десятиріччя не втратили національної свідомости, якщо вони ще признаються до українського походження, а навіть знають українську мову, то

головною їхньою турботою є справа дальшого власного збереження і розвитку в конкретних умовах даного поселення, шукання відповідей і розв'язок на власні проблеми, що їх висуває перед ними щоденне життя.

Нам треба усвідомити собі той дуже простий факт, що в обличчі цілком об'єктивних умов, на які ми не маємо вирішального впливу, ніяка наша політична партія чи організація, яка в якомусь часі вийшла з України, не має ніяких даних на те, щоб стати реальним фактором у житті такого чи іншого нашого поселення, і тому не може розраховувати на поповнення своїх кадрів на базі цих поселень. В найкращому випадку тільки незначне число одиниць з таких чи інших міркувань можуть виявити готовість ідентифікувати себе з якоюсь українською політичною еміграційною групою, але це не розв'язує питання майбутнього цих груп. Щоб якась наша політична група могла стати реальним чинником у житті котрогось нашого поселення, вона мусіла б безпосередньо включитися в життя даної країни поселення, або інакше — стати місцевою політичною партією. Для цього немає об'єктивних передумов, бо у ніякій країні ми не живемо компактною масою і ніде наша силова позиція не є такою, щоб могла ефективно діяти українська політична партія навіть місцевого порядку. З другого боку, навіть коли б таке і сталося, то тоді така партія була б фактично канадською, американською тощо, а не українською у тому розумінні, як цього ми хотіли б. Для прикладу нагадаємо тут про компактне поселення французів в канадській провінції Квебек. Там вони мають свої політичні провінційні партії, але ці партії є партіями к в е б е к с ь к и м и , а не французькими і ведуть виключно політику по лінії потреб і інтересів французького квебекського поселення. Українські поселення активізуються партійно-політично, наприклад у Канаді, але виключно в системі місцевих політичних партій, займаючи в них часто провідні позиції.

Іншими словами, дійсність, серед якої живемо, така, що український політично-партійний сектор в діаспорі мусить залишатися виключно е м і г р а ц і й н и м за своїм характером, що, очевидно, значно обмежує його можливості, а в першій мірі ставить знак запити над його майбутнім. Ніяка формальна реорганізація цього сектора, ніякі структурально-організаційні зміни не внесуть тут будь-яких засадничих змін, ні не утривають майбутнього цього сектора. На нашу думку, суть проблеми не у розв'язці перестарілих спорів і конфліктів, які

174 продовжують існувати на відтинку цього сектора, і не у тому, чи переможною з цього спору вийде така чи інша ідеологія, а в тому, чи той сектор за час свого існування і діяльності зуміє поширити і закріпити серед найширших мас нашої діаспори українську державницьку ідею й основане на ній бажання продовжувати активну допомогу своєму народові у його змаганнях до волі і незалежності. Справа в тому, що ми не знаємо, як довго ще доведеться нашому народові вести визвольну боротьбу і коли буде відновлена незалежна українська держава. Часово ця визвольна боротьба може продовжатися так довго, що у міжчасі діючі ще сьогодні політичні групи на еміграції цілком втратять свою силу і зникнуть з історичної арени, хоч зовнішня допомога для української визвольної боротьби далі буде потрібна. Коли ж у зміненій обстановці українські поселення будуть підготовані для того, щоб допомогати своєму народові і коли наш діючий під сучасну пору політично-партійний сектор забезпечить для цього передумови, він вив'яжеться належно зі свого завдання. Конечні заходи в цьому напрямку попри поточну практичну зовнішньополітичну активізацію — вичерпують реальні можливості нашого політично-партійного сектора і його ролью на весь час його існування за межами України.

Очевидно, конкретні практичні функції політично-партійного сектора на сучасному етапі, як ми їх розуміємо, в ніякій мірі не виключають чисто теоретичного аспекту діяльності, тобто опрацювання програм і проєктів на майбутнє, розгортання дискусії над тактикою і стратегією визвольної боротьби тощо, про що м. ін. і пише Р. Борковський. Ідеться тільки про те, щоб у процесі теоретичних розпрацьовувань політично-програмових і ідеологічних питань і проблем не випустити з точки зору реальної дійсності і не забути про наші реальні можливості та наші найосновніші завдання.

КООРДИНАЦІЯ НАШОГО ПОЛІТИЧНО-ПАРТІЙНОГО СЕКТОРА

Видвигаючи модель "двопартійної системи" для українського політично-партійного сектора, Р. Борковський водночас вказав на нього, як на один з можливих засобів "нормалізації" відносин на цьому відтинку. Не входячи в дискусію над реальністю того роду пропозиції, ми хотіли б звернути увагу на саму мету. Наш національний інтерес вимагає максимальної координації і консолідації наших матеріальних і людських ресурсів

також і на політичному відтинку. Доводиться ствердити, що партійно-політичне зрізничкування і суперництво, яке продовжується на відтинку нашого партійного сектора, не випливає з наших актуальних політичних потреб, а є продуктом минулого. Знову ж розходження тактичного порядку, коли мова про стосування такої чи іншої тактики на шляху визвольної боротьби, у здоровому суспільстві не повинні створювати причин для взаємного безоглядного поборювання. Треба погодитися з оцінкою Р. Борковського, коли він твердить, що в нас існує "одна національно-державницька ідеологія", коли говоримо про всі наші політичні самостійницькі групи, а коли воно так, то тоді немає реальних підстав для розбиття на відтинку нашого партійно-політичного сектора.

Якщо наш політично-партійний сектор хоче успішно виконати свою роль і коли хоче знайти підтримку найширшого українського загалу, він, передусім, мусить виступити як впорядкована сила. Щораз то дальша атомізація цього сектора, двоєння і троєння існуючих політичних груп, викликає загальне недовір'я, а навіть погорду, мовляв, маємо справу з своєрідним політичним інфантілізмом і тому краще "відполітизуватися". Зокрема негативні наслідки розбиття нашого політично-партійного сектора позначаються на відтинку зовнішньополітичної діяльності, де стільки "репрезентантів" України, скільки політичних партій і організацій чи "центрів". У цьому останньому випадку нам зокрема треба єдиної політичної репрезентації, бо українська зовнішньополітична самостійницька діяльність є сама собою важкою справою, а діяльність з групових позицій її у ще більшій мірі утруднює. Тут ми вже поминаємо питання справді ефективного і раціонального використання наших відносно обмежених матеріальних засобів і людських ресурсів, що ніколи не буде переведене при наявній у нас атомізації нашого політичного сектора, коли кожна група вважає тільки себе речником цілості.

Не входячи в дискусію над питанням про те, чи наше політичне мислення буде розвиватися по лінії пропонованого моделю "двопартійної системи", чи "плюралістичної системи", ми хотіли б підкреслити конечність координації нашого політично-партійного сектора. Для цього таки треба використати покладені ще в 1948 році основи у формі Української Національної Ради з нав'язанням до традицій Української Народної Республіки та пізніших етапів і форм визвольної боротьби, ввівши в структуру та форми і методи діяльності цього центру потрібні корективи, що їх диктує життя. В рамках УНРади може

176 розвиватися концепція "двопартійности" на базі двох напрямків — консервативно-націоналістичного і демократично-поступового, про що пише Р. Борковський. Він робить, однак, помилку, коли розглядає Українську Національну Раду, як "третій бльок", бо цим перекреслює всі можливості на координацію і консолідацію нашого політичного сектора. Якщо Українська Національна Рада має не тільки зберегтися, але й виконати свою важливу функцію українського політично-державного центру, вона не може бути якимсь "ідеологічним" центром, а форумом, на базі якого розвиватимуть свою діяльність всі наші самостійницькі політичні групи і який буде виразником і репрезентантом української державницької ідеї, а не такої чи іншої групової "ідеології".

Справа впорядкування нашого політичного партійного сектора незвичайно актуальна, враховуючи загальну складну ситуацію на відтинку нашої діаспори. Якщо в ближчому часі таке впорядкування не наступить, то політичний сектор в діаспорі остаточно втратить свою останню шансу і зійде з української історичної арени, не сповнивши своєї засадничої ролі за межами України.

ДО ПУБЛІКАЦІЇ ЛИСТА О. СОЛЖЕНИЦІНА І ЗАУВАГ ДО НЬОГО А. САХАРОВА

Нижче друкуємо два визначні документи російського руху опору, про вагу яких говорять імена авторів: найвизначніших і найбільше шанованих у світі діячів цього руху. В цьому ж числі нашого журналу знайдете також статті двох інших видатних російських діячів — Віктора Некрасова та Олександра Єсеніна-Вольпіна.

Олександр Солженіцин — незрівняний і недосяжний у патосі критики російського соціалізму, виявив подиву гідну витривалість і послідовність протягом дванадцяти років, від часу появи Одного дня Івана Денисовича в січні 1962 року до виселення його за межі СРСР. За ці роки за кордоном появилася низка книжок Солженіцина, останньою з яких було найбільш удокументоване обвинувачення вождів російської революції — Архіпелаг ГУЛаг. Тепер появился друком його Лист вождям Радянського Союзу. І знову Солженіцин достоту таки недосяжний у своїй критиці нелюдської природи устрою, який терором накидає КПРС народам Радянського Союзу. Цією своєю якістю Лист, поза всяким сумнівом, відіграє велику позитивну роль.

Але одночасно оце вперше писання Солженіцина викликало збентеження і занепокоєння серед шанувальників його таланту, до яких зачисляємо й ми себе. Вперше бо в Листі він виклав і послідовно уаргументував свою позитивну програму, яка виявилася, на наш погляд, цілком несприйнятною.

Солженіцин піддає вбивчій аналізі ідеологію марксизму, тримаючись за мертву букву якої, вожді СРСР гноблять і винищують підвладні їм народи. Закликаючи зректися цієї ідеології, чим пропонує він замінити її? Дивна річ: реставрацією російського середньовічного православ'я часів Сергія Радонезького. Слушно обвинувачує Солженіцин вождів партії, що вони узурпували владу, але властиво не домагається її зміни,

178 *навіть погоджується залишити тих самих вождів, бо вважає, що органічний для Росії автократичний устрій, а не демократія. Європейська ж демократія, на його погляд, — гнила й бездушна, рокована на неминучу загибель, а з нею загине і вся західня цивілізація. Аж дивно, що серед росіян усе ще знаходяться такі, що не втомилися проповідувати "гниття" Заходу ціле століття після Достоевського, хоч це століття якраз ілюструвало, як багато небезпечніше від Заходу хвора сама Росія.*

Закликати сьогодні замінити сучасну техніку ручною працею, пропагувати ізоляцію від Заходу і переселення Росії на Сибір, в ідеальних містах якого шлягбавми будуть загороджувати в'їзд автам і пропускатимуть хібащо коней, — занадто наївно. Якби й тільки — це не було б страшне. Але в умовах Росії, де перейнята духом месіанізму інтелігенція любить вигадувати спасенні не тільки для себе, а й для всього світу міти, не лише наївно, а й небезпечно: бо слідом за такими ідеологами йдуть вожді, що здійснюють міти куди не так гуманно, як інтелігентські ідеологи собі мріють, та й тих же ідеологів розстрілюють. Хто знає, чи за таких умов здійснення програми Солженіцина коштувало б менше жертв, ніж комуністичний експеримент.

Ми переказуємо концепцію Солженіцина схематично, і щоб не повторюватися, скажемо лише, що в основному погоджуємося з критичними увагами Сахарова. Лише в одному пішли б децю далі, в питанні, що стосується і Солженіцина і Сахарова. Обидва автори визнають вагу національного питання в СРСР, але наче б уникають ясніше висловитися. Солженіцин обмежився приміткою, в якій, щоправда, пропонує не тримати силоміць у складі СРСР "окраїнні" народи. Так зформульовано в другій редакції його Листа. У першій, децю конкретнішій, мова йде про Прибалтику, Закавказзя й Середню Азію. І далі дивовижне, на наш погляд (з проблематичним — "может быть") — "частина нинішньої України". А Білорусь? А що означає частина України? Так висловлюватися можна, тільки думаючи про задоволення інтересів Росії коштом інших націй, що їх живі організми можна різати по живому, не питаючись їх згоди. І в устах здеклярованого гуманіста, поборника людської й національної гідності це звучить справді дивно.

Сахаров ніби зауважив, що на національне питання примітки мало, але й сам більше нічого не сказав. Ведемо до

того, що обидва ці автори, найавторитетніші в російському руху опору, у багатьох питаннях висловили свої погляди дуже докладно, за винятком — національного. Час уже їм вияснити б і це. Бо доки вони його оминають, трудно позбутися враження, що й на них тяжить імперська традиція великодержавництва.

Деякі технічні зауваження. Лист Солженіцина надрукований у двох редакціях. Відміна другого видання не тільки в стилістичному уліпшенні. Порівняння обох текстів засвідчує, що в другому виданні значно пом'якшені антизахідницькі висловлювання й дещо приглушено російське месіянство. Мабуть, зроблене це під впливом критики першого видання.

Ми поклали в основу нашого перекладу перше видання. Однак, зважаючи на важливість документу, у примітках подали важливіші місця, якими відрізняється друге видання.

ЛИСТ ВОЖДЯМ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ

Олександр Солженіцин

Уже кілька місяців на цього листа немає ніякого відгуку, відповіді чи руху в цьому напрямі. У закритому апаратному розгляді загинуло в нас багато ідей, і безсумнівніших за ці. Мені нічого не лишається тепер, як зробити листа відкритим.

Можуть викликати подив деякі практичні пропозиції цього листа. Розуміється, вони висунуті з вельми-вельми малою надією, однак ж не нульовою. Підставу для надії подає хоча б і "хрущовське чудо" 1955-56 років — непередречене, неймовірне чудо розпуску мільйонів невинно ув'язнених, сполучене з обірваними початками людського законодавства. Ця вершина діяльності Хрущова далеко висувалася за рамки потрібних йому політичних кроків. Суттю своєю вона була ворожа комуністичній ідеології, несумісна з нею (тому з таким успіхом від неї відвернулися і методично відійшли). Ті реформи були керовані безперечно сердечним порухом, каяттям, розкриттям душі.

Милосердю, що раз зблиснуло там, де воно здавалося виключеним навіки, не перегорджено й повторитися. Заборонити собі таке припущення — значить, самим піддатися людоненависництву, самим визнати теорію сто-процентної концентрації зла в окремих людях, групах людей і партіях. Заборонити собі таке припущення — значить повнотою захикнути надію на мирну еволюцію нашої країни.

О. С.

Це передмова до першого видання Листа вождям Радянського Союзу. У другому виданні вона змінена й значно поширена. Ось її повний текст:

Написаний ще до того, як Архипелаг узяв КГБ, лист з усіма цими пропозиціями я вислав на адресу півроку тому. З того часу на нього не було жодного відгуку, відповіді чи руху в цьому напрямі. У закритому апаратному розгляді загинуло в нас

багато ідей, і безсумнівніших за ці. Мені нічого не лишається тепер, як зробити листа відкритим. Газетна кампанія проти Архіпелагу, небажання визнати незаперечне минуле могли б виглядати остаточною відмовою. Але я й сьогодні не можу вважати її безповоротною. Для каяття ніколи не буває занадто пізно, цей шлях відкритий для всього, що живе на Землі, всього здібного жити.

Цей лист народився, розвинувся з єдиної думки: як уникнути нам загрозової національної катастрофи? Можуть здивувати деякі практичні пропозиції його. Я готовий відразу ж і зняти їх, якщо будь-хто висуне не критику дотепну, а шлях конструктивний, вихід кращий і, головне, цілком реальний, з ясними прямуннями. Наша інтелігенція одностайна в уявленні про бажане майбутнє нашої країни (найширші свободи), але так само ж одностайна вона і в повній бездіяльності для цього майбутнього. Усі заворожено чекають, чи не трапиться щось саме. Ні, не трапиться.

Мої пропозиції були висунуті, розуміється, з вельми-вельми малою надією, однак ж не нульовою. Підставу для надії подає хоча б і "хрущовське чудо" 1955-56 років — непередречене, неймовірне чудо розпуску мільйонів невинно ув'язнених, сполучене з обірваними початками людського законодавства (зрештою, в інших областях, другою рукою, тут таки громадилося й протилежне). Цей порив діяльності Хрущова перехлеснув потрібні йому політичні кроки, був незаперечно сердечним порухом, суттю своєю — ворожим комуністичній ідеології, несумісним з нею — тому то з таким поспіхом від нього відсахнулися і методично відійшли. Заборонити собі припущення, що щось подібне може і повторитися, значить цілковито зашикнути надію на мирну еволюцію нашої країни.

О. С.

Цього листа могло не бути. Його можна було замінити приватною розмовою з одним чи кількома з вас, і, ймовірно, тоді легше було б слухати й більше було б користи тому народові — російському, до якого з народження належите майже всі ви — і я.

Хоч я і не вигодуваний на ілюзіях, а все ж висновував, припускав, мірою того, як моє ім'я набирало деякої ваги і в нашій країні й за кордоном, а всі види тиску, стосовані супроти мене, не загнали мене у спільне приписане річище, — припускав, що, можливо, хтось із вас, від кого залежить спрямування життя в нашій країні, колинебудь у години дозвілля, яких вам не

182 бракує, офірує кілька їх — з чистої цікавості: що ж може думати цей заблуда-впертюх, на чому ж тримається його помилкове протистояння Світлим Ідеям Прогресивного Світогляду і чи немає хоч зернини істини в його переконаннях, пропозиціях — і, значить, якоїсь каверни в моноліті вашої Ідеології? Але у жодного з вас ніколи не знайшлося ні години для такого дослідження, ні поруху — поговорити з таким винятковим співвітчизником, який не стоїть на підпорядкованій вам драбині, не залежить від вас у службі, якого ви не можете ні понизити, ні підвищити, ні нагородити, і, таким чином, можна з великою певністю почути від нього думку ширу, без жодних службових розрахунків, — чого не буває навіть у ліпших експертів вашого апарату. Ні, ніхто з вас не поцікавився такою зустріччю (як не знайшлося ні в кого часу серйозно вислухати один раз Сахарова чи Григоренка).

А я, хоч весь мій життєвий досвід і вся система поглядів виразно попереджали мене, що ніхто з вас не забagne подібної зустрічі, а як і зустрінеться, то не щоб шукати істини, а лише примушувати мене до зречення, — я таку зустріч не вважав неможливою і в думках приготувався, як за короткий час сказати головне: що я вважаю рятунком і добром для нашого російського народу.

Це не помилка на слові. Я бажаю добра всім народам, і чим ближче до нас живуть, чим у більшій залежності від нас — тим гарячіше. Але переважно турбує мене доля саме російського народу (у другому виданні перероблено на: "саме російського й українського народів" — ред.), за приказкою — де народився, там і придався, а ще глибше — з причини незрівняних страждань, яких він зазнав (у другому виданні: "яких ми зазнали". — ред.).¹

І цього листа я пишу з *припущенням*, що та сама турбота тяжить і на вас, що й вам не чуже походження, батьки, діди, прадіди і рідні простори, що ви — не безнаціональні. Коли ж я помиляюся, то дальше читання цього листа даремне, і я не наслідуюся зловживати вашу увагу далі.

І ще: не подумайте, що цей лист пишеться, щоб публічно нашкодити вам, завдати втрат вашій репутації. Аж ніяк ні, повірте. І не почну я тут занурюватися в найважчі подробиці

---

1. У другому виданні уся ця вступна частина перероблена й значно скорочена. Не маючи змоги подати всі відміни другого видання, зазначаємо тут лише найістотніші. — Ред. Усі дальші примітки редакції позначені числами. Авторські примітки позначені зірочками.

останніх 60 років. Як тягнеться наша історія і чим вона була, я намагаюся вияснити в книжках, щодо яких не думаю, щоб ви їх читали, можливо, ніколи й не прочитаєте. Але з цим листом я звертаюся саме до вас: висловити моє розуміння майбутнього, яке розуміння здається мені правильним, і, можливо, все таки вас переконати. Запропонувати вам ще покищо своєчасний вихід з головних небезпек, що чигають на нашу країну за ближчих 10-30 років.

Ці небезпеки: війна з Китаєм і спільна з західною цивілізацією загибель у тісноті й смороді загидженої Землі.

1. ЗАХІД НА КОЛІНАХ

Ніякий найшаленіший патріотичний віщун не насмілився б ні по Кримській війні, ні ближче того — по Японській, ні в 1916, ні в 21, ні в 31, ні в 41 роках навіть заїкнутися вибудувати таку задерикувату перспективу: що ось уже наближається і зовсім не далекий той час, коли всі разом великі європейські держави перестануть існувати як серйозна фізична сила; що їх керівники будуть іти на перші-ліпші поступки за саму лише прихильність керівників майбутньої Росії і навіть змагатися за цю прихильність, аби лиш російська преса перестала їх лаяти; і що вони заслабнуть так, не програвши жодної війни, [але — від ожиріння, від торгівлі і від занепаду духу];² що країни, які оголосили себе "неутральними", будуть вишукувати всі можливості догодити й підспівати нам; що віковична мрія про *протоки*, не здійснившись, стане, однак, і зайвою — так далеко сягне Росія в Середземне море і в океани; що страх перед економічними збитками й зайвими адміністративними клопотами буде аргументом проти російського поширення на Захід; і навіть найбільша заокеанська держава, що вийшла з двох світових воєн могутнім переможцем, лідером людства й годівником його, раптом програє війну з віддаленою маленькою азійською країною [почне на очах розпадатися від внутрішньої незгоди й духової слабости, виявиться розгубленою напередодні великих струсів.]³

Дійсно, зовнішня політика царської Росії ніколи не мала успіхів, бодай у наближенні порівняльних. Навіть вигравши велику європейську війну проти Наполеона, вона ніяк не

2. Те, що в квадратних дужках, є лише в першому виданні.

3. Взятє в квадратів дужки є лише в першому виданні. У другому виданні, намість цих слів, стоїть значно пом'якшене: "виявить внутрішню незгоду і духову слабість".

184 поширила своєї влади на Східню Європу. Вона бралася придушувати угорську революцію — на користь Габсбургів, забезпечувала пруський тил у 1866 і 1870, нічого за це не взявши, тобто безкорисно підносила німецькі держави. Навпаки, саму її вони ж уплутували в балканські й турецькі війни, вона програвала і при велетенських ресурсах і замахом так ніколи й не здійснила мрії своїх керівних кіл про протоки, хоча ж і в останню погибельну для неї війну вступила з цією головною метою. Росія часто виявлялася виконавцем чужих завдань, зовсім не своїх. Безліч промахів її зовнішньої політики ставалося від браку практичного розрахунку на верхах, від бюрократичної незграбної дипломатії, — але почасти, очевидно, й від деякої частки ідеалізму в уявленнях керівників, що заважало їм послідовно здійснювати в житті національний егоїзм.

Від усіх цих слабостей від початку й до кінця вільна радянська дипломатія. Вона вмів вимагати, домагатися і брати, як ніколи не вмів царат. За своїми реальними здобутками вона могла б вважатися навіть блискучою: за 50 років, при лише одній великій війні, виграній не з ліпшими позиціями, ніж в інших, — піднятися від знищеної громадянською руїною країни до зверхдержави, перед якою дрижить світ. Деякі моменти особливо разючі нагромадженням успіхів. Наприклад, кінець другої світової війни, коли Сталін, що без зусилля ошукував Рузвелта, ошукав і Черчіла, узяв не тільки все, що хотів в Європі й Азії, але навіть, мабуть, сам тому не вірячи, легко дістав від них ще й сотні тисяч радянських громадян в Австрії й Італії, що відмагалися від повороту на батьківщину, але були продані західними союзниками обманом і силою. Ніяк не меншими від сталінських успіхів треба визнати успіхи радянської дипломатії останніх років. Західній світ як єдина вагома сила перестав протистояти Радянському Союзові, ба майже навіть перестає й існувати. Знайшовши в собі єдність, витривалість і мужність для другої світової війни і ще сили знайшовши вийти з повоєнної руїни, Європа, видимо, на тому й вичерпалася надовго. Держави-переможці без жодних зовнішніх причин послабли й знесіли.

На такій вершині приголомшливих успіхів найнеохочіше сприймаються чийсь там думки чи сумніви. Зараз, звичайно, найневдаліший час приступати до вас з порадою й намовлянням. У час зовнішніх успіхів найтрудніше відмовитися від дальшого накопичення їх, самообмежитися, перебудуватися.

Але тим і відрізняються мудрі від немудрих, що вони

приймають поради й застережливі міркування багато раніше від 185 крайньої конечности.

Та й у цих успіхах далеко не все є приводом до самозахоплення. Катастрофічний занепад ⁴ західного світу, [західного духу] ⁵ і всієї західної цивілізації далеко-далеко не один лише успіх непохитно наполегливої радянської дипломатії, це головним чином наслідок історичної, психологічної і моральної кризи всієї тієї культури й системи світорозуміння, яка почалася в добу Відродження й дістала вищі формулювання у просвітителів 18 віку. Аналіза тієї кризи — за межами цього листа.

А ще в наших успіхах можна побачити — не можна не побачити! — два дивовижні провали: посеред усіх успіхів ми *самі* вигодували собі двох лютих ворогів, минулої війни і майбутньої війни — німецький вермахт і тепер маоцзедунівський Китай. Німецькому вермахтові, обходячи Версальський договір, ми допомогли дістати на радянських полігонах перші старшинські кадри, перші навички й теорію сучасної війни, танкових проривів і повітряних десантів, що дуже потім придалося в гітлерівській армії при її стислих термінах підготовки. А як ми вигодували Мао-Цзе-Дуна, замість миролюбивого сусіди Чан-Кай-Ші, і допомогли йому в атомових перегонах — це історія ближча, відоміша. (Чи, бува, не провалимося так і з арабами?). ⁶

І от що зауважимо тут головне, для подальшого: провали ці впливали не з помилок наших дипломатів, не з прорахунків наших генералів, а з **ТОЧНОГО ДОДЕРЖАННЯ ВКАЗІВОК МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ**: у першому випадкові — пошкодити світовому імперіялізмові, у другому — підтримати закордонний комуністичний рух. Міркування *національні* в обох випадках були відсутні.

Я знаю чудесно, що говорю з крайніми реалістами і не почну даремно волати: о, запозичмо хоч трохи безталанного ідеалізму від старої російської дипломатії! Або: ошчасливмо світ тим, що перестанемо втручатися в його життя. Або: перевірмо моральні основи нашої переможної дипломатії — вона приносить Радянському Союзові зовнішню потугу, але чи приносить справжнє добро його народам?

Я говорю з крайніми реалістами і простіше простого

---

4. У другому виданні: "Катастрофічне ослаблення..." і т. д.

5. Взятє в дужки є лише в першому виданні.

6. Слова в дужках є лише в другому виданні.

186 назвати ту небезпеку, яку ви знаєте докладніше, ніж я, і давно вже дивитесь туди з тривогою, і правильно, що з тривогою: КИТАЙ.

Хоч і як би ви тріумфували зараз, хоч і як пишалися б — але доводиться пам'ятати й учитися, що в усій світовій історії ще не було (і не буде ніколи) такої сили, на яку не знайшлася б протисила.

За нашою приказкою: виріс ліс, то виросло й топорище.

У даному випадку — 900 мільйонів топорищ.

2. ВІЙНА З КИТАЄМ

Я сподіваюся, ви не повторюєте помилки багатьох світових правителів до вас: ви не будете розрахунків на переможний блискріг. Проти нас — майже МІЛЬЯРДОВА країна, яка не виступала в жодній війні світової історії. Її населення, очевидно, ще не встигло з 1949 року втратити свою одвічну надзвичайну працьовитість — вищу нашої сьогоднішньої, свою наполегливість, покірність і перебуває в цілковитому полоні тоталітарної системи, ніяк не поблажливішої від нашої. Її армія й її населення не будуть з західньою розсудливістю здаватися масами, ні оточені, ні переможені. Кожен солдат і кожен цивільний буде битися до останньої кулі й до останнього подиху. Союзника — у тій війні не буде в нас, на всякий випадок такого — як Індія. Зброї нуклеарної ви, звичайно, не застосуєте перші — це було б безнадійною помилкою з погляду репутації, яку ви не можете зігнорувати, та й з практичного погляду не принесло б швидкої перемоги. Тим більше не застосує її ворожа сторона, куди слабша в ній. (Та й взагалі, на щастя людства, вона з міркувань простого самозбереження уміє триматися на найостаннішій грані загибелі. Так після першої світової війни ніхто не насмілювався застосувати хемічну зброю, так після другої, я вірю, ніхто не застосує нуклеарної. Таким чином усе теперішнє руїнницьке зверхнагромадження її безглузде, вона лише тішить винахідників і генералів, вона є тяжким уділом тих, хто взявся бути в першому ряду нуклеарних держав. Накопичення це ніколи не придасться, а на початок конфлікту ще й застаріє).

Війна ж *звичайна* буде найдовшою і найкривавішою з усіх воєн людства. Уже принаймні на подобу в'єтнамської (на яку буде схожа багато в чому) вона ніяк не буде коротша 10-15 років і відбудеться, до речі, майже за тими нотами, які написав Амальрик, посланий за це на знищення, замість того, щоб запросити його як довіреного експерта. Якщо в першій світовій

війні Росія втратила близько півтора мільйона осіб, а в другій (за даними Хрущова) — 20 мільйонів, то війна з Китаєм ніяк не обійдеться нам дешевше 60 мільйонів голів, — і, як завжди у війнах, ліпших голів, усі ліпші, морально вищі обов'язково гинуть там. Коли мова про російський народ — буде винищений останній наш корінь, відбудеться останнє з його знишень, початих у 17 віці знищенням старообрядців, потім — Петром, потім — неодноразове, про що теж не говоритиму в цьому листі, а тепер — [останнє і] ⁷ уже остаточне. Після цієї війни російський народ практично перестане існувати на планеті. І вже саме це одне буде означати повний програш тієї війни, незалежно від усіх останніх її наслідків (багато в чому безрадісних, у тому числі й для вашої влади, як ви розумієте). Розривається серце: уявити, як наша молодь і весь ліпший середній вік покрокує й поколесує гинути у війні, та в якій? — ІДЕОЛОГІЧНІЙ, за що? — головним чином за мертву ідеологію. Я гадаю, навіть і ви неспроможні взяти на себе таку жахливу відповідальність!

Болюче співчуття викликають і рядові китайці — тому що вони будуть найбезпомічнішими жертвами тієї війни, вони перебувають у так затисненому становищі, що не лише не можуть змінити свою долю, не лише обговорити її, але навіть вушками поворушити.

От оце погибельне майбутнє, що за темпами наближення вже зовсім недалеко, лягає тягарем на нас сьогоднішніх — і на тих, хто тримає владу, і хто силу має вплинути, чи хто тільки голос має вимовити: ця війна не сміє бути взагалі, ЦЯ ВІЙНА ВЗАГАЛІ НЕ ПОВИННА ВІДБУТИСЯ! Не ставити завдання виграти ту війну, бо виграти її ніхто не зможе, а — УНИКНУТИ ЇЇ!

Мені здається, я такий шлях бачу. І тому заходився коло цього листа сьогодні.

Які причини ведуть до цієї війни. Друга — це динамічний тиск мільярдowego Китаю на досі ще не освоєні наші сибірські землі — не на ту смужку, за яку ведеться суперечка за старими договорами, але на *весь* Сибір, до якого у нас у метушні великих соціальних і навіть космічних перетворень не дійшли руки, — і цей тиск буде зростати з зростанням перенаселення Землі. Одначе, *перша* причина навислої війни, причина, куди гостріша, головна й безвихідна — ІДЕОЛОГІЧНА. Не здивуємося: у всій історії не було війн і усобиць лютіших, ніж викликані

---

7. Взятє в дужки є тільки в першому виданні.

188 ідеологічними (у тому числі, на жаль, і релігійними) розходженнями. Ось уже 15 років між вами й вождями Китаю точиться суперечка про те, хто вірніше розуміє, тлумачить і продовжує Батьків Передового Світогляду. І попри та й гостріше державної сутички між нами виростає це гльобальне суперництво, претенсія однозначно тлумачити комуністичне вчення і в ньому вести саме за собою усі народи світу.

А як же ви уявляєте? — виникне війна, й обидві воюючі сторони так і понесуть на прапорах чистоту своєї ідеології? І 60 мільйонів наших співвітчизників дозволять себе убити за те, що саме на 533 сторінці лєнінського тому написана заповітна істина, а не на 335, як запевняють наші противники? Хібащо перші-найперші [ляжуть так]... (Те, що в квадратних дужках, додане в другому виданні — ред.).

Коли почалася війна з Гітлером, Сталін, що так багато не доглянув і загубив у военній підготові, ці і є її сторони, ідеологічної, не занедбав. І хоч ідеологічні підстави для тієї війни здавалися безсумнівнішими від тих, що чекають на вас, — війна відбувалася проти ідеології, зовнішньо діаметрально протилежної, — Сталін з перших же днів війни не покладався на гнилувату, припсовану підпірку ідеології, а розумно відкинув її, майже перестав її розуміти, а розгорнув старий російський прапор, почасти навіть православну корогву — і переміг! ⁸ (Лише під кінець війни і після перемоги знову витягли Передове Вчення з нафталіну).

Так невже ж ви гадаєте, що при сутичці ідеологій ближчих, суміжних, що розходяться лише у відтінках, *вам* не доведеться вдаватися до тієї ж самої переорієнтації? Але буде — пізно, у воєнному напруженні — дуже вже важко.

Наскільки ж розумніше *той* самий застережний поворот зробити вже сьогодні! Коли вже однаково *для війни* робити його неминуче, так чи не розумніше зробити це багато своєчасніше — **ЩОБ НЕ ВОЮВАТИ** взагалі?!

Віддайте їм цю ідеологію! Хай китайські вожді попишаються нею короткий час. І за це зваллять на себе весь мішок нездійснених міжнародних зобов'язань, і крєчуть, і тягнуть, і виховують людство, і оплачують усі безглузді економіки по мільйону на день самій лише Кубі, хай утримують хоч і всіх терористів і партизанів південних континентів. ⁹

8. У другому виданні: " — і ми перемогли!" — Ред.

9. У другому виданні: "... і утримують терористів і партизанів південних континентів".

Відпадає головна люта незлагодa між нами й ними, відпадає безліч пунктів нинішнього змагання й сутичок у всьому світі, — і воєнний конфлікт відсунеться набагато, а можливо — *і не відбудеться зовсім ніколи*.

Погляньмо без упередження: [неросійський]¹⁰ темний вихор ПЕРЕДОВОЇ ІДЕОЛОГІЇ налетів на нас з Заходу в кінці минулого віку, достатньо потерзав і зруйнував нашу душу, — і якщо нам тепер сам усувається далі на Схід — так нехай усувається, не заважайте! (Не значить, що я хочу духової загибелі Китаєві. Я вірю, що й наш народ скоро вилікується від цієї хвороби і китайський з часом теж, — сподіваюся, не надто пізно, щоб устигнути врятувати свою країну і зберегти людство. Але на нас, після всього, що ми витерпіли, вистачить покищо турботи — як урятувати н а ш народ).

Відпаде ідеологічна незгода — і радянсько-китайській війні, правдоподібно, взагалі не бути. А як у далекому майбутньому й буде, то вже дійсно оборонна, дійсно вітчизняна. У кінці 20 віку віддавати сибірську територію ми не можемо, це незаперечне. Але віддати ідеологію — лише для нашого улегшення й видужання!

3. БЕЗВИХІДЬ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Друга небезпека — багатостороння безвихідь західної цивілізації, до якої і Росія давно взяла за честь належати, — не так близька, ще в запасі є два-три десятиліття, і безвихідь цю ми поділяємо з усіма передовими країнами, навіть у них заклинено грізніше й гірше, ніж у нас; і зберігаються надії на нові наукові пролазки й винаходи, що відтягують розплату. І я не зачіпав би цієї небезпеки в цьому листі, якби розв'язання обох завдань *не збігалося* багато в чому, якби один і той самий поворот, *єдине* рішення не рятувало нас від обох небезпек! Так сприятливо рідко збігається в історії. Ці дари її треба цінувати, ці можливості не легковажити.

І як це "раптово" вивалилося перед людством і перед Росією!.. Наші передові публіцисти і до революції й опісля — як же полюбили висміювати тих *ретроградів* (саме в Росії їх було багато завжди). Хто закликав берегти й шкодувати нашу старовину, навіть найглухіші хутірці на три хати, навіть польові дороги поряд з залізничною колією, зберігати коней при вже автомобілях, не занехаювати малих підприємств заради великих

10. Є тільки в першому виданні.

190 заводів і [колосальних]¹¹ комбінатів, не гребувати природним угноєнням заради хемічного, не скупчуватися мільйонами в містах, не лізти один одному на голову в багатопверхових будівлях. І як глузували, як же цькували¹² реакційними "слов'янофілами" (з посміху це стало терміном, простаки й не вигадали собі назви іншої). Зацькували тих, хто говорив, [що не треба сліпо наслідувати західню цивілізацію]¹³ що такий колос, як Росія, та з багатьма духовими особливостями й побутовими традиціями, цілком може пошукати і свого окремого шляху серед людства; і не може бути, щоб шляхи розвитку всього людства були тільки й неминуче ті самі.

Ні, ми повинні були проплентатися всім західнім буржуазно-промисловим і марксистським шляхом, щоб під кінець 20 віку дізнатися, знову ж таки від передових західніх учених, про те, що споконвіку розумів перший-ліпший сільський дід на Україні чи в Росії і міг би давно-давно витлумачити передовим публіцистам, якби ті в своєму запалі знайшли час проконсультуватися в нього: що не може десяток хробаків *безконечно* вигризати одне й те саме яблуко; що коли земна куля *обмежена*, то обмежені й її простори і її ресурси, і не може на ній здійснюватися *безконечний, безмежний* прогрес, задовбаний нам у голову мрійниками Просвітительства. Ні, ми не повинні були брести й брести за чиймись там спинами, не знаючи, яка там спереду дорога, поки не почули тепер, як у голові перегукуються: забрели в безвихідь, треба повертати. Весь "безконечний прогрес" виявився безглуздом, напруженим, не розрахованим стрибком людства в безвихідь. Жадібна "вічного прогресу" цивілізація захлинулася і доходить кінця.

І не "конвергенція" чекає нас з західнім світом, а — повне оновлення й перебудова і Заходу, і Сходу, тому що обидва в безвиході.

Усе це зараз широко розпубліковане й роз'яснене на Заході працями "Товариства Тейяра де Шардена" і "Римського клубу". [70 видатних учених з 25 країн].^{13а} Ось їх висновки у найстислішому вигляді.

"Прогрес" мусить перестати вважатися бажаною характеристикою суспільства. "Безконечність прогресу" — це маячна

---

11. Це слово є лише в першому виданні.

12. У другому виданні: "...як зацькували..." і т. д.

13. У другому виданні слова, що в дужках, відсутні.

13а. Слова в квадратних дужках є лише в першому виданні.

мітологія. Повинна здійснитися не "економіка безнастанного розвитку", а *економіка усталеного рівня*, стабільна. 191

ЕКОНОМІЧНЕ ЗРОСТАННЯ НЕ ЛИШЕ ЗАЙВЕ, А Й ЗГУБНЕ. Треба ставити завдання не збільшення народних багатств, а лише *збереження* їх. Треба терміново відмовитися від сучасної технології гігантизму — і в промисловості, і в сільському господарстві, і в розселенні (нинішні міста — ракові пухлини). Головною метою техніки становиться зараз: усунути жалюгідні наслідки попередньої техніки. "Третій світ", що не став ще на згубний шлях західної цивілізації, може бути врятований лише "роздрібленою технологією", що вимагає не скорочення ручної праці, а збільшення її, техніки найпростішої й базованої тільки на місцевих матеріалах.

Уся нестримність промислового розвитку здійснилася не за тисячоліття, не за століття (*Від Адама до 1945 року*), а лише за останні 28 років (після 45 року). Ця бурхливість темпу останніх років і є найнебезпечнішою для людства. Названі групи вчених проробили компюторні обчислення за різними варіантами економічного розвитку і ВСІ варіанти виявилися **БЕЗНАДІЙНІ**, провіщаючи катастрофічну загибель людства між 2020 і 2070 роками, **ЯКЩО ВОНО НЕ ВІДМОВИТЬСЯ ВІД ЕКОНОМІЧНОГО ПРОГРЕСУ.** У цих розрахунках розглядалося п'ять головних факторів: населення, природні ресурси, с.-г. виробництво, промисловість і забруднення оточення. Як вірити існуючим даним про ресурси Землі, деякі з них ідуть до швидкого вичерпання: за 20 років вичерпається вся нафта, за 19 уся мідь, за 12 — живе срібло, і багато інших добігають кінця, дуже обмежені енергетичні ресурси й прісна вода. Але навіть як наступними дослідженнями запаси виявляться і вдвоє, і втриє більші відомих нині і якщо *вдвоє* збільшиться продуктивність сільського господарства, і підпорядкована буде людині необмежена нуклеарна енергія — **ЗА ВСІХ ВИПАДКІВ У ПЕРШІ ДЕСЯТИЛІТТЯ 21 ВІКУ ПОВИННА НАСТУПИТИ МАСОВА ЗАГИБЕЛЬ НАСЕЛЕННЯ:** як не від зупинки продукції (кінець ресурсів), то від надлишку продукції (загибель оточення) — за всіх випадків... *Сукупно всі п'ять* вищеназваних факторів розв'язати оптимально при теперішній настанові на "прогрес" **НЕМОЖЛИВО.** Якщо людство не відмовиться від економічного прогресу — біосфера зробиться непридатною для життя практично вже **ПРИ ТИХ, ЩО ЖИВУТЬ НИНІ.** А щоб людство *врятувати* — технологія повинна бути перебудована на

192 стабільну вже за найближчих 20-30 років, для чого перебудова має розпочатися НЕГАЙНО, ЗАРАЗ.

Зрештою, найбільш імовірно все ж, що західня цивілізація не загине. Вона така динамічна, така винахідлива, що подолає і цю навислу кризу, переломить вікові хибні увявлення і за кілька років розпочне конечну перебудову. А "Третій світ" завчасу почує попередження і *взагалі не піде у слід Заходу*, це ще цілком приступне для більшости африканських, для багатьох азійських країн (і ніхто їх не буде за це дражнити "негрофілами").

Але — ми и?? З нашою неповороткістю, інертністю, з нашою нездібністю і боязкістю міняти бодай одну літеру, бодай штрих один у тому, що сказав Маркс про промисловий розвиток у 1848 році. Економічно, фізично — ми цілковито можемо врятуватися. Але на шляху до нашого рятунку стоїть, перегороджує — Єдиний Передовий Світогляд: якщо відмовитися від промислового розвитку, то як же тоді робітничка кляса, соціалізм, комунізм, безмежне зростання продуктивності праці і т. д.?.. Поправляти Маркса не можна, це ревізіонізм...

Але "ревізіоністами" вас однаково вже плямують, ¹⁴ хоч і що ви далі робили б. Так чи не вірніше — тверезо, відповідально і рішуче виконати свій обов'язок — зректися мертвої букви заради живого народу, цілком залежного від вашої влади, від ваших рішень? І — не зволікати. Пощо нам відтягувати, коли однаково потім доведеться отямитися? Пощо доробляти, повторювати за іншими болючи петлю до кінця, поки ми ще не досить у неї втислися? Коли в череді, що рухається, передній кричить "я заблудився!" — чи треба нам конечно крокувати до того місця, де він збився, і потім повертати? А чом би нам не звернути на вірну дорогу — відразу, від того місця, де стоїмо?

Ми й так занадто довго й дуже віддано йшли за західньою технологією. Здавалося б, "перша в світі соціалістична країна", яка показує приклад іншим народам Заходу і Сходу, і така "оригінальна" у вірності деяким потворним доктринам — про селянство, про дрібне ремесло, — чому ж були так похмуро неоригінальні в технології, так безглуздо й сліпо йшли за західньою цивілізацією? (А — від воєнного поспіху, а поспіх — від превеликих "інтернаціональних задач", і все знову — від марксизму...) При центральному пляні, яким ми пишаємося, таки була ж у нас, здається, можливість *не* зіпсувати російську природу, *не* творити антилюдських багатомільйонових скупчень. А ми ж зробили все навпаки: запаскудили широкі російські

14. У другому виданні: "прозивають".

простори і спотворили серце Росії, дорогу нашу Москву, — яка неросійська¹⁵ рука розірвала бульвари, так що не можна вже ними пройти, не поринаючи в принизливі камінні тунелі? яка неросійська¹⁶ сокира вирубала Садове кільце, замінила його бензиново-асфальтовою отруєною зоною? Знищений неповторний образ міста, усе старе плянування, наляпані наподоблення Заходу на зразок Нового Арбату, стиснене, розкидане і знесене вгору місто, в якому жити стало нестерпно, — і що тепер робити? Відтворити давню Москву на новому місці? — мабуть, неможливо. Значить, погодитися на повну втрату її?

Ми безглуздо-неоглядно тратили наші ресурси, виснажували наш ґрунт, потворили наші простори то найдурнішими "сухопутними морями", то затруєними біляпромисловими пустками, — але покищо ще багато більше збереглося не зіпсованого нами, де ми не встигли. Та отяммося ж своєчасно, так зрушмося з місця!

4. РОСІЙСЬКИЙ ПІВНІЧНИЙ СХІД

І тут є додаткова надія для нас — одна особливість, одне застереження у міркуваннях вищеназваних учених. Застереження це: **НАЙВИЩЕ БАГАТСТВО** народів тепер становить **ЗЕМЛЯ**. Земля як простір для розселення. Земля як об'єм біосфери. Земля як покрив глибинних ресурсів. Земля як ґрунт для плодючості. І хоч стосовно плодючості теж прогнози похмурі: земельні простори в середньому по планеті і зростання плодючості будуть вичерпані під 2000 рік, а як пощастить с.-г. продукцію *подвоїти* (не колгоспам, звичайно, не нам) — то під 2030 рік однаково плодючість вичерпається, — *це в середньому по планеті*. Однак, є чотири щасливі країни, щедро багаті на неосвоєну землю ще й сьогодні. Це — Росія (я не помиляюся на слові, саме — РСФРР), Австралія, Канада і Бразилія.

І в цьому — російська надія на виграш часу і виграш рятунку: на наших широченних північно-східніх земельних просторах, завдяки нашій же неповороткості протягом чотирьох віків ще не спотворених нашими помилками, ми можемо *наново* будувати не безглузду зажерливу цивілізацію "прогресу", ні — безболісно ставити відразу *стабільну* економіку і відповідно до її вимог і принципів селити там наново людей. Ці простори дають

---

15. У другому виданні: замість "неросійська" — "ошаліла несинювня".

16. У другому виданні: замість "неросійська" — "зла чужа".

194 нам надію не занастити Росію у кризі західньої цивілізації. (А за колгоспної безгосподарности багато втрачених земель і ближче є).

Без догматичного упередження пригадаймо Столипіна і віддаймо йому належне. У 1908 році в Державній думі він пророче сказав: "ЗЕМЛЯ — ЦЕ ЗАПОРУКА НАШОЇ СИЛИ В МАЙБУТНЬОМУ, ЗЕМЛЯ — ЦЕ РОСІЯ". І з приводу Амурської залізниці: "Якщо ми будемо спати летаргічним сном, то цей край буде просякнутий чужими соками, а як ми прокинемося, може бути, що він виявиться російським тільки за назвою".

Сьогодні, при протистоянні Китаєві, ця небезпека поширюється ледве чи не на весь Сибір. Дві небезпеки збігаються, — але від обох щасливим чином малюється єдиний вихід: *відкинути мертву* ідеологію, яка загрожує нам загибеллю і на шляхах війни і на шляхах економіки, відкинути всі її чужі всесвітні фантастичні завдання, а зосередитися на освоєнні у принципах стабільної, не прогресуючої економіки) російського Північного Сходу — північного сходу Європейської нашої частини, півночі Азійської і головного масиву Сибіру.

Не будемо підігрівати надій і не будемо підганяти того струсу, який, очевидно, скоро станеться в Сполучених Штатах, а відтак, можливо, пошириться і на весь Захід.¹⁷ Ці надії можуть так само ошукати, як і надії на Китай у 40-их роках: коли на Заході створяться нові суспільні системи, вони можуть виявитися і шорсткішими і непривітнішими до нас, ніж нинішні. І залишімо арабів їх власній долі, у них є іслам, вони дадуть собі раду. І полишімо саму на себе Південну Америку, їй ніхто не загрожує зовнішнім завоюванням. І лишімо Африці самій пізнати, як починати незалежний шлях державности й цивілізації, лише побажаймо їй не повторити помилок "безперервного прогресу". Півстоліття ми клопоталися: світовою революцією; поширенням нашого впливу на Східню Європу; на інші материки, перебудовою сільського господарства за ідеологічними принципами; знищенням кляс, що нам заважали; викоріненням християнської релігії й моралі; ефективно позбавленими користі космічними перегонами; самозрозуміло — озброєнням, себе й інших, хто просить зброї; — чим тільки хочете, крім розвитку і культурного освоєння головного багатства нашої країни —

---

17. У другому виданні те саме речення перебудоване так: "Не будемо підігрівати надій і не будемо підганяти того струсу, який, можливо, і назривас, можливо, і станеться в західніх країнах".

Північного Сходу. Але не доведеться нашому народові жити ні в 195
Космосі, ні в Південно-Східній Азії, ні в Латинській Америці, а
Сибір і крайня¹⁸ Північ — наша надія й очисний резервуар наш.

Скажуть, що ми і там багато *робили*, будували — але не
стільки будували, скільки людей нищили, як на "мертвій дорозі"
Салехард-Ігарка, та вже не будемо тут усі таборів історії
перебирати. Так будувати, щоб затоплювати Кругбайкальську
залізницю, а обхідну безглуздо гнати горами, спалюючи гальма;
так будувати, як целюльозні комбінати на Байкалі й Селензі, аби
скоріше до виторгу й отрути, — то ліпше було й почекати. За
темпами віку ми зробили на Північному Сході дуже мало. Але
сьогодні можна сказати — і на щастя, що так мало: зате тепер
можемо робити все розумно від самого початку, за принципами
стабільної економіки. Ще сьогодні — на щастя, а в близькому
завтра вже буде — на біду.

І яка іронія: з 1920 року, піввіку, ми гордовито (і
справедливо) відмовлялися довірити чужоземцям розробку
наших природних багатств — і це могло виглядати багато-
обіцяючими національними сподіваннями. Але ми тягнули,
тягнули, але ми тратили, тратили час, і раптом саме тепер, коли
викрилося виснаження світових енергетичних ресурсів, ми,
велика промислова наддержава, на подобу останньої відсталого
країни, запрошуємо чужинців розробляти наші надра і
пропонуємо їм як заплату забирати неоціненний наш скарб —
сибірський природний газ, за що за півкоління наші діти
будуть нас проклинати як безвідповідальних марнотратів. (У нас
було б багато інших хороших товарів для розплати, якби наша
промисловість теж не була побудована головним чином на...
ІДЕОЛОГІЇ. І тут поперек дороги нашому народові —
ідеологія!).

Я не вважав би моральним радити політику національного
егоїзму,¹⁹ відокремленого рятунку в обставинах загальних
труднощів, якби наш народ у 20 віці не постраждав, я думаю,
більше від усіх народів світу: *попри* дві світові війни ми втратили
від самих тільки громадянських чвар і неладів, від самого лише
внутрішнього "клясового", політичного й економічного,
винищення — 66 (шістдесят шість) мільйонів людей!!! Такий
підрахунок зробив колишній ленінградський професор статисти-
ки І. А. Курганов, вам його принесуть у першу-ліпшу хвилину.
Я не вчений від статистики, не беруся перевіряти, та й уся ж

18. У другому виданні слово "крайня" відсутнє.

19. Слова "національного егоїзму" у другому виданні відсутні.

196 статистика прихована в нас, тут обрахунок посередній, але дійсно: не ма ста мільйонів (сама ста, як і провіщав Достоевський!), на війнах і без війн ми втратили *третину* того населення, яке могли б мати тепер, майже *половину* того, яке маємо! *Хто* ще з народів розплачувався такою ціною? По *таких* втратах ми можемо дозволити собі й невелику пільгу, як дають хворому відпочинок по важкій хворобі. Нам треба вилікувати свої рани, врятувати своє національне тіло і свій національний дух. Аби лише вистачило нам наших сил, розуму й серця на влаштування нашого власного дому, де вже нам клопотатися цілою планетою.

І знову ж таки, наслідком щасливого збігу весь світ від цього — лише виграє.

Інший моральний закид можуть виставити — що наш Північний Схід не зовсім то й російський, що при опануванні його dokonano й історичний гріх: було знищено немало місцевих мешканців (ну, та не рівняти з нашим недавнім самознищенням) і потіснено інших. Так, це було, було в 16 віці, але *того* вже ніяк повернути не можна. З того часу малолюдні, майже безлюдні лежать ці розлогі простори. За переписом, усіх народностей Півночі — 128 тисяч, вони рідким ланцюжком розкидані по великих просторах, освоєнням Півночі ми аж ніяк їх не тіснимо. Навпаки, сьогодні ми природно підтримуємо їх побут та існування; вони не шукають собі окремої долі і не могли б знайти її. З усіх національних проблем, що стоять перед нашою країною, ця — найм'якша, її майже немає.

Отж, наш вихід один: чим скоріше, тим рятівніше — перенести центр державної уваги і центр національної діяльності (центр розселення, центр пошуків молоді) з далеких континентів, і навіть з Європи, і навіть з півдня нашої країни — на її Північний Схід.*

5. РОЗВИТОК ВНУТРІШНІЙ, А НЕ ЗОВНІШНІЙ

Це перенесення центру уваги й центру зусиль, звичайно,

---

*Звичайно, таке перенесення рано чи пізно повинне привести до того, щоб ми зняли свою опіку зі Східної Європи, з Прибалтики й Закавказзя, можливо, й з частини теперішньої України. Не може бути й мови про насильницьке утримування в межах нашої країни якоїбудь окраїнної нації. (Примітка при публікації — О. С.).

Ця примітка в другому виданні перередагована так:

”Звичайно, таке перенесення рано чи пізно повинне привести до того, щоб ми зняли свою опіку зі Східної Європи. Також не може бути й мови про насильницьке утримання в межах нашої країни якоїбудь окраїнної нації”.

матиме не тільки географічний сенс: не тільки з зовнішніх просторів на внутрішні, а й з *зовнішніх завдань на внутрішні*. У всіх розуміннях: з зовнішнього на внутрішнє. Цього вимагає від нас дійсний, а не показний стан наших людей, наших родин, наших шкіл, нашого народу, нашого духу, нашого побуту, нашого господарства.

З кінця, з господарства. Парадоксально, не можна повірити: але при таких блискучих успіхах у зовнішній політиці, у такої воєнно-могутньої великої держави — такий сліпий кут і навіть безнадійність в економіці. Усе, чого ми досі досягли, здобуєте не вмінням, а числом, тобто неймовірними витратами людських сил і матеріалів. Усе створюване обходиться багато дорожче, ніж воно коштує, але держава дозволяє собі не зважати на видатки. Наше "ідеологічне сільське господарство" уже стало посміхом для всього світу — при всесвітній недостатці продуктів — стане й обузою для нього. У багатьох місцях світу спалахує і ще густіше буде спалахувати голод через перенаселення, земельну убогість, первісний вихід з колоніального становища, — тобто люди *не зможуть* продукувати зерна. Ми ж не продукуємо достатньо або стрясаємося від одного посушливого року (а історія ж хліборобства знає й по сім підряд?). І все тому, що *не хочемо* визнати свою колгоспну помилку. Віками Росія *вивозила* хліб, перед першою світовою війною — по 10-12 мільйонів тонн щорічно, і ось 55 років нового ладу й 46 років уславленої колгоспної системи — і ми вимушені 20 мільйонів тонн *ввозити!* Таж соромно, пора прийти до пам'яті! Село, на якому віками стояла Росія, стало головною її слабкістю! Довгі десятиліття ми виснажували колгоспне село до повного витягнення сил з нього, до повного розпаду — нарешті, почали йому повертати вартості, почали цілком співмірно платити — але *пізно*. Виснажені його віра в справу, його зацікавлення. За старою приказкою: відбий охоту — карбованцем не візьмеш. При загрозливій у світі нестачі зерна один вихід у нас бути нагородованою країною: відмовитися від примусових колгоспів, лишити тільки добровільні. На просторах Північного Сходу ставити (з великими затратами, звичайно) таке сільське господарство, яке буде годувати своєю природною економічною ходою, а не напливами агітаторів і мобілізованих городян.

Припускаю, знаєте ви (це видно з ваших указів), що і в усьому народному господарстві, у всій державній службовій громаді так: люди не кладуть сил на казенній роботі і не рвуться до неї, а скільки можуть — обдурюють (а то й крадуть), службові

198 години витрачають на особисті справи (змушені так! — бо при нинішніх заробітках не вистачить ніяких сил і ніякого життя), усі намагаються одержати грошей більше, а працювати менше, — і з таким народним настроєм якими ж строками можна диспонувати для врятування країни?

А ще більш руїницька — горілка. Теж знаєте ви добре, от і указ ваш був — а що він змінив? Доки горілка — важлива стаття державного прибутку, ніщо не зміниться, та і будемо заради прибутку спалювати народні нутрощі (я колись на засланні працював у споживкооперації і чітко пам'ятаю, що горілка становила 60-70% нашого обороту).

Порівняно з звичаями людей, їх душевним станом, їх ставленням одне до одного і до суспільства — дрібні й нікчемні всі ті *матеріальні* досягнення, якими в нас гордо трулять.

Те, що географічно буде називатися освоєнням Північного Сходу, господарсько — побудовою стабільної економіки, у всіх своїх розв'язуваних завданнях — містобудівельних, транспортних, соціальних, повинне заглибитися в завдання *моральні*. Фізичне й духове здоров'я народу повинне стати метою і всього цього руху, і кожного його етапу, і кожної його сторони.

Побудова більше ніж половини держави на новому, свіжому місці дозволяє не повторити згубних помилок 20 віку — з промисловістю, дорогами, містами. Як не палитися куцими економічними потребами дня, а творити для наших дітей країну з чистим повітрям і чистими водами, доведеться [відразу ж почати з обмеження отруйних двигунів внутрішнього згоряння на користь електричних, а де й просто коней і]²⁰ відмовитися від багатьох видів промислового виробництва з отруйними відходами. Скажуть — воєнна konieczність диктує? Але воєнних konieczностей у нас *удесятеро* менше, ніж ми робимо вигляд, ніж ми напружено й метушливо творимо самі собі, винаходячи інтереси в Атлантийському чи Індійському океанах. На ближчого піввіку у нас єдина справжня воєнна konieczність — оборонитися від Китаю, а ліпше — зовсім з ним не воювати. Більше *ніхто* на *Землі* нам не загрозить, *ніхто* на нас не нападе. Ми озброєні для мирного часу багатократ більше потрібного, ми продукуємо масу зброї, яку потім будемо міняти й міняти на свіжу, занадто тренуємо особистий склад, який і віком переросте на час воєнної konieczности.

З усіх боків, крім Китаю, ми маємо великий запас безпеки

20. Слова в дужках є тільки в першому виданні.

щодо термінів, і це дає нам можливість на багато років сильно скоротити воєнну підготовку і те, що звільниться, кинути на економіку й улаштування життя. Технологічна загибель — не менша загроза, ніж війна.

Прийшла пора звільнити і російську юність від обов'язкової військової повинності, якої нема ні в Китаю, ні в Сполучених Штатах, ні в жодній великій країні світу. Ми цю армію тримаємо знову з тієї ж таки генеральської й дипломатичної метушні — для престижу, з чванькуватости; для зовнішнього розширення, від якого треба відмовитися, фізично й душевно рятуючи самих же себе; і ще — від хибного уявлення, що молодь чоловічої статі не можна *виховати* державно корисною інакше, як тільки перепускаючи її через армійський котел довгими роками. Як і буде визнане, що ми не зможемо забезпечити оборону інакше, як переводячи через армію *всіх*, то набагато можна буде скоротити строк служби й олюднити "виховання" в армії. При теперішньому ми як народ втрачаємо *внутрішньо* багато більше, ніж накроковують наші паради.

Різко зменшуючи озброєння, ми звільнимо й наше небо від надокучливого гуркоту літаючих армاد, — над нашими широкими просторами щодня і ночі, кожної пори, вони здійснюють свої безконечні вилети і навчання! — з переходами звукової межі, з гудом і ревом, що ламають побут, сон і нерви сотень тисяч людей, ефективно одурманюючи їх під своїм гуркотом (усі великі начальники над своїми дачними місцевостями літання забороняють) — і все це десятиліттями, ні для якого рятування країни, а — найнікчемніша суєта. Поверніть країні здорову *тишу*, без якої не може бути й здорового народу.

Нинішнє міське життя, до якого приречена вже половина нашого населення, зовсім протиприродне, і всі ви однодушно з цим згодні, бо однодушно щовечора рятуєтеся з міста на замські дачі. І всі ви, за вашим віком, добре пам'ятаєте колишні доавтомобільні міста — міста для людей, коней, псів, ще — трамваїв, людяні, привітні, утульні, завжди з чистим повітрям, зимою багатосніжні, на весні через паркани на вулиці ллються запахи з садів; сади ледве чи не при кожному домі, і рідко який дім вище двох поверхів — найприємніша висота людського житла; мешканці тих міст були не кочовиками, не кочували двічі на рік, рятуючи дітей від палаючого пекла. Економіка *не-гігантизму*, з дрібною [хоч і високою,]²¹ технологією, не тільки дозволить, але навіть вимагатиме побудови *нових* міст *попереднього*

21. Слова в дужках є лише в другому виданні.

200 типу.²² І цілком припустиме поставити на всіх в'їздах шлягбавми, пропускаючи коней і електричні двигуни, але не двигуни внутрішнього згоряння, і в самому місті на перехрестях, якщо треба комусь занурюватися під землю — то двигунам, а не старим, малим і хворим людям.

Отакими містами нехай прикраситься наш розтоплений і відморожений Північний Схід, і на те розтоплення хай валяться дурні космічні гроші. (Космос для оборони? — усі країни якимось там без космосу обороняються).²³

Правда, в колишніх російських містах була ще одна особливість, уже духова, що дозволяла найосвіченішим людям з насолодою жити там і не купчитися всім в одній семи-мільйонній столиці: багато провінційних міст, не тільки Іркутськ, Томськ, Саратов, Ярославль, Казань, багато їх було значними і *самостійними* культурними центрами. А в нас тепер чи допустимий якийнебудь самодіяльний, самомислячий центр, крім Москви? Навіть і Пітер затьмарився зовсім. Бувало, в якомунебудь Вишньому Волочку могло повитися унікальне книжкове видання великої вартости, — а хіба зараз допустить таке наша *ідеологія*? Нинішня централізація всіх видів духового життя — потворність, духове убивство. Без таких 60-80 міст нема Росії як країни, лише якийсь безсловесний придаток. От і тут, як на кожному місці, на кожній лінії побудувати Росію здорову нам заважає *ідеологія*.

Так кожна сторона побуту була нерозривно пов'язана з душевним станом людей. Той, хто вимушено калічить гусеницями тракторів чи колесами великих вантажників не пристосовані до них, що й не чекали їх, трав'яні й польові дороги або розлюченим "нерухомим мотоциклом" бензопили на світланку від жадоби будить цілий виселок, — робиться жорстоким і цинічним. Не випадкові й ті незчисленні п'яниці й хулігани, що не дають пройти жінкам вечірньої й святкової години — ніякої міліції на них не вистачить, тим більше не стримає їх *ідеологія*, що претендує, ніби вона замінила мораль.

Досить попрацювавши в школах — і міських і сільських, можу запевняти, що школа наша погано учить і зле виховує, а лише розмінює і дрібнить юні роки й душі. Усе поставлене так, що учням нема за що поважати свою педраду. Школа буде справжньою тоді, коли на вчителів підуть люди добірні і до того

---

22. Замість слів — "побудови нових міст попереднього типу", у другому виданні — "побудови розосереджених міст, м'яких для людини".

23. Речення в дужках є тільки в першому виданні. Дужки авторські.

ж покликані. Але для цього — скільки засобів і зусиль треба витратити! — не так оплачувати їх працю і не так принизливо тримати їх. А тепер педінститут — у шерезі інститутів останній за своїм авторитетом, і дорослий мужчина соромиться бути шкільним учителем. Абітурієнти, як мухи на мед, летять на воєнну електроніку — невже для таких неплідностей ми розвивалися тисячу сто літ?

Не дістаючи потрібного в школі, наші майбутні громадяни не багато одержують і в родині. Ми багато хизуємося досягнутою рівноправністю жінок і дитячими садками і приховуємо, що все це — намість підірваної родини. А рівне право жінок не в тому, щоб посідати стільки ж робочих місць і службових посад, скільки чоловіки, а лише — принципова незаказаність всіх цих посад для жінки. Реально ж рівень чоловічого заробітку мусить бути такий, щоб у родині чи то з двома, чи чотирма дітьми жінка *не потребувала* окремого заробітку, не потребувала підтримувати родину ще й грошима поверх своїх трудів і турбот. У гонитві за п'ятирічками, за зайвими руками ми ніколи не давали мужчинам такого заробітку, і підрив, і руйнування родин — одна з наших страшних заплат за п'ятирічки. І як же не стиснутися серцю соромом і жалем, коли бачимо наших жінок з важкими носилами на мощенні бруківок, на прокладанні залізничих шляхів? Бачивши таку картину — про що ще можна говорити? У чому ще сумніватися? Щоб звільнити їх від такого приниження — як не відмовитися від фінансування південно-американських революціонерів?

Так майже кожний напрям народної діяльності ми бачимо занедбанам, у потребі засобів, праці й терпіння. Але не вище за це й *дозвілля*, зведене до телевізора, карт, доміно і все тієї ж горілки, а хто читає — то або спорт, або [шпигунські]²⁴ детективи, або все ту ж Ідеологію у вигляді газет. Невже це й є той принадний соціалізм-комунізм, задля якого і кладено всі жертви і гинули 60-90 мільйонів?

Потреби *внутрішнього* розвитку незрівняно важливіші для нас, як народу, ніж потреби *зовнішнього* розширення сили. Уся світова історія свідчить, що народи, які творили імперії, завжди несли духові втрати. Цілі великої імперії і моральне здоров'я народу несполучні. І ми не сміємо винаходити інтернаціональні завдання й оплачувати їх, доки наш народ у такій моральній руїні і доки ми вважаємо себе його синами.

24. Слово в дужках додане в другому виданні.

6. ДЕМОКРАТІЯ ЧИ АВТОРИТАРНІСТЬ? ²⁵

Як щиро визнати і покласти в основу побудови суспільного життя народу і державних цілей — *принцип моральності*, моральний шлях, і духове здоров'я, то в новому світлі постає й протиставлення демократичного й авторитарного ладу. Саме: воно робиться другорядним.

Усе ті ж дражнені й зневажані російські "слов'янофіли" давно вказували на головний брак західної демократії: на те, що вона не має *етичної основи*. Це значить: вищим її регламентом є сама лише конституція, і за правилами, які вона допускає, без додаткових моральних умов і обмежень, партії й класи вступають у *боротьбу інтересів*, самих тільки *інтересів*, не вище.

І от ця західня демократія після своїх великих успіхів тепер, на схилі 20 віку, переживає, на жаль, свій великий занепад, можливо — і останній. Не говорю вже про "розгул демократії" у Сполучених Штатах, де вона й завжди мала розперезані форми, де кожен четвертий рік політичних діячів і навіть усієї країни мало не повнотою угачується на виборчу кампанію, на угоду масі, і на цьому багаторазово грали не тільки внутрішні угруповання, але й зовнішні сили, іноземні уряди, де вожді Сенату в бажанні догодити натовпові пильно випереджають кожную пропозицію свого уряду, щоб він не утримався на грані розумного компромісу, поспішають зсунути його до повної капітуляції Америки; де суди, втративши безсторонність, виправдують безсумнівних ворогів своєї країни, аби лише догодити пристрастям маси.

Але й демократія європейських країн, куди пристойніша, відстоювана, випрацьована, дає нам багато прикладів, коли фатальні шляхи обираються наслідком самообдурювання мас, чи всезагальної низости інстинктів, чи зручної демагогії кандидатів, чи випадкової переваги, яку дає маленька непопулярна партія між двома великими — і від цієї нікчемної переваги, що ніяк не висловлює волі більшості, розв'язуються найважливіші прямування державної, а то й світової політики. Найстарша й найшанованіша демократія — англійська, от виявляється неспроможною впоратися з купкою терористів.

Демократія, побудована на суворих моральних обмеженнях, була б, можливо, близька до ідеального ладу, — але такої

25. Цей розділ є лише в першому виданні.

демократії, скільки знаю, ніде ніхто ніколи не показав і не здійснив — від античності й до сучасності. Нинішня ж західня демократія, що не має етичної основи і навіть більше того — принципово безрелігійна, сьогодні на наших очах зазнає не тільки політичного краху, але й духової слабости — повний *занепад духу* у Заході, з чого й почато цього листа і що вже непоправне, ймовірно.

У нас у Росії, за цілковитою незвички, демократія проіснувала всього лише вісім місяців — з лютого до жовтня 1917 року. Емігрантські групи кадетів і соціал-демократів, хто ще живий, до цього часу пишаються нею, кажуть, що *їм* погубили її сторонні сили. Насправді ж та демократія була саме *їх* ганьбою: вони так амбіціозно кликали й обіцяли її, а здійснили сумбурну і навіть карикатурну, виявилися непідготованими до неї насамперед самі, тим більше була не підготована до неї Росія. (Досвід, звичайно, важкий: перша німецька демократія — ваймарська, була не набагато сильніша). А за останнього піввіку підготованість Росії до демократії, у багатопартійній парламентарній системі, могла ще тільки *знижитися*. Либонь, раптове введення її тепер було б лише якимось сумним повторенням 1917 року.

З вищеперахованого — *протипоказаности* чи недосяжності демократії з суворо етичною умовою; духової безсилости сучасної західньої демократії; і непідготованости нашої країни до демократичного ладу, — я насмілюсь не погодитися з гаслом "демократії", ледве чи не найпопулярнішим в нашій інтелігентській суспільності сьогодні. У ньому — і некритичне перехоплення чужого досвіду і велика данина інтелігентській традиції.

Понад століття російська інтелігенція всі сили клала на боротьбу з авторитарним ладом — і тепер ми бачимо, що досить марно, з великими втратами для себе і для простого народу, і навіть з зворотним кінцевим результатом. Тож, може, визнати, що для Росії цей шлях або хибний, або передчасний? Може, на проглядне майбутнє, хочемо ми цього чи не хочемо, призначимо так чи не призначимо, — Росії однаково суджений авторитарний лад? Можливо, тільки до нього вона сьогодні дозріла, і навіть зміна теперішнього керівництва (всієї піраміди) на інше могла б викликати тільки плутанину, нову нищівну боротьбу і напевно дуже сумнівний виграш в якості керівництва.

Звичайно, високо бажана була б демократія під *етичною копулою*, з великим *загальним* об'ємом вартостей, схвалених всіма змагунами. Але тоді на розв'язання лишаються суттю уже

204 другорядні питання, і працездатною може виявитися не тільки демократія, а й інші політичні форми, у тому числі і влада, заснована на підпорядкуванні.

І от, дійшовши такого відповідального припущення, а ще з російської історії ставши противником усяких взагалі революцій і збройних потрясень, значить, і в майбутньому теж — і тих, яких ви жадаєте, і тих, яких ви побоюєтеся (з пильного вивчення я переконався, що масові криваві революції завжди згубні для народів, серед яких вони відбуваються), — і звертаюся до вас як до реалістів. Хоч зовсім з іншого боку, хоч зовсім з інших міркувань, але й ви теж бажаєте так: уникнути у нас і революційних струсів, і не вводити західньої парламентарної системи, і зберегти все нинішнє розміщення керівництва.

І ось, я *не* пропоную вам: "дайте завтра всю повну свободу". Уже ми так довго, так довго не встигали за Заходом, що, можливо, тепер облишимо всі види перегонів: і в технології гігантизму в момент її краху, і в демократії в момент її краху. Можливо, в цьому був і помисл Божий, що затримав наш розвиток на віки? Можливо, і в політичному розвитку, повернувши не з самого глухого кута, а раніше від того, ми заощадимо он скільки сил і часу, так потрібних нам після всіх утрат? Тисячу літ жила Росія з авторитарним ладом і на початок 20 віку ще достатньо зберегла і фізичне і духове здоров'я народу.

Одначе, дотримувано такої важливої умови: той авторитарний лад мав, хай і на виході, первісно, сильну моральну основу — не ідеологію загального насильства, а православіє, та старе, семивікове, православіє Сергія Радонежського і Нила Сорського, ще не зашарпане Никоном, не оказаннене Петром. З кінця московського і весь петербурзький період, коли цей первень спотворився і ослаб, — при зовнішніх уявних успіхах держави авторитарний лад почав хилитися до занепаду і загинув.

Отож, я пропоную — вам і всім, кому колинебудь доведеться прочитати цього листа, пропоную погодитися й помиритися: Росія — авторитарна і хай лишається такою, і не будемо нині боротися з цим. Але цей авторитарний лад мусить бути заснований на *справжній турботі* і любові правителів — не до себе самих, не до близького свого оточення, — а до всього свого народу — і до всіх сусідніх народів також. Цей лад не повинен керуватися міркуваннями політичного гігантизму, не замислюватися над долею інших півкуль, від цього треба відмовитися навіки, це напевне все лусне, інші півкулі й теплі океани будуть розвиватися все одно без нас, по-своєму, і ніхто з

Москви не управить, і ніхто не передрече навіть у 1973 році, а тим більше Маркс з 1848. Керувати цим авторитарним ладом повинні міркування *внутрішнього*, морального, здорового розвитку народу і країни, звільнення жінки від лома і лопати, налагодження школи, дитячого виховання, рятування ґрунту, вод, усієї російської природи, відновлення здорових міст, освоєння Північного Сходу — і жодного Космосу ще на століття, і ніяких всесвітньо-історичних завоювань і вигаданих інтернаціональних завдань: інші народи, ніяк не дурніші нас, а має Китай зайві гроші й дивізії — хай пробує.

Авторитарний лад — але заснований не на "клясовій ненависті" невичерпній, а на чоловіколюбстві. І найперша ознака, що відрізняє цей шлях, моральний шлях від насильства, є великодушність і милосердя до узників. Огляньтесь і вжахніться: з 1918 до 1954 року і з 1958 до сьогодні *жодна людина* не була у нас звільнена з ув'язнення порухом доброї душі! Як когось і випускали зрідка, то з голого політичного розрахунку: наскільки вже зломлений духом чи наскільки нестерпно тисне світова громадськість. Уже, звичайно, доведеться відмовитися навіки від психіатричного насильства, і від негласних судів, і від того жорстокого безправного мішка таборів, де тих, що провинилися чи поковзнулися, калічать і знищують. Семеро в'язнів (А. Гінсбург, Ю. Галансков та інші) у 1969 році послали з табору сім однакових листів ("колективки" заборонені) сімом громадським діячам (Твардовському, Гамзатову, Шостаковичу й ін.), у тому листі глибоко й своєчасно вияснено, як система таборів, уже не сталінських і не хрущовських, а в а ш и х (і всіх побутових, не політичних самих) розкладає й вигублює весь наш народ. Вам не становить труднощів зажадати цей документ.

Учив нас Сталін — і вас, і всіх нас, що *благодущність* є "найбільша небезпека", тобто добра душа правителів — найбільша небезпека!.. Це потрібне було йому так для його задуму — нищити мільйони підданих. Але у в а с же немає такої мети! — тож зречімося його проклятої заповіді!

Лад, побудований на авторитеті, тільки тоді може бути здоровий, коли *авторитет* — не сокири і ґрат, а добра і турботи за всіх живих, не за мертву Ідеологію.

Одначе, чи можна нам до такого ладу перейти? Мені здається — так, тому я й заходився коло цього листа. Перейти без жодного струсу, тільки стягнути, струсити з усіх нас цю просякнуту потом, брудну сорочку Ідеології, на якій уже стільки крові, що вона не дає дихати живому тілу нації, крові тих 66

206 мільйонів. На ній — уся відповідальність за все пролите, чи переконувати мені вас, що треба якнайскоріше скинути її — хай забирає, хто хоче.

7. ІДЕОЛОГІЯ

Ця ідеологія, що дісталася нам у спадок, не тільки хиренна, не тільки безнадійно застаріла, але й у свої кращі десятиліття вона помилялася у всіх своїх передбаченнях, вона ніколи не була наукою.

Примітивна, поверхова економічна теорія, котра оголосила, що тільки робітник породжує вартості, і не побачила вкладу ні організаторів, ні інженерів, ні транспорту, ні апарату збуту. Вона помилилася, передрікаючи, що пролетаріят буде безмежно затиснутий, що він ніколи нічого не доможеться при буржуазній демократії, — нам би тепер так нагодувати його, одягнути й обдарувати дозвіллям, як він дістав усе це при капіталізмі! Вона ошукалася, що щастя європейських країн тримається на колоніях, — вони тільки звільнившись від колоній і почали здійснювати свої "економічні чуда". Вона помилилася, що соціялісти ніколи не зуміють приходити до влади інакше, як збройним переворотом. Вона прорахувалася, ніби ці перевороти почнуться з передових промислових країн — якраз усе навпаки. І як революції швидко охоплять весь світ, і як будуть швидко відмирати держави — все суцільні помилки, все суцільне незнання людської природи. І що війни властиві тільки капіталізові і закінчатся з ним, — ми вже бачили найдовшу покищо війну 20 віку, 15 і 20 років не капіталізм відкидав переговори і перемир'я, — і не дай нам Боже побачити найжорстокішу і найкривавішу з усіх війн людства — війну між двома комуністичними наддержавами. Так і націоналізм був цією теорією похований у 1848 році як уже "пережиток" — а знайдіть сьогодні в світі силу більшу! І багато з чим так, на перерахуванні втомилися.

Марксизм не тільки не точний, не тільки не наука, не тільки не передрік жодної події в числах, кількостях, темпах чи місцях, що сьогодні жартома роблять електронні машини при соціальних прогнозах, але не марксизмом керуючись, але дивує марксизм своєю економіко-механістичною грубістю у спробах пояснити найтоншу людську істоту і ще куди складніше мільйонове сполучення людей — суспільство. Лише користую одних, засліпленням інших і жадобою *вірнути* у третіх можна пояснити цей моторошний гумор 20 віку: яким робом таке зганьблене, таке збанкрутоване вчення ще має на Заході стільки

послідовників! У нас бо їх найменше лишилися! Ми ж бо, 207
засмакувавши, лише прикидаємося з примусу...

Ми бачили вище, що всім млиновим камінням, яке топить вас, нагородив вас не ваш здоровий глузд, а власне успадкове хирляве Передове Вчення: і колективізацією, і націоналізацією дрібного ремесла й послуг (що зробило нестерпним життя рядових громадян, але ви цього не відчуваєте [; що нагромадило злочинство й брехню навіть у щоденній економіці — і ви безсилі])²⁶; і конечністю для великого інтернаціонального замаху так роздувати воєнний розвиток, що пущене в прірву все внутрішнє життя, і навіть от Сибір освоїти за 55 років не знайшлося часу; і перешкодами в промислового розвитку й перебудові технології; і переслідуванням релігії, дуже важливим для марксизму,^{*} але безглуздом і не вигідним для практичних державних керівників — за допомогою нероб цкувати своїх найсумнініших робітників, яким чужі ошуканство й злочинство, — і терпіти потім від повсюдного ошуканства й злочинства. Для віруючого його віра є *найвища* цінність, вища за ту їжу, котру він кладе у шлунок. [Чи замислювалися ви: наскільки ж для нього *батьківщина* та країна, де топчуть його віру?]²⁷ Чи замислювалися ви: пощо ж ці ліпші мільйони підданих ви відлучаєте від батьківщини? Вам як державним керівникам це тільки на шкоду, а робите це ви автоматично, механічно, тому що марксизм накидає вам так. Як накидає він вам, керівникам наддержави, складати звіти про свої дії якимось далеким приїжджим гостям — з іншої півкулі, вождям не впливових, незначних компартій, найменше заклопотаних російською долею.

Вихованим у марксизмі уявляється страшним такий крок: раптом почати жити без цієї звичної ідеології. Але тут, по суті, вибору не лишилося, самі обставини змусять зробити його, але може виявитися — пізно. Національним керівникам Росії в передбаченні загрози війни з Китаєм однаково доведеться спиратися на патріотизм, і тільки на нього. [Коли Сталін починав такий поворот під час війни, пригадайте! — ніхто навіть не здивувався, ніхто не заривав за марксизмом, усі прийняли як

26. Слова в квадратних дужках додані в другому виданні.

*Сергій Булгаков показав (1906 рік, *Карл Маркс як релігійний тун*), що атеїзм є головним центром надхнення й емоцій у марксизмі, уся решта вчення вже накручувалася навколо нього. Затята ворожість до релігії — найнаполегливіше в марксизмі. — (Примітка при публікації. — О. С.). — Остання примітка в дужках відсутня в другому виданні. — Ред.

27. Те, що в квадратних дужках, є в першому виданні, але відсутнє в другому.

208 найприродніше, наше, російське!].²⁸ Розумно ж довершити перегрупування сил перед великою небезпекою — раніше, а не пізніше. Та це зречення, тільки нерішуче, уже й почалося у нас давно, бо що ж таке "сполучення" марксизму з патріотизмом? — безглуздя. Ці точки погляду можна "злити" тільки в загальних заклинаннях, на першому-ліпшому ж конкретному історичному питанні ці точки погляду завжди протилежні. Це таке очевидне, що Ленін у 1915 році навіть деклярував: "ми — антипатріоти". І то було правдиве, щире. І всі 20-і роки слово "патріот" у нас означало абсолютно те саме, що "білогвардієць". [Добре пам'ятаю, як у 1931 році мене, ще школяра, цькували за патріотизм].²⁹ І весь цей лист, який я зараз кладу перед вами, є патріотизм — і *значить* заперечення марксизму. Марксизм, навпаки, велить, не освоювати Північний Схід і лишити наших жінок з ломами й лопатами, але прискорювати й фінансувати світову революцію.

У ту мить, коли вже будуть стріляти перші гармати на радянсько-китайському кордоні, бійтесь опинитися у цій двоїстій непевності з браком і нечіткістю національної самосвідомости в нашій країні, — ви бачите, як могутня Америка програла маленькому Північному В'єтнамові, як легко відмовили послуху нерви американського суспільства й молоді — саме тому, що в Сполучених Штатах дуже слаба, не виявлена національна свідомість. Не прогайте миті!

Крок спочатку здається важким, а насправді ви дуже скоро відчуете велике полегшення, відкинувши цей нікчемний вантаж, полегшення всього державного устрою, всіх рухів у керівництві. Адже ця ідеологія, доводячи до найгострішого конфлікту наше зовнішнє становище, давно вже перестала допомагати нам у внутрішньому, як допомагала в 20-их і 30-их роках. Під цю пору в країні *ніщо конструктивно не тримається* на ній, це фальшива, фанерна театральна колона, яку як прибрати — ніщо не зрушиться, ніщо не захитається. Усе в країні давно тримається лише на матеріальному розрахунку й підпорядкуванні підданих, на жодному ідейному пориві, ви чудово знаєте це. Сьогодні ця ідеологія вже тільки послаблює і в'яже вас. Вона засмічує все життя суспільства, мозки, промови, радіо, друк — брехнею, брехнею, брехнею. Бо й як же мертвому робити вигляд, ніби воно продовжує жити, як не прибудівками брехні? Усе загрузло в брехні, і *всі це знають* і в приватних розмовах одверто говорять

28. Те, що в дужках, додане в другому виданні.

29. Це речення є в першому виданні, але відсутнє в другому.

про це, і глузують, і нудьгують, а в офіційних виступах лицемірно твердять те, "що належить", і так само лицемірно, з нудьгою читають і слухають виступи інших, — скільки ж витрачається на це в порожнечу енергії суспільства! І ви — відкриваючи газети чи влучаючи телевізор, — *ви самі* хіба вірите бодай трохи в щирість цих виступів? Та давно вже ні, я певен. Бо інакше — як же глухо від'єднали вас від внутрішнього життя країни.

Ця всезагально обов'язкова, примусова до вжитку брехня стала найбільючішою стороною існування людей у нашій країні — гірше всіх матеріальних злигоднів, гірше всякої громадянської несвободи.

І всі ці арсенали брехні, зовсім же й зайві для нашої *державної* стійкості, притягуються як податок на користь ідеології: зв'язати, пов'язати те, що відбувається, як воно пливе, в цупку, пазуристу померлу ідеологію, саме після того, що наша держава за звичкою, за традицією, за інерцією все ще тримається цієї фальшивої доктрини, її розгалужених хибних поглядів — вона ж і вимагає саджати за ґрати того, хто інакше думає. Тому що саме ж фальшивій *ідеології* і нема чим відповідати на заперечення, крім зброї й ґрат.

Відпустіть же цю биту ідеологію від себе! Віддайте її вашим суперникам чи ще куди вона там тягне, хай вона омине нашу країну, як хмара, як епідемія, і хай нею турбуються й розгумачують її інші, лише не ми! І разом з нею ми звільнимся від конечности наповнювати все життя брехнею.

І запевняю вас, що поворот цей буде не важчий і не складніший, ніж поворот ХХ з'їзду від Сталіна. Та його можна зробити ще й багато плинніше, поволі, поступово, майже *нічого не оголошуючи вголос* — але неухильно, але ефективно. Та Сталін *раз уже починав такий поворот* під час війни — пригадайте! Він тоді сильно приглушив Ідеологію — і ніхто навіть не здивувався, ніхто не заривав за марксизмом — усі сприйняли як *найприродніше*, наше, російське!³⁰

30. У другому виданні *Листа* закінчення цього розділу змінено. Намість цього останнього абзацу є два інші:

1. У отак переробленому вигляді той, яким закінчується шостий розділ першого видання (див.):

"Стягніть, струсіть з нас усіх цю запотілу брудну сорочку, на якій уже стільки крові, що вона не дає дихати живому тілу нації, крові тих 66 мільйонів. На ній — уся відповідальність за все пролите, чи переконувати мені вас, що треба якнайскоріше її скинути — хай забирає, хто хоче".

2. Дослівно той абзац, яким починається наступний розділ першого видання (див. далі).

Я зовсім не пропоную вам вдаватися в іншу крайність — переслідувати чи забороняти марксизм, навіть сперечатися проти нього (з ним сперечатися скоро ніхто вже й не буде, з самого лінинства). Я лише пропоную вам — рятуватися від нього самим і рятувати від нього свій державний устрій і свій народ. А для цього *тільки*: позбавити марксизм могутньої державної підтримки, і хай він існує сам собі, на своїх ногах. І хай його пропагують, захищають і впроваджують безперешкодно всі охочі — але у вільний від праці час і *не на державній зарплаті*. Тобто треба припинити оплачувати всю систему агітпропу з народних коштів. У багаточисельних робітників агітпропу це не може викликати обурення чи опору: нове становище звільнить їх від всіляких образливих закидів у можливій користі, воно вперше дасть їм можливість довести свою ідейну переконаність, свою щирість. І їм мусить бути лише радісне це подвійне навантаження: у будень, у денний час взяти на себе продуктивну працю для країни, продукувати реальні цінності (перша-ліпша праця, хоч і яку вони обрали б замість теперішньої, буде багато продуктивніша, бо їхня теперішня — нульова, якщо не від'ємна), а вечорами, у вільні дні й під час відпустки присвятити своє дозвілля пропаганді улюбленого вчення, безкорисно насолоджуючися істиною! Бож саме так і поводяться, наприклад, віруючі, та ще під переслідуванням, — і вважають себе духово задоволеними. Який буде чудовий випадок не кажу перевірити, але — довести щирість усіх тих, хто десятиліттями агітував усіх нас.

Я пропоную вам — всю нашу ієрархію, сукупність усіх тих, од верху до низу, кого ви вважаєте діючим і бажаним керівництвом країни, повністю перевести в систему *радянську*, тобто систему рад депутатів трудящих. Це можливе без жодної декларації, без жодного галасливого оголошення, навіть зовсім непомітно зробити за два-три роки, в ході чергових виборів. Усім важливим діячам посісти посади не в партійній системі, а — в радянській, державній, що буде й зручніше всім для єдиного керівництва.

Я не пропоную вам нічого міняти в системі і традиціях радянських *виборів*, хай лишаються такі, які гарантують всі пости вам і призначеним вами. Я не пропоную вам ні других

31. Цей заключний розділ у другому виданні має іншу назву ("А як це могло б укластися") і відмінний змістом, хоч укладений переважно з інших частин першого видання. З цієї причини вдаватися в деталі його відмінностей немає потреби.

кандидатів (хоч навіть у Східній Європі зважуються на це), ні тим більше інших партій, ніякої виборчої боротьби, що поставило б вашу владу під загрозу. Я не пропоную вам з будь-ким ділитися цією владою. Але хай державний пост не буде прямим наслідком партійної приналежності. Звільніть і свою партію від закидів, що люди одержують партійні квитки для кар'єри. Дайте можливість деяким працюючим співвітчизникам також просуватися по державних сходах і без партійного квитка — ви і робітників дістанете хороших, і в партії лишаться лише безкорисні люди. Ви, звичайно, захочете зберегти свою партію як міцну організацію одностайних і конспіративні від мас ("закриті") свої окремі наради. Але позбувшись чужої ідеології, хай лишень ваша партія відмовилася б від нездійснених і непотрібних нам завдань світового панування, а виконала б національні завдання: врятувала б нас від війни з Китаєм і від технологічної загибелі. Ці завдання і шляхетні і здійсними.

Я не пропоную вам допустити інші партії чи інші політичні рухи. Але щоб не задихнулася країна і народ, щоб вони мали можливість розвиватися й збагачувати нас же ідеями, вільно допустіть до рівного чесного змагання — не за владу! за істину! — всі ідеологічні і всі моральні течії, зокрема *всі релігії* — їх нікому буде переслідувати, якщо їх гонитель марксизм позбудеться державних привілеїв. Але допустіть чесно, не так, як тепер, допустіть з молодіжними духовними організаціями (не політичними зовсім, політичним хай буде тільки комсомол), допустіть їх з правом виховувати й учити дітей, з правом вільної приходської діяльності. (Сам я не бачу сьогодні ніякої духової живої сили, крім християнської, яка могла б заходитися коло духового вилікування Росії. Але я не прошу і не пропоную їй пільг, а лише: чесно — не гнобити). Допустіть вільне мистецтво, літературу, вільний друк книжок, не політичних книжок, Боже борони! і не закликів, не передвиборчих листівок — а філософських, моральних, економічних і соціальних досліджень, бо ж це все буде давати багатий урожай, родити — на користь Росії, але й в а ш у ж, ви ж російські інтереси будете представляти. Таке вільне колосування думок скоро звільнить вас від конечности все нові ідеї із запізненням перекладати з західних мов, як це діється цілого піввіку, ви ж знаєте.

Чого вам боятися? Невже це таке страшне? Невже ви такі не певні себе? У вас залишається вся непохитна влада, окрема сильна замкнута партія, армія, міліція, промисловість, транспорт, зв'язок, надра, монополія зовнішньої торгівлі,

212 примусовий курс карбованця, — але дайте ж народові дихати, думати й розвиватися! Якщо ви *любите* його, якщо ви серцем належите до нього — для вас і хитань не повинно бути!

Ви можете з обуренням чи сміхом відкинути поради якогось там одинака, письменника. Але з кожним роком те саме буде наполегливо пропонувати вам життя — з різних приводів, у різний час, з різними формулюваннями — але саме це. Бо це єдиний здійснимий плинний шлях рятунку нашої країни, нашого народу — і вас самих.

Звичайно, такі рішення не схвалюються за тиждень. Але тепер ви маєте можливість здійснити цей перехід спокійно — хоч за три роки, хоч за п'ять, хоч, з усім процесом, і за десять. Лише почати б — уже тепер, лише зважитися б — уже тепер. Потім життя поставить вимоги і невідкладніше й гостріше.

Ваше заповітне бажання, щоб наш державний лад й ідеологічна система не мінялися й стояли отак віками. Але так в історії не буває. Кожна система або знаходить шлях розвитку або падає.

Неможливо вести таку країну, виходячи з злободенних потреб: у 1942 році засуджувати Неру як кліку за його національно-визвольний рух (підривав воєнні зусилля наших союзників англійців), у 1956 році цілуватися з ним. І те ж з Тітом, і з багатьма, багатьма. Вести таку країну — треба мати національну лінію і безнастанно відчувати за своїми плечима всі 1100 років її історії, а не тільки 55, 5% її.

Ви зауважите, звичайно, що цей лист не має на меті жодних особистих цілей. Я з вашої шкаралущі виріс уже все одно, написані мною речі будуть все одно надруковані, попри ваш дозвіл чи заборону. Усе, що я сказав — я вже сказав. Мені — теж 55 років, і я, здається, довів багатьма своїми кроками, що не кладу ваги на матеріальні блага і готовий офірувати життя. Для вас такий тип життєвідчуження незвичний — але ось ви спостерігаєте його.

Цим листом я теж беру на себе важку відповідальність перед російською історією. Але не взяти на себе шукання виходу, але нічого не зробити — відповідальність ще більша.

5 вересня 1973 року

О. Солженіцин

ПРО ЛИСТ О. СОЛЖЕНИЦИНА ВОЖДЯМ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ

Андрій Сахаров

Солженіцин вислав свого листа радянським керівникам 5 вересня 1973 року. Невдовзі по його видаленню з СРСР його опубліковано за кордоном і в уривках читано через радіо. Я вважаю за дуже важливе, щоб виступ такого незаперечно авторитетного на весь світ автора, поза сумнівом пильно ним продуманий і такий, що відбиває істотну частину його поглядів у принципових суспільних питаннях, був підданий серйозному обговоренню, особливо з боку представників незалежної громадської думки нашої країни. Особисто для мене кінцевість виступити з обговоренням листа Солженіцина додатково поглиблюється наявністю ряду паралелей і прихованої дискусії в листі з деякими з моїх попередніх суспільних виступів, частково переглянутих мною пізніше, а в основному, як і раніше, на мій погляд, правильних. Але найбільше змушує мене виступити моя незгода з деякими істотними концепціями листа Солженіцина.

Солженіцин є безумовно одним з найвидатніших письменників і публіцистів сучасності. У драматичних колізіях, у яскравих образах і самобутній мові його творів висловлена глибоко вистраждана авторська позиція у важливіших соціальних, моральних і філософічних проблемах. Особлива, виключна роля Солженіцина в духовій історії країни пов'язана з безкомпромісним, точним і глибоким освітленням страждань людей і злочинів режиму, нечуваних у своїй масовій жорстокості й прихованості. Ця роля Солженіцина дуже яскраво виявилася вже в його повісті *Один день Івана Денисовича* і тепер у великій книзі *Архіпелаг ГУЛаг*, перед якою я схиляюся. Хоч і як би ставитися до позиції Солженіцина у тих чи інших питаннях, найвища оцінка його творчості повинна лишитися недоторканою, і ще далеко не все він сказав. У своєму листі Солженіцин знову говорить про страждання й жертви, що випали

214 на долю нашого народу за останні 60 років. З особливою переконливістю і боєм він пише про долю жінки, якій у нас через недостатність родинного бюджету так часто доводиться сполучати домашню працю і виховання дітей з найважчою працею для заробітку, про занепад виховання, що впливає з цього, і розпад родини, про загальне пияцтво, що стало національним лихом, про неминуче в наших умовах злочинство, безгосподарність і ледарювання на державній роботі, про загибель міст, сіл, річок, лісів, ґрунтів. Так само, як і Солженіцин, я вважаю жалюгідними ті досягнення, якими наша пропаганда так любить пишатися, порівняно з наслідками перенапруження, розчарування, занепаду людського духу, з втратами у взаємодносинах людей, в їх душах.

Однак, уже в цій критично-констатаційній частині листа виявляються деякі особливості позиції автора, які викликають у мене неспокій і почуття невдоволення, що посилюються при дальшому читанні. Зокрема, впадає в око, що Солженіцин окремо виділяє страждання і жертви саме російського народу. Звичайно, право кожного писати й турбуватися за те, що він ліпше знає, що хвилює його більше особисто, більше конкретно, алеж усі ми знаємо, що жахи громадянської війни, розкуркулення, голоду, терору, Вітчизняної війни, нечуваних в історії антинародних жорстоких репресій мільйонів, що повернулися з полону, переслідування віруючих, що все це у зовсім однаковій мірі торкнулося і російських і неросійських підданих Радянської держави. А такі акції, як насильницька депортація-геноцид, як боротьба з національними визвольними рухами, придушення національної культури — це навіть в основному привілей саме неросіян. А сьогодні ми дізнаємося, що всі школярі Узбекистану, прогресом якого так люблять дивувати закордонних гостей, багато місяців вимушені перебувати щорічно, замість навчання, на бавовникових плянтаціях і майже геть усі хворі від удихання гербіцидів. На мій погляд, при обговоренні питань такого масштабу, які піднесено в листі Солженіцина, про все це не можна забувати. Не можна також забувати, що своя доля історичної провини, своя доля участі в позитивній роботі є в кожного народу нашої країни і що поза залежністю від будь-чийого бажання, за всіх обставин їх долі ще довго будуть тісно пов'язані.

Головними небезпеками, що стоять перед країною, Солженіцин проголошує небезпеку війни з Китаєм і небезпеку забруднення навколишнього оточення, виснаження природних

ресурсів, викликане нестримною індустріалізацією й урбанізацією. Обидві ці небезпеки, він вважає, породжені сліпим сприйманням ідей, що прийшли з Заходу: догми необмеженого науково-технічного прогресу, який він фактично утотожнює з необмеженим кількісним розширенням великої промислової продукції, і, особливо, марксистської догми, що є, на його думку, втіленням антирелігійної бездуховости Заходу. Солженіцин пише, що саме марксистська догма створила економічне безглуздя колгоспів, яке лежить в основі трагедії селянства у 30-их роках і в основі економічних труднощів країни тепер. Ця догма довела до бюрократизації народного господарства і того глухого кута, який сьогодні примушує розпродувати природні багатства країни. Ця ж догма примушує платити з народної кишені латиноамериканським революціонерам, арабським націоналістам, в'єтнамським партизанам. Ця ж догма примушує нас загрозувати всьому світові термоядерною зброєю і тим самим ставити в становище крайньої небезпеки і руйнувати не лише решту світу, а й самих себе. Ця ж догма більше, понад територіяльні суперечки, розсварює нас з Китаєм й обеззброює нас перед ним.

Я виклав тут міркування Солженіцина дещо вільно, по-своєму, так, як я їх зрозумів. Значна частина цих думок уявляється мені важливою й справедливою, і я з великою радістю бачу нову талановиту їх оборону. Але все ж я мушу заявити, що в деяких важливіших аспектах міркування Солженіцина здаються мені невірними, при тому якраз у найменш тривіальних питаннях. Я почну з питання, яке, можливо, менш важливе за своїми конкретними наслідками, але при тому має не менш принципове значення. Солженіцин дуже вірно, з болем за країну і з справедливим обуренням описує багато недоладностей, дорогою ціною оплачені безглуздя нашого внутрішнього життя і зовнішньої політики, але його погляд на їх внутрішній механізм, як породжених безпосередньо ідеологічними причинами, здається мені дещо схематичним. Скоріше, якщо говорити про сучасний стан суспільства, для нього характерні ідеологічна індиферентність і прагматичне використання ідеології як зручної "фасади", при тому прагматизм і гнучкість у зміні гасел сполучається з традиційною нетерпимістю до інакомислення "знизу". Так само, як Сталін творив свої злочини не безпосередньо з ідеологічних мотивів, а в боротьбі за владу у процесі формування суспільства нового, "касарняного", за визначенням Маркса, типу, так і сучасне керів-

216 ництво країни головним критерієм при всіх важких рішеннях має збереження своєї влади й основних ознак устрою.

Мені далекий також погляд Солженіцина на ролю марксизму як ніби "західного" й антирелігійного вчення, яке спотворило здорову російську лінію розвитку. Для мене взагалі сам поділ ідей на західні й російські незрозумілий. По-моєму, при науковому раціоналістичному підході до суспільних і природних явищ існує лише поділ ідей і концепцій на вірні й помилкові. І де ця здорова російська лінія розвитку? Невже був хоч один момент в історії Росії, як і кожної країни, коли вона була здібна розвиватися без суперечностей і катаклізмів.

Те, що Солженіцин пише про ідеологічну ритуальність, про шкідливу затрату часу і сил мільйонів людей на це базікання, що привчає їх до теревенів і лицемірства, — незаперечне і справляє сильне враження, але вся справа в тому, що це лицемірне базікання заступає в наших теперішніх умовах "присягу на вірність", скріплює людей круговою порукою спільного гріха лицемірства. Воно теж є приклад породженого системою доцільного безглуздя.

Особливо неточним уявляється мені виклад у листі Солженіцина проблеми прогресу. Прогрес — загальносвітовий процес, який за жодних обставин не тотожний, у всякому разі в перспективі, кількісному зростанню великого і промислового виробництва. В умовах наукового і демократичного загальносвітового регулювання економіки і всього суспільного життя, включаючи динаміку народонаселення, це не утопія, за моїм глибоким переконанням, а пекуча конечність. Прогрес повинен безперервно і доцільно міняти свої конкретні форми, забезпечуючи потреби людського суспільства, обов'язково зберігаючи природу і землю для наших нащадків. Уповільнення наукових досліджень, міжнародних наукових зв'язків, технологічних шукань, нових систем хліборобства може тільки віддалити розв'язку цих проблем і створити критичні ситуації для світу в цілому.

Найдраматичніша з тез Солженіцина стосується проблеми Китаю. Солженіцин вважає, що нашій країні через боротьбу за ідеологічну першість і через демографічний тиск загрожує, при тому дуже скоро, тотальна війна з Китаєм за територію Азійської частини СРСР. Цю війну малює він як найдовшу і найкращу в історії людства, як війну, в якій не буде переможців, а лише загальна загибель і здичавіння. Солженіцин закликає протиставити цій загрозі відмову від ідеологічного суперництва,

російський патріотизм, освоєння Північного Сходу країни. Я свого часу віддав данину аналогічним побоюванням у *Пам'ятній записці*. Тепер я думаю, що такий погляд надмірно драматизує ситуацію, яка, звичайно, не є простою й безхмарною. Більшість експертів у справах Китаю, як мені здається, поділяють той погляд, що ще порівняно довгий час Китай не буде мати воєнних можливостей для більшої агресивної війни проти СРСР. Трудно уявити собі, щоб знайшлися авантюристи, які штовхнули б його тепер на такий самогубний крок. Але й агресія СРСР теж була б приречена на провал. Можна навіть висловити припущення, що роздмухування китайської небезпеки — погана прислуга справі демократизації й демілітаризації нашої країни, яких вона так потребує і потребує весь світ. Інша справа, що доля китайського народу, як і багатьох інших народів у нашому світі, трагічна і повинна бути об'єктом турботи всього людства, у тому числі ООН. Але це особлива тема. У проблемі конфлікту з Китаєм, що має, по-моєму, геополітичний характер боротьби за гегемонію, Солженіцин, як і в інших місцях свого листа, надміру перебільшує ролю ідеології. Китайські керівники, видимо, — не менші прагматики, ніж радянські.

Перейду до розгляду позитивної програми Солженіцина, скерованої, за його словами, на попередження війни з Китаєм і попередження загибелі російської природи, землі й нації. Я підсумовую ці пропозиції у вигляді наступних пунктів; звичайно, знову я відповідальний за формулювання, за порядок пунктів і тому подібне.

1. Відмова від офіційної підтримки марксизму, як державної загальнообов'язкової ідеології ("відокремлення марксизму від держави").

2. Відмова від підтримки революціонерів, націоналістів, партизанів у всьому світі, зосередження зусиль на внутрішніх проблемах.

3. Припинення опіки над Східньою Європою, відмова від насильницького утримання національних республік у складі СРСР.

4. Аграрна реформа на подоби ПНР* (моє формулювання).

5. Розвиток Північного Сходу країни на основі не прогресуючої, але досконалої технології, без гігантських заводів, із збереженням оточення, тиші, ґрунту і тому подібне. Очевидно, розуміється заселення Північного Сходу громадами (в оригіналі — "общинами" — ред.) добровольців-ентузіастів.

*ПНР — Польська Народна Республіка. — Ред.

218 Солженіцин, як мені здається, розглядає цих людей як патріотів, надхнених національною й релігійною ідеями. Саме їм він пропонує віддати звільнені засоби держави, віддати результати наукових досліджень, створити для них можливість високих особистих прибутків з господарської діяльності, але зате це буде форпост проти Китаю і заповідник ("відстойник", як він пише)* для російської нації, це буде основне джерело багатства для всієї країни.

6. Припинення випродажу національних багатств, природного газу, лісу і тому подібне, економічний ізоляціонізм, як доповнення ізоляціонізму воєнного, політичного й ідеологічного.

7. Роззброєння в межах, припустимих під китайською загрозою.

8. Демократичні свободи, терпимість, звільнення політв'язнів.

9. Зміцнення родини, виховання, свобода релігійного виховання.

10. Збереження партії, але з посиленням ролі рад; допущення збереження основних авторитарних ознак ладу, але з посиленням законів і правопорядку при наявності свободи сумління.

Без сумніву, програма Солженіцина є плодом серйозних роздумів її автора, висловом системи поглядів, у яких він щиро переконаний. І все ж я змушений сказати, що ця програма викликає в мене серйозні заперечення. Не можна не погодитися з доцільністю пропозицій, що містяться в пунктах 2, 3, 4. Зрештою, я в своєму викладі мимоволі посилив акцент на пункті 3, що здається мені виключно важливим і з морального, і з політичного погляду. У Солженіцина ця теза подана тільки в примітці. Пункт 1, що вимагає припинити офіційну державну підтримку марксизмові, — незаперечний. Але я вже писав, що, на мій погляд, не треба перебільшувати роллю ідеологічного фактора в сьогоднішньому житті радянського суспільства.

Незаперечні, хоч і не вперше зустрічаються в демократичних документах, пункти 7, 8, 9. Повторення їх авторитетним автором не може бути зайвим, і вони добре аргументовані в листі.

Аргументуючи 10 пункт своєї програми, Солженіцин пише, що, можливо, наша країна не достигла до демократичного ладу і що авторитарний лад в умовах законності і православ'я був не

---

*В оригіналі у Солженіцина — "отстойник". Ми, щоб краще розуміти, про що йшлося Солженіцину, переклали цей термін словами: "очисний резервуар". — Ред.

такий уже поганий, якщо Росія зберегла при цьому ладі своє національне здоров'я аж до 20 віку. Ці висловлювання Солженіцина чужі мені. Я вважаю єдино сприятливим для кожної країни демократичний шлях розвитку. Існуючий у Росії віками рабський, холопський дух, що сполучається з зневагою до іноземців, іногородців та іновірців, я вважаю найбільшим лихом, а не національним здоров'ям. Лише в демократичних умовах може вироблятися народний характер, здібний до розумного існування у світі, що все більше ускладнюється. Звичайно, тут є щось на подобу зачарованого кола, яке не можна подолати за короткий час, але я не бачу, чому в нашій країні це не можливе в принципі. У минулому Росії було немало чудових демократичних здійснень, почавши з реформ Олександра II. Я не визнаю через це також аргументації людей Заходу, які вважають поразку соціалізму в Росії наслідком її специфіки, відсутністю демократичних традицій.

Головним, центральним у програмі Солженіцина є пункти 5 і 6, і тут конечно багато докладніша аналіза. Я в першу чергу висловлююся проти прагнення відгородити нашу країну від нібито згубного впливу Заходу, від торгівлі, від того, що називається "обміном людьми й ідеями". Єдина форма ізоляціонізму, що є розумна, — це нам не лізти з нашим соціалістичним месіянізмом в інші країни, припинити таємну і явну підтримку розбрату на інших континентах, припинити експорт смертоносної зброї.

Чи можливе зараз інтенсивне й високопродуктивне освоєння широких північних просторів в умовах теперішньої малонаселеності, суворого підсоння, бездоріжжя, коли його здійснювати економічними й технічними силами однієї нашої країни, у якій так напружені всі її резерви і довго ще будуть напружені? Я певен, що не можливо. Тому відмова від міжнародного співробітництва з США, ФРН, Японією, Францією, Італією, Англією, Індією, Китаєм й іншими країнами в цьому освоєнні, від імпорту устаткування, капіталу, технічних ідей, від іміграції робітників означала б неприпустиму з погляду загальнолюдських проблем затримку в освоєнні цих просторів (політику "собаки на сні"). І значно ширше: я глибоко переконаний, на відміну від Солженіцина, що нема жодної важливої ключової проблеми, яка мала б розв'язку в національному масштабі. Зокрема, роззброєння, що так істотне для усунення небезпеки війни, очевидним чином можливе тільки паралельно у всіх великих державах на основі домовлення й довір'я. Це ж саме стосується й переходу на нешкідливу для збереження оточення

220 технологію, яка неминуче буде дорожча, питань обмеження народжувань і промислового зростання. Усі ці проблеми наражаються на міждержавне суперництво і національний егоїзм.

Тільки в глобальному масштабі можлива розв'язка основних науково-технічних завдань сучасності, наприклад, таких, як створення ядерної й термоядерної енергетики, нової сільсько-господарської технології, виробництво синтетичних заміників білка, проблеми містобудування, розробка нешкідливої для природи промислової технології, освоєння космосу, боротьба з раком і серцево-судинними захворюваннями, розробка кібернетичної техніки й інше. Ці завдання вимагають багатомільярдових видатків, непосильних для окремої держави.

Узагальнюючи сказане, тільки в глобальних масштабах можливі розробка і здійснення стратегії розвитку людського суспільства на Землі, сполучні з продовженням існування людства.

Наша країна не може жити в економічній і науково-технічній ізоляції, без світової торгівлі, у тому числі й без торгівлі природними багатствами країни, у відриві від світового науково-технічного прогресу, який являє собою не лише безпеку, але й одночасно і єдину реальну шансу рятунку людства. Це зближення з Заходом мусить мати саме характер першого етапу конвергенції (всупереч тому, що вважає Солженіцин) і супроводитися демократичними зрушеннями в СРСР, почасти добровільними, а почасти вимушеними економічним і політичним тиском ззовні. Зокрема, дуже важливе демократичне розв'язання проблеми свободи виїзду з СРСР і повернення росіян, німців, жидів, українців, литовців, турків, вірмен і всіх інших з уваги на те, що при наявності такого рішення стане неможливим збереження й інших антидемократичних інститутів у країні, виникне konieczність наближення життєвих стандартів до західних, виникнуть умови для вільного обміну людьми й ідеями.

Складніше питання про розукрупнення виробництва і про громадську (в оригіналі — "общинную" — ред.) його організацію. Роля промислового гігантизму у виникненні труднощів сучасного світу, з мого погляду, дуже перебільшена у Солженіцина і споріднених з ним духом публіцистів. Оптимальна структура виробництва залежить від стількох конкретних технічних, соціальних, демографічних, навіть кліматичних причин, що накидати будь-що певне було б нерозумно. А община, зокрема, теж не уявляється мені панацеєю від усіх лих, хоч я й не заперечую її принадности в певних

умовах. Мрія Солженіцина про можливість обійтися 221 найпростішою технікою, ледве чи не ручною працею, виглядає взагалі не практичною, а у важких умовах Північного Сходу зарані приречена на провал. Програма Солженіцина — це радше мітотворчість, ніж реальний проєкт, але творення мітів не завжди безневинне, особливо в 20 віці, що прагне їх. Міт про "відстойник" для російської нації може обернутися трагедією.

Коротко резюмую деякі з моїх заперечень проти листа Солженіцина в цілому. Солженіцин, як я вважаю, перебільшує роль ідеологічного фактора в сучасному радянському суспільстві. Звідси його віра в те, що заміна марксизму на здорову ідеологію, у якості якої йому малюється, видимо, православ'є, врятує російський народ. Ця певність лежить в основі всієї його концепції. Але я переконаний, що в дійсності націоналістична й ізоляціоністська скерованість думок Солженіцина, властивий йому релігійно-патріархальний романтизм приводять його до дуже істотних помилок, роблять його пропозиції утопійними й потенційно небезпечними.

Солженіцин не лише реторично, але й реально звертається в своєму листі до керівників країни, сподіваючися знайти у них бодай часткове розуміння. Проти такого бажання трудно сперечатися. Але чи є в його пропозиціях будь-що, що одночасно є новим для керівників країни і в той же час сприйнятне для них? Великокурсський націоналізм, ентузіазм в освоєнні цілини — таж усе це вже використовувалося й використовувється. Заклик до патріотизму — це вже зовсім з арсеналу офіційної пропаганди. Він мимоволі співставляється і з горезвісним воєнно-патріотичним вихованням і з боротьбою проти "низькопоклонства" в недалекому минулому. Сталін під час війни й до самої смерті широко допускав "приручене" православ'є. Усі ці паралелі з пропозиціями Солженіцина не лише разючі, вони повинні насторожувати.

Можуть сказати, що націоналізм Солженіцина не агресивний, що він має м'який, оборонний характер і прагне до мети врятування і відновлення однієї з найбагатштраждальніших націй. З історії, однак, відоме, що "ідеологи" завжди були м'якші від практичних політиків, що йдуть за ними. У значної частини російського народу і частини керівників країни наявні настрої великокурсського націоналізму, що сполучаються з страхом потрапити в залежність від Заходу і з страхом демократичних перетворень. Потрапивши на подібний

222 сприятливий ґрунт, помилки Солженіцина можуть стати небезпечними.

Я вважав конечним виступити з цією статтею головним чином через непогодження з багатьма твердженнями Солженіцина. Але з другого боку, я хотів би ще раз підкреслити, що в цілому опублікування листа Солженіцина — важливе громадське явище, ще один факт вільної дискусії навколо принципових проблем.

Солженіцин, не зважаючи на те, що деякі риси його світосприймання уявляються мені помилковими, є велетнем боротьби за людську гідність у сучасному трагічному світі.

3 квітня 1974

ВАЛЕНТИН МОРОЗ: ЛЮДИНА І ГРОМАДСЬКИЙ ДІЯЧ

Олександр Єсенін-Вольпін

I

Перед вами книжка одного з кращих радянських інтелегентів — українського історика Валентина Мороза. Трудно сказати, котра з багатьох найгостріших тем для Мороза важливіша від інших. Тут усе настільки серйозне, що й автор, імовірно, не завжди може відповісти на це питання. Основних тем — дві: 1) оборона прав і гідності людини від безпринципної і безмежно жорстокої диктатури; 2) відродження України й утвердження її національної самосвідомости. Пов'язані вони нерозривно, і мені здається, що В. Мороз дійшов до першої як до засобу відстоювання другої.

З публіцистичного й мистецького погляду Мороз буває яскравіший, коли говорить про Україну і боронить права її націоналізму, ніж тоді, коли він змушений говорити про жорстоку дійсність тих років, в які йому доводиться писати. Він бачить не тільки конечність збереження людської гідности й боротьби за права людини за всіх обставин для відродження свого народу, а й конечність національної самосвідомости для того, щоб людська гідність була збережена на його батьківщині.

Він пристрасно боронить культурні й релігійні вартості, вважаючи, що без них немає нації. Разом з тим він зауважує: "Бувають також епохи, коли найшійнішим буває скепсис. Що правда, то правда. Це періоди масового психозу, періоди налоскотаного фанатизму". Звичайно, йому добре знайомі ці

---

*Олександр Єсенін-Вольпін — це видатний російський математик, філософ і поет, також учасник руху за громадянські права в СРСР. Він був в'язнений впродовж п'яти років. В 1972 році Єсенін-Вольпін емігрував до США, де він тепер є професором університету в Бостоні. Стаття, що тут надрукована, є передмовою до англійської збірки творів В. Мороза, що появилася весною ц. р. в Канаді п. н. A Report from the Beria Reservation. Ed. John Kolasky. Peter Martin Press. Toronto, Canada, 1974.

224 часи, але він намагається не опинитися в полоні викликаних ними шляхів розвитку.

Репортаж із заповідника ім. Берії — це глибокі міркування про занепад правосвідомості в радянському суспільстві, про вартість індивіда, про нікчемність "масової культури", про жорстокість радянських властей і про міжнародні правові норми.

Хроніка опору — це утвердження націоналістичного українського світогляду і, конкретно, боротьба за рятування культурних цінностей гуцульського містечка Космача. Це обвинувачення радянського кінодіяча Параджанова в крадіжці згаданих цінностей, саме — іконостасу Довбуша. Згадує Мороз і про те, що в Косові Параджанову вдалося украсти музейні цінності ще легше. Це обвинувачення властей (якогось Любчика й ін.) у спаленні рукописів і картин львівського музею, за яким послідувало спалення бібліотеки в Києві, а також в Естонії (Тарту) й Середній Азії (Ашхабад, Самарканд).

Серед снігів — це закид Іванові Дзюбі, що не витримав професійного натиску і допустився малодушного відступництва від поглядів, які він аргументовано захищав у своїй книжці *Інтернаціоналізм чи русифікація?* Це — знову заклик до віри і стійкості проти "реалізму", що нищить шляхетні поривання в самому зародку. Мороз нагадує, що кожен випадок такого відступництва, особливо непростого для Дзюби, в особі якого, вдало чи ні, український народ бачив символ своєї національної витривалості, допомагає владі посилювати гніт проти непокірних. "Ми ж чоловіки. Маймо сором хоч перед тими жінками, які досиджують 25 (!) років і ні разу не поскаржились на тиск".

Мороз заявляє, що своєю малодушністю Дзюба ставить під удар інших, кому доведеться стати новим символом народу. На жаль, цей удар припав самому Морозові, з силою, яка не загрожувала навіть Дзюбі. Часи гіршають...

Я змушений вказати на пару технічних неточностей, на які часто слабує західня преса і яких, цілком природно з цієї причини, не зумів уникнути Мороз, що не мав у виправно-трудовій колонії доступу до міжнародно-правничої літератури.

"Загальна декларація прав людини" ніколи не була "ратифікована" Радянським Союзом, як, зрештою, й ніякою іншою державою. Декларації (на відміну від договорів чи пактів) взагалі не породжують обов'язків між державами і тому ратифікації не підлягають. СРСР ратифікував (лише восени 1973 року) міжнародні пакти про права людини. Навіть цей документ

допускає збереження примусових праць за вироком суду. Людство, навіть у ліберальних міжнародно-правних конвенціях, ще не дійшло до усунення рабської праці політичних в'язнів. Зрозуміле, що в цих останніх бувають стосовно цього ілюзії, яких не уникнув і Валентин Мороз.

II

Але до цих двох глибоких тем творчості В. Мороза неминуче приєднується третя. Якби я міг дозволити собі вважати Мороза жертвою, я, мабуть, мусів би з неї почати. Але Мороз більше виглядає на переможця. Одначе, дорого коштує йому ця перемога, і ще не відомо, чи вистачить у нього фізичних сил для того, щоб розплатитися з своїми гонителями.

Першого червня 1970 року Мороза вдруге заарештовано за обвинуваченням в "антирадянській пропаганді й агітації" (ст. 62, ч. 2 КК УРСР). Йому інкриміновано написання і, видимо, розповсюдження згаданих вище статей, а також статті *Мойсей і Датан*.

Суд відбувся при закритих дверях, чим була порушена 111* стаття Конституції СРСР і 20 стаття КПК УРСР. Розгляд цієї справи при закритих дверях не вмотивований ніякими міркуваннями державної таємниці, на які явно безглуздо посилався в будинку Верховного Суду УРСР прокурор. Питання про способи, якими користувався Мороз для передачі на Захід своїх творів (що ніби становлять державну таємницю чи могли б бути зв'язані з нею), на суді не розглядалося — просто тому, що нічим не був доведений сам факт участі Мороза в передачі його рукописів на Захід. Попри те, згідно з законом, Мороз мав явне право переслати рукописи праць поштою (яку влада не мала б права затримувати), а тому про державну таємницю у цій справі не могло бути й мови.

Ховатися з судом над Морозом — це було явне й безсоромне порушення від влади процесуальних законів. Такі порушення, а особливо толерантність до них світової громадської думки, створюють небезпеку відродження в Радянському Союзі нової широкої хвилі судових переслідувань інтелігенції. Я не розумію, як інтелігенти, схильні в інших випадках захищати права людей від подібних переслідувань в інших країнах, часто лише знизують плечима, коли заходить мова про очевидні і найбрутальніші беззаконня в СРСР.

*Сто одинадцять, а не III (латиною), як іноді пишуть.

Закритий характер суду над В. Морозом явно був викликаний побоюванням з боку влади очевидної громадської мужності В. Мороза. Їх нетерпимість до сміливості й непохитності підсудних загальновідома. Порівняно м'якші вироки, а іноді й звільнення від ув'язнення застосовуються в СРСР, особливо на Україні, тільки до тих, хто погоджується на капітулянтські виступи. Це видно з судів над П. Якіром і В. Красіном,* а також з недавнього звільнення І. Дзюби після того, як він допустився нового каяття.

КПК УРСР, на відміну від КПК інших союзних республік, розглядає порушення законів про гласність судочинства як істотне порушення процесуальних норм, достатнє для унедійснення вироку (ст. 370) як порядком касації, так і (ст. 389) порядком нагляду. Піднести протест для перегляду порядком нагляду незаконних вироків, що увійшли в силу, належить, за радянськими законами, Голові Верховного суду УРСР, Генеральному прокуророві СРСР і прокурорам союзних республік (у цьому випадку — УРСР), а також їх заступникам.

Ініціатива до такого перегляду могла б бути викликана в одній з названих інстанцій достатньо рішучими, багаторазовими і наполегливими виступами діячів культури й політики.

Викликати таку рішучість і наполегливість могли б намагання міжнародних правових організацій, включаючи активізацію діяльності Ліги прав людини при ООН і Амнесті Інтернешнл, українських борців за здобуття громадянських свобод на Україні, радянських діячів правової оборони, а також письменників, публіцистів і правників різних країн світу.

Хто з письменників і публіцистів, що боронять свободу людей і свободу друку, прочитавши цю книжку, не вважатиме, що випадок Мороза гідний його рішучого втручання?

Валентин Мороз був засуджений Івано-Франківським міським судом 18 листопада 1970 року на 9 років позбавлення волі, з яких перших шість він мусить відбути у в'язниці, і п'ять років заслання. Це — чотирнадцять років, за якими, за радянськими законами, слідує наступне 8-літнє перебування з статусом "судимости", що включає, з волі влади, переслідування в адміністративному порядку у вигляді заборони оселятися в великих містах країни і навіть, з волі адміністративних органів, застосування "адміністративного нагляду" на шість місяців з можливістю наступного продовження на такий самий строк, аж

*Зрештою, в РСФРР влада буває іноді менше цинічною і звільняє від в'язниці таких мужніх, але важко хворих людей, як А. Амальрик.

до згасання судимости, тобто у випадку Мороза протягом восьми років. Адміністративний нагляд може включати в себе заборону залишати район замешкання без відома влади, відвідувати громадські місця (наприклад, ресторани) навіть у цьому районі, заборону виходити з дому після визначеної години і право місцевої влади відвідувати помешкання того, що під наглядом, кожної пори дня.

Разом В. Мороз приречений на двадцять два роки важких правних обмежень. Хто з письменників, кому дорогі права людини, поцінує цей випадок найбрутальнішого переслідування радянського українського письменника не гідним своєї творчої уваги?

Хто з них поцінує цей вирок допущеним? Хто зміг би його витримати?

Хто може постерегти ознаки будь-якого злочину в публіцистичній діяльності Мороза? Що належить думати про тих, хто може виправдувати подібні вирoki?

І — чи не важливіше над усе — чи можна миритися бодай і з одноразовим фактом застосування закритого суду у випадку, навіть і не подібному до тих, для яких закони (примушені до цього!) допускають обмеження публічності процесу.

Влада на Україні не посоромилася відбутися цей процес як закритий. Західнім борцям за права людини, західнім волелюбним письменникам у 1970-71 роках не вподобалося висловити своє ставлення до цієї події й свої вимоги з достатньою наполегливістю. Це, поза сумнівом, допомогло душителям свободи України в 1972-73 роках провести нову широку хвилю арештів і судів, у багатьох випадках, видимо, негласних. Вячеслав Чорновіл засуджений на сім років позбавлення волі, здається, теж закритим судом, але хто може знати це з певністю? У нашому окремому випадку відкритість суду над інакомислячим в СРСР здається багатьом лише другорядною формальністю. Але це не так: інформація про ці суди все ж поволі шириться по світу і досить часто стримувала наступні репресії.

Світ допустив закриті судилище над Морозом — довелося допустити і дальше винищення української інтелігенції. Чи дійсно Україна не заслуговує на серйозну увагу людей Заходу, що мислять?

Багато хто з тих, що хотіли б захищати права людей повсюдно, стримуються, боячися пошкодити престижеві соціалізму. Я не знаю, що означає це слово. Користувався ним і

228 Гітлер. Ленін вживав його в одному розумінні ("Кожний за здібностями..."), а Сталін наполіг на іншому ("Від кожного за здібностями...") Так і записано в Конституції СРСР). Чи таке вже малоістотне: "кожний" чи "від кожного" за здібностями, і чи так уже багато важить слово "соціалізм", щоб можна було з схиляння перед ним не звертати уваги на долю явно здібних людей, позбавлених свободи в ім'я торжества сучасного міту?

Стосовно Валентина Мороза влада в СРСР не обмежилася ув'язненням його у Владимирській тюрмі. Видимо, боячися його морального впливу на інших в'язнів, його посадили в одну камеру з звичайними кримінальними злочинцями, яким захотілося вчинити над ним розправу. Хтось із них пробив В. Морозові ложку живіт так, що потрібна була хірургічна операція. Після того Мороз другий рік перебуває в одиночній камері. На жаль, цей вид випробування почав негативно позначатися на психічному стані Мороза. Він помітив, що йому стає трудніше читати звичайнісінькі журнали. Зберігаючи свій інтелект, але боячися за його дальшу долю, Валентин Мороз передав через дружину, що приїхала до нього на побачення, що він воліє смерть, ніж утрату розуму, а тому з 1 червня 1974 року (тобто з четвертої річниці від дня свого останнього арешту) він оголошує голодівку з вимогою перевести його в колонію (табір) дотерміново.

Кожен, хто хоч трохи знайомий з умовами радянського ув'язнення, знає нереальність домогтися засобом голодівки зміни судового вироку. Але Мороз, який засуджував "реалізм", згубний для тієї справи, якій він себе присвятив (згубний, додамо від себе, і для багатьох інших високих плянів), ледве чи відмовиться від цієї голодівки, хоч і свідомий можливої своєї загибелі. Він, дуже можливе, дійсно змусить себе голодувати протягом двох років, що лишилися до кінця встановленого судом 6-літнього строку. Ніяке штучне харчування, застосовуване в таких випадках адміністрацією, не врятує його, якщо голодівка триватиме так довго. Понад чотири місяці, здається, ніхто не витримував...

Життя Мороза в очевидній небезпеці. Він не поступиться перед "реальністю" саме тому, що бореться з нею, і ця боротьба, незалежно від його волі, спонукала його на самозгубне рішення.

Ніхто з нас, що перебуває на свободі, "реаліст" він чи ні, не може знати, як повівся б він на місці Мороза і чи не нависла б і над ним подібна небезпека.

Читачу, кожний читачу, — навіть як Вам ще ніколи не доводилося боротися за права ув'язнених, — помисліть: чи не

спонукає Вас ця книжка і доля її автора до спроби такої боротьби, хоча б тільки в цьому окремому випадку? Боронити права людей у всьому світі — обов'язок шляхетних людей. Юридично засіб для боротьби в цьому випадку дають 370 і 389 статті КПК УРСР, які стверджують, що порушення законів про гласність судочинства достатньо істотні для анулювання інстанціями нагляду ухваленого судом вироку.

Негласні суди небезпечні саме тим, що злочини влади лишаються невідомі. Їх безкарність легко може спокусити тирана першої-ліпшої країни, а тому небезпека ця є міжнародною і всесвітньою.

Подумайте, читачу...

Блумфілд 21 квітня 1974 року.

КОМУ ЦЕ ПОТРІБНО?

Віктор Некрасов

Друкована тут стаття Віктора Некрасова, видатного російського письменника, що живе в Києві, поширюється в Радянському Союзі і на Україні. Віктор Некрасов відомий також з того, що він декілька разів виступав на оборону репресованих і цькованих українських діячів опору. На іншому місці друкуємо статтю шанувальника Некрасова — донедавнього киянина Олександра Дибича.

Кілька днів тому я проводив до Франції Володимира Максимова, гарного письменника і людину нелегкої долі. А перед тим проводив великого свого друга поета Коржавіна. А перед ним Андрія Синявського. Поїхали композитор Андрій Волконський, кінорежисер Михайло Калік, математик Олександр Єсенін-Вольпін. І багато інших — письменники, художники, поети, просто друзі. А Солженіцина в и д в о р и л и — слово ж то яке знайшли — у Даля його, наприклад, немає — начебто пан робітника з д в о р а прогнав.

Поїхали, від'їжджають, поїдуть... Мимоволі замислюєшся. Чому? Чому від'їжджають розумні, талановиті, серйозні люди, люди, яким не просто було прийняти таке рішення, люди, які люблять свою батьківщину й, ах, як же тужитимуть за нею? Чому це діється?

Замислюєшся... І мимоволі, підбиваючи якісь підсумки, замислюєшся і над власною долею... І хоча доля це твоя, а не чиясь інша, це все ж доля чоловіка, який народився в Росії, все або майже все життя прожив у ній, навчався, працював, воював за неї — і не на найлегшій ділянці — має три дірки в тілі від німецьких осколків і куль. Таких багато. Тисячі, десятки тисяч. І я один з них.

Чому ж, підбиваючи на 63-му році свого життя ті самі підсумки, я відчуваю нестерпну гіркоту?

Постараюся за мірою можливості скорочуватися.

Склалося так, що у 35 років я неочікувано для себе і для всіх став письменником. Причому одразу відомим. Можливо, нескромно так говорити про себе, але це було саме так.

Першу мою книгу *В окопах Сталінграда*, яку спочатку чимало й лайали, стали багаторазово видавати і перевидавати. Потім з'явилися й інші книги. Їх теж і лайали, і хвалили, але видавали і перевидавали. І мені стало здаватися, що я приношу якусь користь. Свідомство тому — 120 видань більш ніж 30 мовами світу.

Так було до 8 березня 1963 року, коли з високої трибуни М. С. Хрущов, як у нас кажуть, жорстоко розкритикував мої нариси *По обидва боки океану* і висловив сумнів щодо доцільності мого перебування в партії. З його легкої руки мене почали таврувати ганьбою з трибун понижче, на зборах, в газетах, завели персональну партійну справу і винесли сувору догану за те, що в Америці я побачив не самі лише трущоби і черги безробітних за юшкою. Зрозуміла річ, друкувати мене припинили.

Падіння Хрущова дещо змінило в моїй долі. Виявилось, що в Америці є дещо, що можна і похвалити, і нещасливі нариси вийшли окремою книжкою. На якийсь час переді мною відкрився шлягбавм у літературу, аж поки в 1969 році знову не зачинився — я підписав колективного листа у зв'язку з процесом українського літератора Чорновола і дозволив собі виступити в день 25-річчя розстрілу євреїв у Бабиному Яру.

Заведено було другу персональну справу, яка закінчилася другою суворою доганою, і, нарешті, майже без перепочинку, в 1972 році народилася третя партійна справа. Цього разу вже без усякої нагоди — за старі, як то кажуть, гріхи: знову підписаний лист, знову Бабин Яр... Тут уже з партії виключили. Як було сказано в рішенні: "за те, що дозволив собі мати власну думку, яка не збігається з лінією партії".

Так відсвяткував я — (мало не того ж самого дня) — тридцятиріччя свого перебування в партії, до якої я вступив у Сталінграді, у розпалі боїв.

Від тих пір я, як письменник, тобто як людина, що не лише пише, але й друкується, перестав існувати. Було розсипано набір у журналі *Новий мир*, заборонено видання двотомника моїх творів у видавництві "Художня література", вилучено з усіх збірок критичні статті, присвячені моїй творчості, випали мої оповідання з ювілейних збірок про Вітчизняну війну, припинено виробництво кінофільму за моїм сценарієм про Київ. Одним

232 словом, якби я не отримував 120 карбованців пенсії, довелося б замислюватись не тільки над своїми творчими справами.

За десять років три персональних справи — це значить по три-чотири, а то й шість місяців розмов з партслідчими, пояснень у парткомісіях, вислухувань всіляких звинувачень проти тебе — (в останньому випадку просто наклепи та бруд) — ... Чи цього не забагато?

Виявляється, не лише не багато, а навіть мало.

17 січня 1974 року дев'ять чоловік, показавши відповідного на це ордера з усіма підписами, протягом 42 годин — (з перервою, щоправда, на ніч) — зробили в моїй квартирі обшук. Треба віддати належне — часи змінюються — вони були ввічливими, але настирливими. Вони казали мені "вибачте" і поралися у приватному моєму листуванні. Вони запитували "дозвольте?" І знімали зі стін картини. Без зуботичин і без матірних слів вони обшукували всіх, хто приходив.

А жінок ввічливо запрошували до ванної і спеціально викликана співпрацівниця КГБ — (яка делікатність, адже могли б і самі!) — роздягала їх догола і примушувала присідати, і заглядала у вуха, і обмацувала зачіски. І все це робилося ретельно і серйозно, начебто це не мешкання письменника, а шпигунська явка.

Наприкінці другої доби вони все поставили на місце, але забрали з собою сім мішків рукописів, книг, журналів, газет, листів, фотографій, друкарську машинку, магнітофон з касетами, два фотоапарати і навіть три ножі — два мисливських і один материн хірургічний. Щоправда, два з семи мішків були заповнені журналами *Парі-матч*, *Лайф*, *Обсервер* і частину речей уже повернули — (в тому числі і ножі, зрозумівши, очевидно, що я нікого різати не збирався) — але основне: — мої чорнові, навіть не надруковані на машинці рукописи — досі ще вивчаються.

В ордері на обшук сказано, що він робиться у мене, як у свідка у справі № 62. Що це за справа, мені досі невідомо; хто за цією справою звинувачується — теж таємниця. Але за цією ж справою у п'ятьох моїх друзів того ж дня було зроблено обшуки, а трьох допитувано.

На одного з них, комуніста-письменника, заведено персональну партійну справу.

Всіх їх в основному розпитували про мене. Щождо мене самого, то мене після обшуку шість днів підряд викликали на допит у КГБ до слідчого з особливо важливих справ.

Як говорилося все в тому ж ордері, ціль обшуку: — "вилучення літератури антирадянського і наклепницького змісту". На підставі цього у мене було вилучено, окрім моїх рукописів, книги Зайцева, Шмельова, Цветаєвої, Бердяєва, *Один день Івана Денісовича* італійською мовою (російською не взяли), одностомник Пушкіна мовою іврит (повернули) — *Житіє преподобного Серафима Саровського* (повернули) — *Тваринницький двір* Орвелла (залишили собі), німецькі та українські газети періоду сталінградської битви, ну й згадані вже *Парі-матч*-і, котрі повернули, але не всі, деякі, наприклад, номер, присвячений Хрущову (жовтень 1964), видалися їм підозрілими.

Хто може дати точну дефініцію поняття "антирадянський"?

Свого часу антирадянськими були такі письменники, як Бабель, Зошенко, Ахматова, Булгаков, Мандельштам, Бунін — зараз же їх видають і перевидають, хоча й не зловживають розмірами тиражів.

Ну, а промову, візьмим, нині живого і здорового В. М. Молотова на сесії Верховної Ради в жовтні 1939 року як треба розглядати, — як про- чи антирадянську? Адже у ній він, пересмислюючи поняття агресії, говорив, що воювати проти гітлеризму не можна, тому, що війна проти ідеї — гітлеризм це ідея! — абсурд і злочин. Якщо б у мене знайшли, наприклад, газету з цією промовою, — її вилучили б чи ні?

А промови Берії? Його біографію з величезним портретом у *Большой Советской Энциклопедии* передплатникам рекомендували вирізати, а замість неї надіслали сторіночку про море Берінга. А мільйони загиблих за часів Сталіна — це що, радянські чи антирадянські дії?

Хто відповідь на це?

Отже, маючи ускладнення з точною дефініцією поняття "антирадянський", я розумію, що фашистська газета лишається фашистською газетою, але архів письменника — це все ж архів письменника. Він для роботи, він і просто зібрання речей, що з тих чи інших причин цікавлять письменника. Стверджую, не боячись помилитися, що архіви таких письменників, як Максим Горький, Олексій Толстой чи Олександр Фадєєв, за кількістю так званої "наклепницької" літератури багато в чому переважають мій. Не помилюся, якщо скажу, що і в багатьох і нині живих і видатних письменників, подібних матеріалів не менше, а, можливо, навіть більше, аніж у мене. Однак ані обшуків у них не роблять, ані допитів не ведуть.

Обшук — це найвищий ступінь недовір'я держави до свого громадянина. Допит — це кривдяча й образлива (попри всю зовнішню ввічливість) форма випитування у тебе, навіщо і для чого ти тримаєш ту чи іншу книжку, той чи інший лист. І от, я ставлю собі запитання: з якою метою це робиться? Залякати, застрашити, принизити? А втім, куди більш принизливо поратися в чужих листах, аніж дивитися, як у них пораяються люди, котрі отримують за це зарплатню, до того ж чималу, і котрі вважають, що забравши з бібліотеки письменника вірші Марини Цветаєвої, принесли державі користь. Кому все це корисно? Кому це потрібно? Невже державі? А може, вони гадають, що налякавши, пригрозивши, спонукають на якісь кроки?

У багатьох інстанціях — а скільки у мене їх було, і високих, і пониже, і всесильних, і поменших — мені казали — хто суворо, хто з посмішкою — що давно час сказати народові, на якому боці барикад я знаходжуся. Як сказати? І підказували. Хто прямо, хто більш звивистими шляхами, що ось, мовляв, є газети, а до газети люди, — і які люди! — пишуть листи... А ви що ж?

І ось тут мені лишається тільки дивуватися. Невже хтонебудь міг серйозно подумати, що порядна людина може дозволити собі включитися в цей ганебний потік лайки, що вилився на голову двох найдостойніших людей нашої країни — Сахарова і Солженіцина?

Невже такою ціною заробляти право працювати і друкуватися?

— Адже ж вам, шановний товаришу, — говорили мені в усіх інстанціях, з посмішкою або без посмішки, — треба писати й писати. Читач чекає — не дочекається, все у ваших руках...

І я можу відповісти. Прямо і не кривлячи душею: ні, нехай вже краще читач обійдеться без моїх книг, він зрозуміє, чому їх немає. Він, читач, чекає. Але не пасквілів, не наклепів, він чекає правди. Я ніколи не ображу свого читача брехнею. Мій читач знає, що я писав іноді краще, іноді гірше, але, говорячи словами Твардовського, "...траплялося, брехав для сміху, але ніколи — для брехні".

Але тут одразу ж виникає інше запитання. І куди більш складне. Письменник може не друкуватися, та не може не писати, не може мовчати. Це його обов'язок, його борг совісті. Але як його виконати, коли будь-якої хвилини ввічливі люди з ордером можуть до тебе завітати, і ще теплі аркуші того, що ти написав, забрати і повезти з собою?

У мене забрали недописану ще працю — невелику, але дуже важливу для мене — про Бабин Яр, про трагедію сорок першого року, про те, як зрівняли після війни з берегами яр глибиною в сорок метрів, замили його і мало не забули, а потім на місці розстрілу поставили скромного каменя, а пам'ятника й досі немає; про те, як приходять туди люди з вінками, з квітами кожного року 29 вересня і які події там відбуваються.

І ось цей рукопис забрали. Й альбом з моїми фотографіями Бабиного Яру на всіх етапах його замивання теж забрали. І плівку теж... Чи повернуть? Не знаю. Рукопис я поновлю. Знову прийдуть, знову заберуть. І таким чином як же ж? — до кінця життя? А плівку? Спалять?

Ось я й підійшов до кінця невеселих своїх роздумів і підбивання деяких підсумків.

А друзі від'їжджають. І я їм не відраджую, хоча знаю, що у кожного є своя (а може, у всіх загальна?) причина зробити такий рішучий, може навіть трагічний крок. Не відмовляю, хоча кожний з друзів, що поїхали — це відірваний від серця шматочок. І не лише твого серця, але й серця Росії. Не відмовляю, а просто витираю сльозу. І замислююсь. Дуже міцно замислююсь...

Кому це потрібно? Країні? Державі? Народові? Чи не надто щедро розкидаємося ми людьми, котрими повинні б пишатися? Стали надбанням інших культур художник Шагал, композитор Стравінський, авіоконструктор Сікорський, письменник Набоков. З ким же ми залишимося? Адже слідчі КГБ не напишуть нам ані книг, ані картин, ані симфоній.

А щодо барикад... Я на барикадах ніколи не бився, але в окопах, і дуже неглибоких, неповного профілю, сидів. І досить довго. Я бився за свою країну, за народ, за невідомого мені хлопчика Вітю. Я сподівався, що Вітя стане музикантом, поетом або просто людиною. Але не за те я бився, щоб той хлопчик, котрий виріс, прийшов до мене з орденом, порався в архівах, обшукував тих, хто приходить, і навчав мене патріотизму на свій лад.

Москва, 5 березня 1974 року.

ВІКТОР НЕКРАСОВ: ПИСЬМЕННИК І ЛЮДИНА

Олександр Дибич

Останніми роками Київ з другорядної московської провінції перетворився на центр політичного життя. Та немає чим хизуватися, бо популярність ця — дуже сумного гатунку. Адже спричинили її голосні політичні процеси за закритими дверима, безмежно жорстокі і безмилосерді переслідування інакше-думаючих. Досить назвати лише декілька прізвищ заарештованих, катованих, засуджених, запроторених у так звані "психушки" (тобто спеціальні психіатричні лікарні), обшукуваних, допитуваних. Плющ, Лупиніс, Глузман, Світличний, Сверстюк, Дзюба, Фельдман... Сумний перелік. А тепер до цього трагічного списку можна приєднати і Віктора Некрасова.

Напевно, немає в Києві людини, яка б не знала свого земляка Віктора Некрасова, видатного письменника і громадського діяча, чиє серце завжди відкрите всім скорботам народу. Це саме він ще 1946 року виступив з пропозицією поставити пам'ятника десяткам тисяч євреїв, що були розстріляні гітлерівцями в Бабиному Яру. У роки сталінських гонінь на "буржуазних націоналістів" та "безрідних космополітів" (читай: на українців та євреїв) він, разом з Максимом Рильським, врятував чимало представників творчої інтелігенції Києва від залізних ґрат і сибірської тайги.

Книги Віктора Некрасова завжди були, так би мовити, білими круками серед сіро-червоної літератури соцреалізму. Ось лише декілька прикладів.

Його перша повість *В окопах Сталінграда* своєю суворою правдою війни різко контрастувала з такими зразково-показними "творами", як оце скажімо, *Прапорonosці* Олеса Гончара, сповнені рожевої сиропної брехні про "визволителів

Європи". І навіть після того, як *Окопи* отримали державну премію, письменникові не переставали докоряти "окопною правдою".

У 1953 році Віктор Некрасов написав другу свою книгу *В рідному місті* (вона побачила світ лише після смерті диктатора), що в ній змалював тяжку післявоєнну атмосферу сталінщини, серед якої не може вільно дихати чесна людина-солдат, що повернувся з фронту. І знову ж таки проза Некрасова йшла всупереч лакованим картинкам післявоєнного "солодкого життя", змальованим у десятках романів типу *Кавалера Золотої зірки* Семена Бабаєвського. Не зайвим буде додати, що коли київська кіностудія ім. Довженка зняла фільм, екранізуювши повість В. Некрасова, режисер, не бажаючи неприємнощів, викинув геть усі "гострі кути" сюжету. Обурений письменник зняв своє ім'я з титрів фільму.

Коли Віктор Некрасов опублікував серію оповідань про війну ("Друга ніч", "Сенька", "Судак" та інші), правдива критика миттю приліпила до них ярлика "дегероїзації" — ну й термін! — мовляв, як це може бути: рядянський воїн, убиваючи ворога, не відчуває насолоди, а навпаки, засмучений тим, що убиває людину. Ні-ні, це нетипово!

Нарешті, у 1962 році журнал *Новий мир* надрукував (одночасно з *Одним днем Івана Денісовича* Солженіцина) знамениті нариси Віктора Некрасова *По обидва боки океану*. В них письменник не ляпав чорною фарбою на "проклятий капіталізм", подібно до присяжних партійних борзописців, а сказав правду про життя в Італії та Америці. Цього було досить, щоб Микита Хрущов назвав його "не тим Некрасовим". І почалося. Українські газети, слідом за московськими, відкрили шалену кампанію цькування Віктора Некрасова. "По обидва боки правди", "На кого це розраховано?", "Не правда, а кривда" — от лише деякі з назв статей, в яких письменника обливали брудом. У 1963 році "справою Некрасова" зайнялася Спілка Письменників України. Стояло питання про виключення вільнодумця із Спілки, тим більше, що "злочинець" і не збирався каятися і сипати попіл на власну голову.

Єдиною людиною, котра захищала Віктора Платоновича Некрасова з трибуни, був давній шанувальник його талановитого і принципового пера Іван Михайлович Дзюба. Він дав аргументовану відсіч Корнійчукові, Козаченкові, Масенкові, процитувавши їхні власні висловлювання періоду сталінського терору 1937, 1951 років, коли вони писали політичні доноси на видатніших представників української літератури та мистецтва.

З того часу прізвище Некрасова стає одіозним для офіційної пропаганди і навпаки, уособленням чесности і незламної волі для українських інтелектуалів.

Ми пам'ятаємо 29 вересня 1966 року, коли Віктор Некрасов та Іван Дзюба виступили у Бабиному Яру, засуджуючи антисемітизм разом з антиукраїнізмом та державне цьому потурання. І хоча плівка, знята під час мітингу київськими кінохронікерами, потрапила не на екран, а до архіву КГБ, звістка про цей епізод облетіла всю Україну, а самі тексти виступів розповсюджувалися Самвидавом.

Російський письменник, Віктор Некрасов виступає на захист і євреїв, і українців. Його ім'я стоїть під протестами проти незаконного судилища над Чорноволом, він вимагав відчинити двері суду під час процесу над українським поетом Лупиносом і євреєм — психіатром Глузманом.

Влітку 1972 року, коли Іван Дзюба, уже заарештований, сидів під слідством і очікував суду у кагебівській'язниці на вулиці Володимирській, 33, саме в цей час відбулося вигнання Віктора Некрасова з партії. На засіданні його запитали, чи читав він книгу Дзюби *Інтернаціоналізм чи русифікація?*

— Так, — відповів письменник, — читав.

— А-а, — зраділи партійні інквізитори, — зізнався, сам зізнався!

— А мені нема чого відрікатися. Це ж не таємний документ. Мені відомо, що сам автор надіслав книгу до ЦК КПУ. Та й ви самі її читали.

— І ви згодні з положеннями цієї антирадянської книги?

— Особисто я не вбачаю в ній нічого антирадянського. Де з чим я не згодний, але загалом вважаю, що Іван Дзюба написав корисну і чесну книгу, яка заслуговує на спокійне і серйозне ставлення.

— Ви його підтримуєте! Але ж він — ворог народу!

— Цього ще ніхто не довів. Я знаю Івана Дзюбу як благородну людину. Не можна називати його ворогом, тим більше, що навіть суду над ним ще не відбулося. Та й суд може помилятися. Скільки таких випадків було за часів Сталіна. Я переконаний, що Іван Дзюба ні в чому не винний.

Після цього Віктора Некрасова виключили з партії. У тому ж таки 1972 році свою першу візиту до його квартири зробили чотири кагебісти, а потім письменник мав розмову з полковником Сергієм Толкачем (знаменне прізвище!). Це була "візита ввічливости": вони прийшли без ордеру на обшук, але зажадали, аби письменник "добровільно" віддав їм твори

Самвидаву. Почувши у відповідь, що таких він не має, попросили дозволу оглянути приміщення ("о, ні-ні, боронь Боже, не обшукувати, а лише оглянути"). Ходили, роздивлялися книги в шафах, уважно вивчали портрети під склом письмового столу, зокрема фотографії Олександра Солженіцина, Івана Дзюби... Дивилися на номери телефонів друзів, список яких висів на стіні. Потім вимагали, щоб Віктор Некрасов показав книги, видані на Заході, вилучили *Спогади* Надії Мандельштам, *Доктора Живаго* Бориса Пастернака, *Раковий корпус* Олександра Солженіцина.

— Ось бачите, — гордовито промовив один з кагебістів, звертаючись до дружини письменника, — ви, напевно, думали, що до Віктора Некрасова ми не насмілимося прийти. А ми насмілилися!

Хоробрий кагебівський солдафон просто залякував жінку. Бо це ще не був справжній обшук, а так, лише репетиція. Посправжньому вони прийшли через півтора року, і про це детально розповідає сам Віктор Некрасов у відкритому листі п. н. "Кому це потрібно?"

КОМУ ЦЕ ПОТРІБНО? — запитує письменник. Він не ставить крапок над "і", але ми розуміємо все, бо давно навчилися читати й поміж рядків. І болить душа, коли починаєш думати про трагедію Віктора Некрасова.

Від письменника вимагали, аби він "покаявся у гріхах", яких за собою не відчував, щоб він визнав злочинцем Івана Дзюбу, щоб він став до лав "організованих ентузіястів" і засудив Андрія Сахарова й Олександра Солженіцина.

І відповідь Віктора Некрасова була чіткою і недвозначною: "Мені за шістдесят. Можливо, у своєму житті я зробив чимало дурниць, але ніколи не вчиняв підлоти, нікого не зрадив."

А за це — помста, і найжорстокіша: пограбування найціннішого письменникового скарбу — його архіву, рукописів, матеріалів.

Віктор Некрасов датує свого листа 5 березня, тобто рівно, день-у-день через 21 рік після смерті Сталіна. І що ж змінилося за цей час під кремлівськими зірками? Нічого. Хіба що знущання стали більш витонченими, кагебісти — більш ввічливими, а інакшесдумаючих саджають нині не тільки до таборів, а ще й до "психушок".

А преса доносить до нас нові звістки про те, як влада намагається "втихомирити" бунтівного письменника, який не бажає крокувати в ногу з катами та їхніми поплічниками, не бажає мовчати.

Це сталося 22 березня, через одинадцять днів після того, як західним кореспондентам вдалося отримати відкритого листа Віктора Некрасова. На той час він перебував у Москві, сподіваючись хоча б трохи перепочити після січневого київського наїзду. До квартири друзів, де зупинився письменник, вдерлися двоє. Один був у міліцейській уніформі, другий — в цивільному. Так було ясно, що ця немудра маскарада — справа кагебівських рук. "Міліціонер" заявив письменникові, що той нібито порушив правила прописки, паспортного режиму в Москві, і не має права тут залишатися, а повинен негайно повернутися до Києва. "Хазяї життя" навіть не вийшли з хати, поки Віктор Некрасов та його дружина збирали речі й пакували валізи. Їх посадили в автомобіль з написом "Міліція" і відвезли до аеропорту, причому, вручивши квитки на літак, примусили за них заплатити.

З цього приводу 5 квітня 1974 року Олександр Солженіцин зробив спеціальну заяву кореспондентам БІ-БІ-СІ:

"У Радянському Союзі панує кріпосне право. ... Здається, це сприймається більше як художній образ. А це — повна реальність, однак у мільйонах випадків віддаленістю, провінційальністю, беззвучністю вміло прихована від чужого погляду. Лише, коли кріпосне право застосовують до всесвітньо відомих людей, тоді вже всі можуть його спостерігати. Так нещодавно письменника Віктора Некрасова, лавреата радянських же премій, схопили немов того раба, що завинив, і жбурнули на місце поліцейської прописки, щоб не заважав у Москві".

На захист Віктора Некрасова став і Володимир Максимов. У січні 1974 року він звернувся з листом, надрукованим у журналі *Посев* до Міжнародного Пенклубу й Європейського товариства письменників. В цьому листі він закликає своїх колег на Заході стати в обороні видатного письменника, "чиє ім'я знайоме будь-якій письменній людині в Росії", чий роман *В окопах Сталінграда...* "є кращою російською книгою про другу світову війну". Володимир Максимов говорить про те, що у Віктора Некрасова "зроблено другий за останні два роки обшук" і просить міжнародну громадськість не стояти осторонь від долі "мистця і людини, під професійним і моральним впливом якої виростало ціле покоління інтелігентів 50-их і 60-их років".

А 18 квітня світ дізнався про новий прояв свавілля влади. Віктор Некрасов був затриманий міліцією просто біля самого будинку, де він мешкає в Києві. Його тримали під арештом цілу

добу, звинувативши в тому, що він, буцімто, "хуліганив у п'яному вигляді", навіть примусили сплатити 15 карбованців грошової кари. Показово, що вони не насмілилися тероризувати письменника, дуже популярного в Києві, на багатолюдній вулиці, а дочекалися, поки Некрасов зайде до Пасажу (тиха вулиця, своєрідний "рукав" Хрещатика — центральної магістралі міста). Там і схопили, намагаючись залякати. Та марно. Письменник і тут не змовчав, а повідомив світ про це кричуще беззаконня.

* *
*

Чого так боїться влада? Здавалося б, вона має все, що тільки може вигадати стривожений мозок безнадійно хворого на манію переслідування: до зубів озброєну армію, надійну поліцію, слухняні суди, міцні в'язниці, вимуштровану пресу, зграю добряче вишколених письменників, ладних співати хорали вдень і вночі. У них є все.

Чому ж тоді вони так бояться вільного слова вільної людини? Можливо тому, що їхній режим нагадує біблійну фортецю асирійського царя Тіра: жодна армія не могла подолати її могутніх стін, але — від єдиного слова правди, промовленого в середині фортеці, бастіони перетворилися на порох.

Це було написано у формі вірша майже сорок років тому. Написано — про гітлерівську Німеччину. Автор — великий поет і драматург Бертольд Брехт. Коментарі зайві.

ЛИСТ ІЗ ШВАЙЦАРІЇ

Євген Врецьона

Найбільш зручно — писати листа до редакції. Він може бути надрукований або ні, у першому випадку редакція не бере жодної відповідальності за висловлені в листі думки.

Беруся писати про Швайцарію, країну маленьку, але важливу і, нікуди правди діти, гарну. Досі це була країна щаслива, бо не знала опозиції до уряду в розумінні політичної опозиції. Все було побудоване на компромісах, на яких усі сходилися, бо кожний щось дістав. Це, очевидно, можливе в країні, яка має що ділити. Тому й суспільно-господарські конфлікти були вирішувані компромісами. Останніми часами виглядає так, що може бути інакше. Соціалісти разом з професійними спілками почувають себе покривдженими супроти найближчих сусідів, де переважно мають вагу доктрини. У Німеччині страйкують не за поліпшення становища, а за ферійні додатки на Мальорку. Чому ні?

Ми маємо тепер проблему Юра. Якби побути тут і читати все, що на цю тему пишеться, можна набрати враження, що на південно-західних рубежах Швайцарії є мовна меншина, яку переслідують за її мову, культуру тощо. Вони говорять по-французьки і входять у склад кантону Берн, де говорять по-німецьки, і тому вони сепаратисти і претендують на власний кантон, але не так собі, бо хочуть закруглити свій кантон коштом меншини, що говорить по-німецьки. Їм, тим що говорять по-німецьки, і не сниться сепаруватися від Бернського кантону, але "сепаратисти" вимагають цих двох повітів з комунікаційних міркувань. У червні буде плебісцит, і громадяни цієї частини Бернського кантону будуть мати нагоду висловитися, чи хочуть власного кантону, чи залишаються в кантоні Берну. А як виринула ця проблема? Досить непоетично. Група учителів зорієтувалася, що їх скривдив Віденський конгрес, приписавши їх до Швайцарії в 1814 році. Перед п'ятьма роками вони виготовили меморіал до сигнаторів Віденського конгресу, в

якому вимагали втручання проти порушення прав на національне самовизначення. Справа закінчилася гротеском, бо як не було сумніву щодо сигнаторів Англії, Росії чи Франції, то де знайти Пруссію, Австро-Угорську монархію (такої не було ще під час Віденського конгресу)? Так між сигнатори зараховано Польщу й Німеччину. Але чому ні? Як знаний англійський історик Арнольд Тойнбі зарахував Богдана Хмельницького до російських полководців, бо він є в серії поштових значків разом з Суворовим і Олександром Невським.

У Швейцарії має подорожчати тютюн. Як причину подають підвищення вартості франка. Як довго існувала рівновага з іншими валютами, все було в порядку. Але тепер не виплачується вже пачкувати цигарки до Італії, бо італійська валюта слаба. Ось через це прибутки з тютюну падають, і щоб ці втрати держави через непоплатність пачкування вирівняти, треба піднести ціну у внутрішньому продажі. Те саме є з кавою. Вона була довго дорожча в Італії, і митна сторожа не приглядалася занадто уважно до транспортів, які йшли цілими вантажними автами. Тепер не так, і держава мусить розглянутися за іншими заробітками з причини безробіття пачкарів. Тут держава не залишає нікого напризволяще.

Швейцарія — країна різних міжнародних установ. У Женеві половина населення — різні службовці цих установ. З ними біда, бо вони не мусять платити податків. Це не було б найгірше, бо зате вони платять високий чинш за помешкання в об'єктах, які належать, здається, різним чужинцям, зокрема арабським шейхам. Очевидно, цього не видно, бо офіційно власниками нерухомостей є спілки, в яких директорують швейцарці. Отже тут все в порядку. Трудніша справа з приміщеннями для розваг, барами й іншими закладами. Між урядовцями міжнародних установ переважають представники "третього світу", яким не багато роботи, і вільний час вони забивають власне в таких закладах. До курйозу тутешнього життя належить, що всі ці заклади концентруються в Льозанні, 45 кілометрів від Женеві. Власники їх не хочуть приймати в себе різних кольорових, бо, кажуть, вони нахабні і їх поведінка відстрашує гостей і дівчат, охочих танцювати. Поліція погрожує, що за таку расову дискримінацію будуть відбирати концесії, а власники закладів відповідають: краще хай закриють усе, ніж терпіти таку братію. Це добре, бо саме у Швейцарії багато "толерантних" всезнайків, які проповідують антирасизм іншим.

Писати про Швейцарію і не згадати Солженіцина

244 неможливо. Він тепер живе з родиною в Цюриху. Кажуть, що причиною були неможливі податки, якими хотіли ущасливити його різні демократії. Виходить, що замало пропонувати свою демократію, треба ще дати можливість жити в ній по-людськи. Він покищо має великі труднощі, як позбутися надокучливих журналістів. Недавно він здивував світ своїм твердженням, що найважливішою проблемою радянської людини є не вийхати за кордон, як думають у конгресі США. Радянська людина живе в умовах рабовласницької системи, де не можна вільно перемішатися і не можна працювати там, де найбільше підхоже. Збентеження: бо як же з "детентом", з тим уже містичним відпруженням між вільними демократіями і країнами найпоступовішого соціалізму? Тому місцеві прогресисти є проти Солженіцина, мовляв, усе, що він пише, у нього занадто автобіографічне. Отже, з нього говорить не справжній життєвий досвід, а особисті ремінісценції. Думаю, що Солженіцин є вже в колізії з тутешніми літераторами.

Припускаю, що всі сподіваються від мене реляції про Стефануса Пфіртнера. Ідеться про професора моральної теології у Фрібурзькому університеті. Справа почалася з кінця 1971 року рефератом цього домініканина й священника в бернському університеті, в якому рефераті він підкреслив нежиттєву поставу католицької церкви в конфронтації з сучасною сексуальною мораллю і з мораллю подружнього життя. Свої висновки він базував на довголітніх наукових студіях і фактичній аналізі. Він розкрив усе лицемірство певних церковних органів щодо вірних-католиків. Застарілі погляди і моральні приписи, що з них випливають, ставлять вірних у конфліктне становище супроти обов'язкових норм, які і не такі моральні і не такі потрібні. Тут Пфіртнер не сам, але це виходить поза тему листа. Римська конгрегація у справах віри засудила погляди теолога Пфіртнера й вимагала від нього заперечення проголошуваних ним тез. Це все сталося без якоїнебудь дискусії і без вислухання оборони поставленого перед судом. Пфіртнер відмовився виконати ці вимоги, бо вони порушують свободу наукових дослідів, визнану в усьому вільному світі. Конгрегація у справах віри, яка є наслідником Святої офіції, не може вважати себе непомильною, як це доводить історія цієї установи (натяк на інквізицію). покищо справа стала на тому, що Пфіртнер зробив усі належні висновки: зголосив димісію як професор університету у Фрібургу, повідомив про вихід з ордену Домініканів і попросив свою церковну владу звільнити його від священничого сану. Він хоче служити своїй церкві науково, але не хоче мати над собою

жодної цензури. У цьому випадку Пфіртнер має попередника в особі св. Томи з Аквіну, який сміливо поставив у науці досвід і обсервацію над медитацією.

Ситуація набрала дуже драматичного характеру, бо домініканська провінція Швейцарії стала по боці Пфіртнера, швейцарський єпископський синод стоїть радше по боці професора моральної теології з Фрібургу, й у висліді такої ситуації католицький щоденник *Базлер Фольксблят* опублікував великого листа Стефануса Пфіртнера у власній обороні, в якому автор дуже виразно ставить акценти.

ПОВІДОМЛЕННЯ

У зв'язку з додатковими навантаженнями в науковій праці, проф. Олег С. Феदिшин зголосив свою резигнацію з членства в редакційній колегії нашого журналу з днем 30 червня ц. р. Приймаючи до відома заяву Олега Феदिшина, ми цією дорогою висловлюємо йому щирю подяку за його працю в редакційній колегії впродовж чотирьох років.

Видавництво і редакція *Сучасности*

ПІДСУМКИ РЕПРЕСІЙ НА УКРАЇНІ

Нью-Йорк (Пресова Служба ЗП УГВР). Як вже відомо з повідомлень міжнародної преси, діячі руху за громадянські права відновили в Москві видання під назвою Хроніка текущих событий. Появилися три наступні випуски, себто 28, 29 і 30. До того часу останнім був випуск ч. 27, що появився в жовтні 1972 року. Масові репресії в опозиційних колах привели до часового припинення появи Хроніки.

За кордоном став відомий перший із трьох згаданих нових випусків, а саме 28-ий, опублікований видавництвом "Хроніка Пресс" у Нью-Йорку, головним редактором якого є відомий російський дисидент, недавній емігрант з СРСР, Валерій Чалідзе.

У 28-ому випуску Хроніки є сім сторінок інформації про події на Україні. Всі вони з 1972 року і, чимало з них відомі вже з повідомлень на сторінках української преси за кордоном. Проте такого цілісного огляду досі не було публічно проголошено. Це спонукало нас перекласти згаданих сім сторінок 28-го випуску Хроніки і, через українську пресу довести їх до відома української громади.

Текст цієї інформації такий:

13 листопада 1972 року в Київському обласному суді розглядали заочно справу Миколи Григоровича Плахотнюка, 36-річного лікаря. Його заарештовано 14 січня 1972 р. на квартирі Д. Шумука. Літом обсліджували Плахотнюка в Інституті ім. Сербського, де встановили діагнозу: "шизофренія з манією переслідування, періодично неосудний". За свідченнями Анни Кошур, студентки з ЧРСР, вона отримала від Плахотнюка і передала за кордон фотокопії *Українського вісника*. Свідки З. Франко, студентка консерваторії М. Стефанюк, односельчанка Плахотнюка Варка і якийсь студент-будівельник засвідчили, що Плахотнюк давав їм *Український вісник* й інші матеріали самвидаву. (Примірник *Українського вісника*, що його мала М. Стефанюк, загадково пропав з її квартири на початку 1971 року.

Суд виніс рішення спрямувати М. Г. Плахотнюка на примусове лікування в спецлікарню, а після його видужання судити як осудного (юридичний новотвір, створений, мабуть, у зв'язку з тонкостями вищевказаної діагнози). Перед судом, адвокат Карпенко мав зі своїм під-

захисним лише одно побачення, відтак побачення заборонено, мовляв, у Плахотнюка маячиння і галюцинації.

Борис Ковгар, 47 років, журналіст, член КПРС, батько трьох синів — 8, 11 і 14 років. В останньому часі працював завідувачем відділу фондів Київського музею архітектури і побуту. Заарештований 20 або 25 березня 1972 року. У вересні справу Ковгара заочно розглядав Київський обласний суд. Рішення суду таке ж, як і в справі Плахотнюка — визнаний психічно хворим і спрямований на примусове лікування; після "видужання" буде притягнений до судової відповідальності.

Б. Ковгар — від 1967 р. секретний співробітник КГБ. Йому було доручено слідкувати за художником, заслуженим діячем мистецтва І. М. Гончарем, за керівником самодіяльного хору "Гомін" Л. Яценком, за мистцем-реставратором А. Сергієнком та поетом М. Холодним.

13 лютого 1972 пішов з рук до рук відкритий лист Б. Ковгара до його наставника — слідчого КГБ. У листі Ковгар розповідає цілу історію, розкриває психологію своєї співпраці з КГБ і роз'яснює технологію слідкування.

У червні 1972, за статтею 62 ч. 2 КК УРСР (= ст. 70 ч. 2 КК РСФСР), був засуджений на 10 років таборів і 5 років заслання священник села Космач, Івано-Франківської області, о. Василь Романюк.

Романюк належав до тих, які після суду над В. Морозом у листопаді 1970 (*Хроніка*, Но. 17), протестували проти вироку.

12-19 жовтня 1972 року Київський обласний суд розглядав справу лікаря-психіатра Самуїла Глузмана і 18-річної машиністки Любови Середняк. Суддя — Дишель, прокурор — Короткова (помічник обласного прокурора по нагляді над КГБ).

Глузмана (про його арешт 11 травня повідомлялося в *Хроніці*, Но. 25) обвинувачували за ст. 62 КК УРСР (=ст. 70 КК РСФСР), Середняк (заарештована 14 січня 1972) за статтею 187-1 КК УРСР (= ст. 190-1 КК РСФСР).

Обвинувачення Глузмана основувалось тільки на свідченнях свідків — при обшуку в нього нічого не виявлено. До справи була підшита лише фотокопія матеріалів, узятих з архівів КГБ, які, за словами свідків, показував, або говорив про них Глузман. До справи була також долучена копія якоїсь статті про чехословацьке питання, авторство якої, хоч без доказів, приписували акад. А. Д. Сахарову (про таку працю згадував один з свідків). Інший свідок, колега Глузмана, повідомила, що на її запит, чому він не працює в Києві, а в Житомирі, Глузман відповів: "Тому, що я єврей". Це дало судові підставу обвинувачувати його в сіоністичній пропаганді. Глузманові приписували також, що він "ідеологічно розклав" Л. Середняк і засудженого раніше в Луцьку І. Гольца (див. *Хроніка*, Но. 27). На суді Гольц свідчив проти Глузмана. Як свідки, були викликані батько Глузмана і його однокурсник В. Бірюкович. Свідками Л. Середняк були її мати, тітка, сусідка, дві одноклясниці і т. д. Суд відбувався в порожній залі, лише в останній день,

248 коли впустили батьків підсудних, зала виповнилася оперативниками, що ввійшли через службовий вхід.

Вирок: 7 років таборів суворого режиму і 3 роки заслання Глузманові і 1 рік таборів загального режиму Середняк.

Дехто переконаний, що справжньою причиною засудження Глузмана є підозріння КГБ, що він є одним з авторів документу, знаного як "заочна психіатрична експертиза по справі П. Г. Григоренка".

В жовтні 1972 року в Івано-Франківську заарештовано медсестру Тубдиспенсера Ірину Михайлівну Сенік. Причиною арешту, правдоподібно було те, що при обшуку у Чорновола (*Хроніка*, Но. 24) у нього знайшли вірші Сенік, написані в більшості під час її перебування в таборі і в'язниці. І. М. Сенік відбула 10-річне ув'язнення і була звільнена в 1954 році. В таборі вона захворіла на туберкульозу хребетного стовпа.

10 грудня в місті Скадовське, Херсонської області була заарештована 36-річна Лідія Гук, лікар-епідеміолог (вдова, має 6-річного сина). В березні у неї перевели обшук, після якого вона написала листа до ЦК з обуренням проти порушення конституції. В наслідок того її виключено з партії, а в травні проти неї висунуено обвинувачення за ст. 187-1 КК УРСР (= ст. 190-1 КК РСФСР). Під час слідства, що проходило під контролею Київського управління МГБ, її долучили ще ст. 208 КК УРСР (= ст. 210 КК РСФСР). Херсонський обласний суд завернув справу Л. Гук для розгляду.

У *Хроніці*, Но. 27, повідомлялося про заарештування 8 липня наукових співробітників Інституту філософії АН УРСР, Є. Лісового і В. Пронюка (коротко перед арештом Пронюка за "неблагонадійність" перевели на посаду бібліографа). Після заарештування обох їх звільнено "через непридатність". У зв'язку з їх справою переведено обшук у філолога Василя Бишовця, співробітника того ж інституту.

ПОЗАСУДОВІ ПЕРЕСЛІДУВАННЯ

Київ. З Інституту філософії звільнено з праці Сергія Кудрю і Світлану Клушенко (в *Хроніці*, Но. 27 помилково написано Кириченко) — друзів Лісового і Пронюка. З Інституту мовознавства звільнено дружину Пронюка Галину Дітковську. Вона нещодавно захистила кандидатську дисертацію, яка ще не перейшла через ВАК.

З Інституту історії звільнено кандидата історичних наук Олену Апанович (в *Хроніці*, Но. 27 помилково написано Ананович).

З Інституту літератури звільнено Олексія Ставицького. Його також виключили з партії.

З Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії звільнено:

Василя Микитовича Скрипку, канд. наук, автора декількох монографій (в 1971 р. переведений на посаду бібліографа) — за статтю "Стильові особливості українських пісень" і Тамару Гірник (автор ще не захищеної дисертації "Стародавні і сучасні обряди") — правдоподібно за зв'язок з керівником хору "Гомін" Л. І. Яценком.

Звільнено з праці директора Інституту археології, члена кореспондента АН УРСР Федора Павловича Шевченка (див. *Хроніка*, Но. 27), обвинувачуючи його в "націоналізмі і сіонізмі"; його праці викреслено з плану видавництва "Наукова думка". Шевченкові приписують зокрема написання позитивної рецензії на книжку Білика *Меч Арея*. З того ж інституту звільнено також доктора наук Михайла Брайчевського, автора неопублікованої статті "Приєднання чи возз'єднання" (1966 року).

З інституту, де працювали З. Антонюк і Л. Селезенко (*Хроніка*, Но. 24, 27) звільнено з праці директора; секретареві парткому запропоновано перейти на пенсію. В ЦК КПУ їм винесено нагану за недостатню боротьбу з буржуазним націоналізмом і сіонізмом. (Два співробітники інституту плянують виїхати до Ізраїлю).

З Інституту ботаніки звільнено 22 наукових співробітників.

З середньої школи ім. Лесі Українки звільнено з праці 45-річну вчительку літератури Надію Дмитрівну Коваленко, члена шкільного партбюро. Причиною звільнення був організований нею вечір з участю письменника С. П. Плачинди. Плачинда був у 1969 році звільнений з посади редактора видавництва "Молодь" за написану ним книжку *Неопалима купина* (нариси про діячів української культури). Нині книжка виключена з бібліотек.

У вересні 1972 з редакції журналу *Дніпро* звільнено редактора Юрія Мушкетика і завідувача відділом критики В. Суботовича за використання в статті про 50-річчя СРСР перебільшених даних з книжки кол. першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста.

У квітні 1972 року 16-річного учня республіканської художньої школи Но. 1, Сергія Балтівця забирали двічі із школи на допити в КГБ, де слідчий Цимах домагався від нього свідчень про те, що Сергій чув у майстерні художниці Людмили Семикіної, як Рокицький читав свої "антирадянські" вірші, і вимагав від Сергія переписати (для порівняння почерку) кілька віршів. С. Балтівець відмовився це зробити. 21 травня його затримала міліція біля пам'ятника Шевченкові, де він слухав українських пісень (про події біля пам'ятника, див. *Хроніка*, Но. 26). Його допитували в Ленінському районі міліції. Після успішного закінчення 8-ої класи художньої школи, він не склав вступних іспитів до 9-ої класи.

Львів. В Інституті суспільних наук АН УРСР працювала комісія ЦК, яка запропонувала чотирнадцятьом "неблагонадійним" співробітникам звільнитися "за власним бажанням". У протилежному випадку їм грозили звільненням за скороченням штатів, дарма що у більшості з них ще не скінчився реченець, на який вони були вибрані на конкурсі.

250 Погрозу здійснено. Серед звільнених — кандидат філ. наук Григорій Антонович Нудьга (фолкльорист, автор багатьох статей і книги *Думи*, 1969) і кандидат філ. наук Роман Федорович Кирчів, фолкльорист, дослідник українсько-польських зв'язків. Вони готувалися до захисту докторських дисертацій.

З Музею етнографії і художнього промислу звільнено "за скороченням штатів" кандидата історичних наук Ярослава Дашкевича. Він давніше відсидів кілька років, як політичний в'язень.

У Кіровограді у вересні 1971 р. з Педагогічного інституту звільнено викладача мовника Василя Горбачука.

В Черкасах виключено із Спілки письменників В. І. Захарченка "за антисуспільну поведінку, несумісну з членством у письменницькій організації" (газета *Літературна Україна*, 20 і 24 жовтня 1972). В 1970 р. у Захарченка, який жив тоді в Донбасі, переведено обшук і забрано статті В. Мороза, а також його власні рукописи. Крім того Захарченко робив спроби дістатися на суд над своїм знайомим В. Стусом.

Хроніка подає додаткові інформації про арешти і суди на Україні в 1971-1972 роках.

Справа Шумука. Данило Лаврентійович Шумук народився 30 лютого 1914 в селі Боремче на Волині. З 17-18 року життя він був членом компартії Західньої України. В 19 років його арештували поляки і засудили на 8 років тюрми. 1939 року він вернувся на батьківщину. В 1941 перебував у Червоній Армії. Пробиваючись з оточення, він організує у себе на батьківщині партизанський відділ. У висліді спільних боєвих дій відділ з'єднується з УПА. Через принципові розбіжності з керівництвом УПА Шумук відмовляється від активної дії й викладає на військових курсах економічну географію. Після приходу Радянської Армії його арештують вдруге.

Хоч ніякої активної діяльності в УПА Шумук не провадив, його засудили на 20 років. Покарання він відбув в Норильських таборах. В червні 1953 року він був одним з організаторів Норильського повстання, за що був засуджений до кари смерті. В 1956 році у висліді амністії, вернувся на батьківщину. Незабаром був змушений переїхати в Дніпропетровську область. Там його арештують утретє. 5 травня 1958 року Шумука засуджують на 10 років таборів суворого режиму за ст. 54-10 КК УРСР (= ст. 58 КК РСФСР). Це покарання він відбував у Мордовії. За спомини, що їх знайдено у нього під час таборового "шмона", довгий час його в'язнили в БУР-і.

Після звільнення він поселився в місті Богуславі, Київської області; працював сторожем у піонерському таборі. Продовжував працювати над рукописом *Спогади про минуле*.

Заарештований у січні 1972 Шумук був суджений 5-7 липня Київським обласним судом (а не Львівським, як це було помилково подано в *Хроніці* Но. 27). Засуджений на 10 років таборів особливого режиму і на 5 років заслання.

Свідки по справі: Павло Кулик (сидів з Шумуком у Мордовії, під час обшуку в нього знайшли рукопис *Спогади про минуле*; Груня Лишак (дружина Кулика) звільнена з роботи в школі і виключена з партії за "аморальність"; Галина Хоменко (лікар, лікувала Шумука), її брат (завгосп піонерського табору, де працював сторожем Шумук). Орос, інженер з Західної України (сидів з Шумуком в 1945-46 роках, після табору зустрів Шумука тільки один раз. На суд не прибув, його свідчення читали), Кавецький (товариш Шумука з КПЗУ, сидів з ним у польській в'язниці).

Касаційний суд вироку не змінив. З початком жовтня Шумука привезли до Мордовських таборів (ст. Потьма, пос. Сосновка, п/я ЖХ 385/1-6).

10 жовтня Шумук написав заяву до Президії Верховної Ради СРСР. Виклавши свою біографію і справу, Шумук закінчує: "... прошу Президію Верховної Ради СРСР звільнити мене від громадянства СРСР. Мені буде легше вмирати... в тяжкій неволі за межами України, не будучи громадянином СРСР".

Доповнення в справі Строкатої, Резнікова, Притики. *Хроніці* стали відомі подробиці судового процесу над Ніною Антонівною Строкатою, Олексієм Сергійовичем Резніковим і Олексієм Притикою, який відбувся в Одесі 4-18 травня 1972 р. (*Хроніка*, Но. 25). Поскільки головним мотивом обвинувачення були "буржуазно-націоналістичні настрої" Строкатої, "яка попала під вплив" свого чоловіка, "шпигуна і рецидивіста" (вислів прокурора), Святослава Караванського, судова розправа провадилася демонстративно українською мовою. Проте всі питання Строкатої і Резнікова до свідків відносно становища українців й інших національностей в СРСР, суд відкидав як такі, "що не мають відношення до справи". Прикладом може бути таке питання Строкатої: "чи свідок пам'ятає, що до 1941 року в Одесі були школи з українською, вірменською і єврейською викладовими мовами! Наскільки я є переконана, що школи з викладовою рідною мовою повинні бути відкриті в цілому Радянському Союзі, чи це кваліфікує мене як єврейську націоналістку?" На питання Строкатої до свідка Пархоменка (редактор Балтської районної газети *Народная трибуна*), чи вживає він вислову "український патріотизм", він відповів, що "такого патріотизму немає, є лише радянський". Якраз він і його заступник Цинга дали судові таке "звинувачення свідчення": Резніков, почувши на концерті самодіяльності "Інтернаціонал", сказав, що він добре "звучить українською мовою".

Приятелів і знайомих обвинувачених до будинку суду не пускали; дві незнайомі особи робили з того приводу коментарі, називали їх "зрадниками" і "бандерівцями" ("самостійности захотілося") і лялася матом. Ці обидві дами були потім присутні на суді.

Обвинувачений Притика покався так послідовно, що перейшов на чисту російську мову. Це дало прокуророві аргумент: "Ви самі цураєтесь

252 рідної мови". Притику засудили на 2 ½ року таборів (а не на 2, як подано в *Хроніці*, Но. 25). Резніков і Строката не визнали себе винними. Резніков отримав 5½ роки (а не 5, як було сказано у *Хроніці*, Но. 25) а Строката 4 роки таборів суворого режиму.

Теперішня адреса Резнікова: Пермська обл., Чусовський р-н, п. Кучино, учр. 389/36. Строкатої: Мордовська АРСР, Теньгушевський р-н, с. Барашево, учр. 385/3.

Справа І. А. Геля. Заарештований у січні 1972 (*Хроніка*, Но. 24), засуджений в серпні на 5 років особливого, 5 років суворого режиму таборів і 5 років заслання (*Хроніка*, Но. 27)

Іван Андрійович Гель народився 1938 р. в селі Кліцько Львівської обл. В 1954 закінчив школу робітничої молоді, після того працював на Львівському тракторному заводі. В 1956-59 роках служив у Радянській Армії. Після демобілізації працював на Львівському електровакуумнім заводі. В 1965 році був засуджений на три роки таборів суворого режиму "за антирадянську агітацію і пропаганду". В листопаді 1970 р. Гель після Верховному Судові УРСР протест проти засуду В. Мороза. Він має 8-річну дитину.

Справа Стефанії Шабатури. (див. *Хроніка*, Но. 27, — ст. 62 КК УРСР, 5 років таборів і 3 роки заслання). Художник (прикладне мистецтво). Народжена 1938 року. Замужня. Гобеліни Шабатури неодноразово показували на виставках, останній раз у грудні 1972 р. Її роботи високо оцінювались місцевою пресою (про неї є згадка в 6 томі *Історії українського мистецтва*). В 1970 Шабатура разом з групою львівських художників і письменників звернулась з проханням допустити її на суд над Морозом. В кінцевому акті обвинувачення сказано, що батько Шабатури, який загинув у другій світовій війні — дезертир, і це вплинуло на світогляд доньки. Відомо, що Шабатура під час війни отримувала пенсію, як донька загиногого у війні солдата.

Справа подружжя Калинців. Ірина Стасів-Калинець (*Хроніка*, Но. 24, 27, — ст. 62 КК УРСР, 6 років таборів і 3 роки заслання) народжена 1940 року. Дружина поета Ігоря Калинця, має 12-річну дочку Дзвінку Калинець. І. Стасів — поетеса. Її вірші для дітей і юнацтва публікувались в обласній і республіканській пресі. Закінчила Львівський університет. Працювала вчителькою, а відтак читала лекції з української мови і літератури на підготовньому факультеті Львівської політехніки, звідки її звільнено у вересні 1970 року.

Восени 1970 вона разом з чоловіком вислала петицію до Прокуратури УРСР з проханням допустити їх на процес Мороза. Незабаром після суду над Стасів заарештовано її чоловіка Ігоря Калинця. 13 листопада 1972 Львівський обласний суд засудив його на 6 років таборів і 3 роки заслання.

Свідчення про "антирадянську агітацію" подружжя Калинців давав на обох процесах їх знайомий поет Чубай.

3 життя українців у світі

Бібліотека Українознавства Наукового Товариства ім. Шевченка випустила, як свій тридцятьтретій том, 420-сторінкову монографію д-ра Михайла Сосновського, *Дмитро Донцов — політичний портрет*. Студія написана на підставі багатой літератури — творів Д. Донцова і писань про нього, розмов із ним самим, інформацій, одержаних від Марії Бачинської-Донцової й інших осіб, що мали відношення до його праці та документів, які збереглися в архівах і бібліотеках Західньої Європи. Монографія складається з двох частин: "Дмитро Донцов у суспільно-політичному житті України" і "Концепція української політики та ідеології чинного націоналізму Дмитра Донцова". До праці додано бібліографію творів Донцова і список періодичних видань, у яких він співпрацював. Передмову написав Богдан Кравців.

Д-р Леонтій Людомир Дмоховський, відомий український науковець — лікар і біолог, відзначає цього року 65-ліття з дня свого народження. Міжнародне визнання здобув своїми дослідженнями над питанням причиновости раку. Народжений 1 липня 1909 року в Тернополі, середню школу закінчив у Перемишлі і медичні студії у Львові. В 1935-1937 роках працював над раком у дослідній станиці проф. Гіршфельда у Варшаві. 1937 року одержав диплом доктора медицини у варшавській медичній школі. 1938 року переїхав до Англії, де спочатку працював в Імперіальнім Інституті Дослідів над Раком у Лондоні, а 1946 року одержав катедру в Медичній Академії в Лідс. 1947 року здобув докторат філософії на університеті в Лідс. 1951 року його запрошено з серією викладів до університетів в США, куди 1953 року переїхав на постійно. Спочатку був професором у Колумбійськiм Університеті в Нью-Йорку, а згодом був запрошений до Гюстону (Тексас), де є професором вірології і керівником відділу вірології Тексаського Університету і шпиталю М. Д. Андерсона та Ракового Інституту. Д-р Л. Л. Дмоховський автор або співавтор понад 400 наукових праць. Він є членом Українського Лікарського Товариства і дійсним або почесним членом багатьох американських і міжнародних наукових товариств та одержав багато нагород за свою працю над раком.

Д-р Леонтій Дмоховський походить зі старого українського роду. Його прадід о. Матвій Дмоховський був парохом церкви села Осердова на Підкарпатті. Його дід о. Теофіль Дмоховський був катедральним сотрудником церкви в Перемишлі. Батько д-ра Дмоховського Роман, судовий радник у Відні, Станиславові та Перемишлі, а на емеритурі адвокат у Перемишлі, одружений з Людмилою Лазуркевич, дочкою священника, помер 23 грудня 1945 у Перемишлі.

В Парижі видано 1973 року в перекладі французькою мовою книжку загинулої трагічно в лютому 1971 року української письменниці Софії Яблонської *Чар Марокко* (Sophie Jablonska-Oudin, *Le charme de Maroc*). Здійснено переклад і видання заходами приятельки Покійної — поетки Марти Калитовської. Українською мовою книжка *Чар Марокко* була видана у Львові 1932 року. З початком 1974 року вийшла французькою мовою нова збірка М. Калитовської п. н. *Десять листів до Софії* (*Dix lettres a Sophie*).

Під назвою *Глосарій або тлумачний словник тасмних, призабутих і не завжди зрозумілих слів* видано у В-ві "Сучасність" збірку сонетів Богдана Кравцева. Датована збірка 1949-1974 роками, була написана в 1945-1948 роках і приготована до друку 1949 року в Регенсбургу. Охоплює *Глосарій* шістдесят і сім сонетів на фолклорні і мітологічні теми, між ними з української народної мітології і демонології та обрядовости — "Див", "Купала", "Лада", "Блуд", "Відьма", "Водяник", "Домовик", "Лісовик", "Мавська ніч", "Перелесник", "Русалля", "Чугайстир", як також сонетів з історіософічними сюжетами — "Гуляй-Поле", "Гонта", "Котора", "Орда", "Рать", "Соловки", "Чорнозем", і "Ясир". Книжка видана в мистецькому оформленні — з вінетою, заставками і кінцівками — Якова Гніздовського. У поетичній творчості Богдана Кравцева *Глосарій* — дев'ята збірка поезій.

У видавництві "Сучасність" появилася друком п. н. *Заморські вина* збірка ліричних поезій Олекси Веретенченка. До збірки увійшли сто і два вірші, між ними й уривок з поеми Готфріда Штрасбурзького *Трістан та Ізольда* (1207-1210) за Вільгельмом Герцом п. н. "Трунок любови". Присвячена збірка недавно померлій дружині поета Надії. Видано збірку з мистецькою обкладинкою Якова Гніздовського. О. Веретенченко є автором збірок поезій *Перший грім* (1941), *Дім вічності* (1951), історичної поеми *Чорна долина* (1953) й перекладу Байронової поеми *Мазена* (1959). Живе у США.

Зміст

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

- 3 *Богдан Кравців*: Осінні станси.
- 7 *Хосров Шахані*: Гураган.
- 13 *Уляна Близняк*: На порозі.
- 15 *Петро Одарченко*: Українське шевченкознавство 1969-1972 рр.
- 34 *Іван К-ий*: Твір про багатолітність тисячолітнього міста.
- 45 *Святослав Гординський*: Лев Гец.

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 53 *Юрій Лавріненко*: На початках Українського Відродження (V).
- 69 *о. Іван Гриньох*: Українська Головна Визвольна Рада.
- 79 Плятформа Української Головної Визвольної Ради.
- 83 *Кость Паньківський*: Микола Шлемкевич — публіцист.
- 101 Друзі про Миколу Масюкевича. *Яків Гніздовський*: Людина, що стояла осторонь. *Віра Вовк*: Реквієм для одного друга.
- 109 *Уляна Любович*: Тридцятиріччя журналу *Наше Життя*.
- 113 *Любов Волинець*: Українська жіноча преса в минулому.
- 128 *Світляна Луцька*: Жіноча преса в УРСР.
- 133 *Марта Гарнавська*: Жіноча преса в Америці.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 139 *Мирослав Прокоп*: Анатомія українського руху опору.
- 151 *Володимир Нагірний*: Іван Дзюба в царстві ждановщини.
- 165 *Михайло Сосновський*: Український партійно-політичний сектор і його перспективи.

- 177 До публікації *Листа* О. Солженіцина і зауваг до нього А. Сахарова.
- 180 *Олександр Солженіцин: Лист вождям Радянського Союзу.*
- 213 *Андрій Сахаров: Про лист О. Солженіцина вождям СРСР.*
- 223 *Олександр Єсенін-Вольпін: Валентин Мороз: людина і громадський діяч.*
- 230 *Віктор Некрасов: Кому це потрібно?*
- 236 *Олександр Дибич: Віктор Некрасов.*
- 242 *Євген Врецьона: Лист із Швейцарії.*

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

- 246 Підсумки репресій на Україні.
- 253 З життя українців у світі.

Адреси наших представників

Австралія: Library & Book Supply
16 a Prospect Street
Glenroy, Vic. — 3046

Аргентина: Cooperativa de Credito
"Renacimiento"
(para "Suchasnist")
Maza 144
Buenos Aires

*Велико-
британія:* Mr. S. Wasylo
4, The Hollows
Silverdale, Wilford
Nottingham

Канада: I. Eliashevsky
118 Medland St.
Toronto 165, Ont.

США: G. Lopatynski
875 West End Ave.
Apt. 14 B
New York, N. Y. 10025

Швейцарія: Dr. Roman Prokop
alte Landstrasse 22
8803 Rüschiikon

Швеція: Kyrylo Harbar
Box 62
Huddinge

Передплати з усіх інших країн просимо надсилати безпосередньо на адресу видавництва.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ

місячника «СУЧАСНІСТЬ»

на 1974 рік

	одно число:	річно:
Австралія	1.—	10.—дол.
Австрія	30.—	300.—шил.
Англія	0.50	5.—фун.
Аргентина	2.00	20.—пез.
Бельгія	75.—	750.—бфр.
Бразилія	2.—	20.—н. круз.
Венесуеля	2.—	20.—ам. дол.
Голляндія	5.—	50.—гул.
Канада	2.—	20.—к. дол.
Німеччина	4.—	40.—нм
США	2.—	20.—ам. дол.
Франція	7.—	70.—ффр.
Швейцарія	6.—	60.—шфр.

Додаткові кошти пересилання нашого журналу летунською поштою до Канади і США становлять 8. — дол. річно.

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів, які висилають чеки прямо на нашу адресу, виготовляти їх обов'язково на *Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.*

Чеки, виготовлені на «Сучасність» чи на окремі прізвища працівників нашого вид-ва, утруднюють і деколи унеможливають їхню реалізацію.

Адреси для влат:

*Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.*

8 München 2, Karlsplatz 8/III

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.

8 München 2, Promenadeplatz

Kto Nr.: 22/20457

Postscheckkonto: PSchA München

Kto Nr.: 22278-809

В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІЙ БІБЛІОТЕЦІ
"СУЧАСНОСТІ"
ВИДАНО ТАКІ НОВІ КНИЖКИ:

Ч. 13(32)
Документи ч. 7.

ЗА ЩО УСУНУЛИ ШЕЛЕСТА?

Передрук вступного слова і першого розділу із розгромленої в СРСР книжки кол. першого секретаря ЦК КПУ та члена Політбюра КПРС Петра Шелеста *Україно наша Радянська*, як також статті в *Комуністі України* із засудженням цієї книжки та схвальних рецензій на неї О. Носенка, Ю. Смолича та В. Козаченка, які були друковані у радянських журналах після її появи. Книжка має 72 сторінки.

Ціна 1.50 дол.

Ч. 14(33)
Документи ч. 8.

ИВАН ДЗЮБА

ИНТЕРНАЦИОНАЛИЗМ ИЛИ РУССИФИКАЦИЯ?

Переклад з української мови.

Російський переклад широковідомого трактату І. Дзюби про сучасну русифікаційну політику кремлівського режиму в УРСР. Книжку надруковано в порозумінні з Фондом ім. Герцена в Амстердамі. 306 сторінок. Обкладинка Л. Гуцалюка.

Ціна 7.95 дол.

Замовляти ці книжки можна у видавництві "Сучасність"